

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ

**Харківського гуманітарного університету
«Народна українська академія»**

Том XXVII

Харків
Видавництво НУА
2021

УДК 08
В90

Збірник наукових праць засновано 1995 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 7367 від 03.06.2003 р.

*Друкується за рішенням Ученої ради Харківського гуманітарного
університету «Народна українська академія».
Протокол № 8 від 22.03.2021.*

***Індексується в Міжнародній наукометричній базі
Index Copernicus.***

Редакційна колегія

Астахова К. В., д-р іст. наук (голов. редактор); *Астахова В. І.*, д-р іст. наук;
Батаєва К. В., д-р філос. наук; *Бистрянцев С. Б.*, д-р соціол. наук;
Волкова С. В., д-р філол. наук; *Герасіна Л. М.*, д-р соціол. наук;
Дорошенко Г. О., д-р екон. наук; *Іванов Ю. Б.*, д-р екон. наук; *Коллін С.-О.*,
канд. екон. наук; *Компанієць В. В.*, д-р екон. наук; *Корабльова Н. С.*, д-р
філос. наук; *Краснопольський В. Е.*, д-р пед. наук; *Лозовий В. О.*, д-р філос.
наук; *Михайльова К. Г.*, д-р соціол. наук; *Міттельштедт Е.*, д-р екон. наук;
Ребрій О. В., д-р філол. наук; *Робак І. Ю.*, д-р іст. наук; *Тимошенкова Т. М.*,
канд. філол. наук; *Томашевський Р.*, д-р іст. наук; *Хаустова В. Є.*, д-р екон.
наук; *Чепак В. В.*, д-р соціол. наук; *Шевченко І. С.*, д-р філол. наук; *Щудло С. А.*,
д-р соціол. наук; *Яременко О. Л.*, д-р екон. наук.

Україна, 61000, Харків, МСП, вул. Лермонтовська, 27.
Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»
Тел. 714-92-62; 714-20-07

RESEARCH BULLETIN
of Kharkiv University of Humanities
“People’s Ukrainian Academy”

Volume XXVII

Kharkiv
PUA Publishers
2021

Collection of Scientific Works was founded in 1995

State registration Certificate number is KB № 7367 of 03.06.2003

*Published with the authorization of the Kharkiv University
of Humanities “People’s Ukrainian Academy” Scientific Council
Protocol № 8 of 22.03.2021.*

Indexed in the Index Copernicus.

Editorial Board

Astakhova K., Dr.Sc. (History) (editor in chief); Astakhova V., Dr.Sc. (History); Bataeva K., Dr.Sc. (Philosophy); Bystriantsev S., Dr.Sc. (Sociology); Volkova S., Dr.Sc. (Philology); Herasina L., Dr.Sc. (Sociology); Doroshenko G., Dr.Sc. (Economics), Ivanov Yu., Dr.Sc. (Economics); Collin S.-O., Ph.D. (Economics); Kompaniec V., Dr.Sc. (Economics); Korablova N., Dr.Sc. (Philosophy); Krasnopolskyi V., Dr.Sc. (Pedagogics); Lozoviy V., Dr.Sc. (Philosophy); Mykhaylyova K., Dr.Sc. (Sociology); Mittelstaedt E., Dr.Sc. (Economics); Rebrii O., Dr.Sc. (Philology); Robak I., Dr.Sc. (History); Tymoshenkova T., Ph.D. (Philology); Tomaszewski R., Dr.Sc. (History); Khaustova V., Dr.Sc. (Economics); Chepak V., Dr.Sc. (Sociology); Shechenko I., Dr.Sc. (Philology); Shchudlo S., Dr.Sc. (Sociology); Yaremko O., Dr.Sc. (Economics).

Ukraine, 61000, Kharkiv, 27 Lermontovska Str.
Kharkiv University of Humanities “People’s Ukrainian Academy”
Phone numbers: 714-92-62; 714-20-07

ISSN 1993-5560

© People’s Ukrainian Academy, 2021

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Шановні колеги! Ми звертаємося до вас як до колег, оскільки кожен, хто бере на себе зобов'язання познайомитись із серйозним науковим вузівським виданням, може бути цілком і повністю зарахований до наших колег. Ви тримаєте в руках XXVII том академічного наукового видання, яке виходить щороку з 1995 року. Це збірник із трьома головними рубриками: I – Проблеми освіти й виховання в умовах неперервного навчання; II – Сучасне суспільство в контексті гуманітарного знання й проблеми економічного розвитку; III – Питання лінгвістики, лінгводидактики, літературознавства й перекладу.

Крім цих трьох рубрик на сторінках щорічного видання постійно публікуються презентації нових видань академії, інформація про наукові заходи (дні науки, наукові конференції, семінари, дискусії тощо), а також кращі студентські наукові роботи, повідомлення про наукове життя кафедр і підрозділів ХГУ «НУА». Звичайна кількість статей, представлених на сторінках кожного тому, від 30 до 60. Безумовно, рівень публікацій далеко не однаковий, оскільки тут відбито як результати наукових досліджень відомих учених (наприклад, професорів, докторів наук К. В. Астахової та В. І. Астахової, К. В. Багаєвої та К. Г. Михайльової, Т. М. Тимошенкової та О. Л. Яременко, Г. Г. Сілласте, Е. Міттельштедт, Р. Томашевського, О. В. Тарасової, Є. А. Подольської, С.-О. Коліна та інших), так і молодих учених-докторантів, аспірантів і навіть студентів-початківців. Одні з них публікують результати своєї наукової роботи, розраховуючи на увагу й зацікавленість колег, які розробляють схожу проблематику. Для інших – це перша проба пера, для тих, хто, не боячись втоми, готовий дертися крутими науковими стежками (у цьому томі, наприклад, це статті В. В. Соловйова, Г. М. Зобової, О. В. Тарасової, Г. О. Монастирського та ін.).

Питання про доцільність видання наукового щорічного збірника постають досить часто. І це можна пояснити. В епоху цифровізації й тотального звернення до соцмереж збереження паперового видання – питання не просте.

Проте попит на різні томи «Вчених записок» у ЦНГІ, цитування розміщених у них статей різними авторами й наукометричними базами свідчать про життєстійкість такого формату та його затребуваність. У будь-якому разі, академія й надалі планує не лише зберегти це наукове видання, але й істотно «наростити» його рейтинги та індекси.

І знову постає питання: чи варто докладати зусиль для підготовки публікацій у рядовому збірнику, якщо можна одразу виходити на міжнародний рівень, де за умов самофінансування візьмуть матеріал, що потім отримає значно вищий рейтинг, ніж стаття у вузівських «Учених записках»? Навіщо наші викладачі розміщують свої статті саме тут, а багато хто з них узагалі друкується в кожному томі (так, наприклад, в усіх двадцяти семи томах є публікації К. В. Астахової та В. І. Астахової, Т. М. Тимошенкової та В. В. Ільченко, В. А. Кірваса та В. В. Астахова, О. А. Іванової, Н. Г. Чибісової, Т. В. Зверко, К. Г. Михайльової, Є. В. Свіщової та багатьох інших авторів)?

Відповідь на таке питання надто не однозначна, та головне полягає в тому, щоб, по-перше, ще раз самоствердитися, довести собі самому свої можливості, важливість і корисність своєї праці; по-друге, щоб не стояти на місці, а рухатися вперед, використовуючи напрацьований науковий багаж у викладацькій діяльності, у проведенні подальших наукових досліджень; і, по-третє, зрештою, напевно, для того, щоб обмінятися думками, познайомитися з досягненнями інших авторів, узяти участь у наукових дискусіях, спрямованих на пошук істини.

У XXVII томі «Вчених записок» надруковано понад 40 робіт, четверту частину яких присвячено проблемам реформування сучасних освітніх систем. У складі авторів 11 докторів наук, професорів і 20 кандидатів наук, доцентів. У своїй більшості автори щорічного збірника – фахівці з різних галузей і аспектів освітньої проблематики, які протягом декількох десятиліть вивчають, аналізують процеси трансформації освітнього поля у всіх його проявах.

Більше того, в основі реальної практики життєдіяльності ХГУ «НУА» як освітньо-наукового комплексу, що реалізовує майже тридцять років концепцію неперервної освіти, лежить багато наукових напрацювань, результати яких друкувалися на сторінках «Учених записок».

Очевидно, що фундаментом, головною точкою опори в нашому успішному русі вперед було всебічне наукове опрацювання кожного кроку, кожного ухвалюваного рішення. І кожна інновація незмінно знаходила відбиття в наукових публікаціях на сторінках щорічного наукового видання «Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», які ми й пропонуємо сьогодні до вашої уваги.

Доктор історичних наук, професор В. І. Астахова

**Трансформація соціальних
функцій освіти й методів
навчання:
виклики і перспективи
у XXI столітті**

Е. В. Астахова

УНИВЕРСИТЕТСКИЙ ПРЕПОДАВАТЕЛЬ В УСЛОВИЯХ КАРДИНАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СИСТЕМ

В статье продолжается исследование трансформаций преподавательского корпуса высшей школы в современных условиях. Сохранена преемственность и подходы, использованные в предыдущих статьях автора в «Учёных записках ХГУ НУА». В частности, развивается ранее изложенный тезис о том, что студентоцентричность не исключает признания возрастающей роли преподавателя в условиях кардинальной перестройки высшей школы, когда от качественного состава преподавательской корпорации зависит эффективность образовательного процесса и эффективность перехода к инновационным моделям развития.

Выделены ключевые изменения самого института образования и их влияние на состояние преподавательского состава. В их числе – переход человечества к цифровой эпохе, активное развитие и внедрение удаленных и дистанционных форматов образования, диверсификация мира университета и, соответственно, существенная поляризация корпуса преподавателей. Обращается внимание на неготовность человека вообще и преподавательского профессионального сообщества в частности, к тому потоку постоянно возрастающей информации, который характерен для современного общества. Как результат – образование не успевает и ощутимо отстаёт от запросов общества и от потребностей человека, столкнувшегося с жизнью в мире, где утрачена стабильность и неизменной характеристикой стала непредсказуемость.

Автор уделяет внимание генезису преподавательского корпуса, уже не в первый раз привлекая внимание к необходимости системного учёта этого фактора при проведении анализа современного состояния и тенденций развития кадров высшей школы. Делается акцент на важности понимания разной истории формирования профессорского сословия и, соответственно, разных традиций, алгоритмов действий, взаимоотношений внутри сообщества с администрацией учебных заведений, органами управления, властью. Такая концентрация внимания на отличиях предпринимается не ради вычленения некоей «самости». Речь об осторожности применения опыта иных образовательных систем без их должной адаптации и учёта исторических особенностей отечественной системы образования.

В статье делается вывод о необходимости смены моделей поведения преподавательского сообщества, которая возможна только при одновременных изменениях управленческих моделей и подходов к деятельности университетов.

Ключевые слова: университет, профессорско-преподавательский состав, трансформация, риски, профессиональное сообщество, приверженность университету, социальная активность, саботирование изменений, сокращения, понимание процессов, модели поведения, управленческие модели.

Астахова К. В. Університетський викладач в умовах кардинальних трансформацій освітніх систем.

Стаття продовжує дослідження трансформацій, що відбуваються із викладацьким складом вищої школи в сучасних умовах. Зберігається наступність та підходи, використані у попередніх статтях автора у «Вчених записках ХГУ «НУА». Зокрема, розвивається раніше викладена теза про те, що студентоцентричність не виключає визнання зростаючої ролі викладача в умовах кардинальних перебудови вищої школи, коли від якісного складу викладацької корпорації залежить ефективність освітнього процесу та ефективність переходу до інноваційних моделей розвитку.

Виділено ключові зміни самого інституту освіти та їхній вплив на стан викладацького складу. Серед них – перехід людства до цифрової епохи, активний розвиток на впровадження віддалених та дистанційних форматів освіти, диверсифікація світу університету та, відповідно поляризація корпусу викладачів. Звертається увага на неготовність людини взагалі, та викладацького співтовариства зокрема, до того потоку постійно зростаючої інформації, який характеризує сучасне суспільство. Як наслідок, освіта не встигає і відчутно відстає від запитів суспільства та потреб людини, яка зіштовхнулася із життям у світі, де втрачено стабільність і незмінною характеристикою стала непередбачуваність.

Автор приділяє увагу генезі викладацького корпусу, вже не в перше повертає увагу до необхідності системного врахування цього фактору при проведенні аналізу сучасного стану та тенденцій розвитку кадрів вищої школи.

Робиться акцент на важливості розуміння різної історії формування професорського стану і, відповідно, різних традицій, алгоритмів дій, взаємовідносин всередині співтовариства та із адміністрацією навчальних закладів, органів управління, владою. Така концентрація уваги на відмінностях робиться не заради вичленення якоїсь «самості». Йдеться про обережність використання досвіду інших освітніх систем без їхньої необхідної адаптації та врахування історичних особливостей вітчизняної системи освіти.

У статті робиться висновок про необхідність зміни моделей поведінки викладацького співтовариства, яка може бути здійснена виключно при наявності одночасних змін управлінських моделей та підходів до діяльності університетів.

Ключові слова: університет, професорсько-викладацький склад, трансформація, ризики, професійне співтовариство, прихильність до університету, соціальна активність, саботування змін, скороченням, розуміння процесів, моделі поведінки, управлінські моделі.

Astakhova Katerina. University lecturer in the context of cardinal transformations of educational systems.

The article further explores the transformations occurring in the academic staff in present-day conditions pursuing with continuity the approaches used in the author's articles previously contributed to "Research Bulletin of Kharkiv University of Humanities "People's Ukrainian Academy". In particular, further developed is the previously stated premise that the student-centricity of modern education does not exclude the understanding of the increasing role of the teacher against the background of a dramatic transformation of higher education with the effectiveness of the educational process and transition to innovative models of development depending on the quality of the academic staff.

The key changes in the institution of education and their impact on the state of the academic staff are highlighted. Included are the transition of humanity to the digital age, the rapid development and implementation of distance and online study modes, the diversification of the university world and, consequently, the significant polarization of the academic staff. Attention is drawn to the lack of readiness in people in general and in the professional academic community in particular to the constantly increasing flow of information typical of modern society. As a result, education does not keep up and even significantly lags behind the demands of society and the needs of people faced with a world where stability is gone and unpredictability has become a permanent fixture.

The author addresses the genesis of the academic staff, once again drawing attention to the need for the systematic consideration of the factor when analyzing the current state and trends in the development of the academic staff. The emphasis is laid on the importance of understanding the different historic context of the academic staff formation resulting in different traditions, actions, and relationships within the community as well as with the administration of educational institutions, governing bodies, and authority. The above emphasis on differences is intended to caution against applying the experience of other educational systems without

their proper adaptation and taking into account the historical features of the national educational system rather than picking out a certain “self”.

A conclusion is drawn as to the necessity of changing the behavior patterns of the academic community, which is possible only along with similar changes in management models and approaches to university functioning.

Key words: university, academic staff, transformation, risks, professional community, commitment to the university, social activity, the sabotage of changes, decrease, the understanding of processes, behavior patterns, management models.

Начало практически любого современного исследования по вопросам образования связано с описанием контекста, в котором оно развивается. И этот контекст все специалисты характеризуют как неустойчивый, изменчивый и предельно недоброжелательный для образовательных институтов. Можно согласиться с тем, что для системы образования в целом, и особенно для университетского сектора, наступили не лучшие времена. И судя по складывающимся тенденциям, улучшение пока не предвидится. Действительно, система образования оказалась не готова к той лавине вызовов и изменений, которые на неё свалились одномоментно в условиях перехода мира к цифровой эпохе. Можно сколь угодно детально прописывать и ранжировать изменения, сопряжённые с цифрой, но и в этом случае полным перечень не будет, так как скорость изменений добавляет все новые и новые вызовы практически постоянно.

Остаётся констатировать, что мир принципиально стал другим. Мы живём в принципиально изменившихся условиях, когда человеку для адекватного существования необходимо образование высокого качества и иного свойства, но само образование, в силу своих ментальных особенностей, функций и традиционности методик, не готово ни к тем скоростям, которые преобладают сегодня, ни к тем потребностям, которые формирует общество и человек в ситуации, когда единственно стабильной составляющей остаётся неопределенность и изменчивость.

Так или иначе, но традиционный институт образования испытывает серьезнейшие перегрузки, грозящие системе разрушением. Сказанное ни в коей мере не предполагает прогнозирование катастрофических сценариев. Напротив, наличие вызовов такой мощи предполагает

поиск аналогичных не менее сильных и, возможно, нетрадиционных ответов.

Специалисты хорошо знают, что страх перед неизвестностью или слишком сложными испытаниями порождает, как правило, две классические схемы реагирования: стопор и отступление – в силу непреодолимости вызова или – интерес к поиску нестандартных решений и концентрации ресурсов. Как у И. Пригожина, определяющего кризис как полное исчерпывание одних ресурсов и наступление – вынужденное – времени для поиска совершенно иных.

Мировая пандемия, возникшая весной 2020 года в связи с печально известным коронавирусом, показала: кризис образования действительно имеет место, но когда одновременно прекратили занятия порядка полутора миллиардов школьников и студентов, а это примерно 90% всех обучающихся на планете, оказалось, что адекватной замены функционирующему образовательному механизму пока нет. Отдельные очаги изменений и новаций есть. А вот новых систем, позволяющих отказаться от традиционных, и при этом гарантировать качество, пока нет.

Констатация феноменальных потрясений, которым подвергается образование, не означает, что нельзя искать выход. Напротив, возникает интереснейшее время динамичных экспериментов, поисков новых институциональных форм и методик, которые позволят человечеству иметь адекватную подготовку для понимания происходящего и управления им.

Системы образования накопили достаточно большое число проблем и рисков. Среди них – финансовые и управленческие риски, риск контингентный и риск обеспечения качества. Представляется, что одним из ключевых становится риск кадровый, то есть риск не обеспечить образование, как массовый социальный институт, даже если речь идёт только об университетском секторе, корпусом преподавателей, способных выполнять свою роль и функциональные задачи на уровне предъявляемых требований.

У каждой образовательной системы своя история, свой генезис, особенности и характерные черты. Все это, безусловно, сказывается и на характеристиках преподавательского корпуса. Его ментальном,

поло-возрастном, социально-экономическом и даже идеологическом состоянии.

При всей неоднородности и постоянной изменчивости сегодняшней профессорско-преподавательской гильдии, она, конечно же, несёт на себе отпечаток и влияние региональных, государственных и других особенностей. Эти отличия могут в разное время проявляться по-разному. Но они есть и их нельзя не учитывать, ибо они заметно влияют на качество образовательного процесса, отношение к реформам образования, глокализационные процессы, которые, с одной стороны, интернационализируют высшее образование, а, с другой, сохраняют, а порой и консервируют, региональные особенности и черты.

Генезис формирования преподавательских гильдий разных образовательных систем тоже имеет ярко выраженные отличия, которые продолжают оказывать влияние на реакции преподавательского корпуса на те или иные изменения, требования и подходы по сегодняшний день. История развития преподавательского корпуса не является предметом исследования в данной статье. Но не упомянуть о существенных отличиях, имеющих место, например, в западноевропейских, североамериканских или отечественных университетах не представляется возможным. Обращение к генезису формирования профессорского корпуса университетов позволяет увидеть проблемы его современного состояния в более широком контексте.

В этом отношении достаточно интересны исследования таких известных специалистов как А. Андреев [1], Е. Вишленкова [2], А. Иванов [3], Т. Жуковская и К. Козакова [4], Сергей и Людмила Посоховы [5], публикации которых позволяют составить достаточно полное представление о механизмах и процессах складывания профессорского сословия на отечественных территориях в XIII – начале XX века, то есть, в период формирования и развития университетской традиции, которая имеет более поздние хронологические рамки чем, например, западноевропейская.

В дореволюционный период университет представлял собой исключительно государственный проект со всеми вытекающими

отсюда последствиями с более высокой зависимостью и подчиненностью университетского профессора власти. Такое положение не стоит трактовать однозначно: иная предыстория зарождения университетов, формирование корпуса студентов и профессоров, иные цели и традиции. Просто в этой «инаковости», как и в других многочисленных особенностях развития отечественных территорий, кроются истоки особенностей поведенческих моделей отношений преподавателей отечественной высшей школы. Последовавшие за этим далеко неэволюционные процессы революций и войн, эмиграций и гонений, неоднократно разрывали образовательные традиции, школы, перемешивали, а порой и кардинально видоизменяли состав преподавателей образовательных институций. Во многих этим объясняются, но не исчерпываются, причины, в соответствии с которыми отечественная профессура и западная совершенно по-разному реагируют на процессы, протекающие в высшей школе, по-разному участвуют или саботируют реформы.

Достаточно вспомнить ситуацию, сложившуюся в высшей школе на постсоветском пространстве сразу после политических и социально-экономических потрясений начала 90-х годов прошлого века. Ее интересно проанализировал известный ученый и организатор высшего образования Я. Кузьминов, который показал трудные и не всегда лежащие на поверхности последствия недофинансирования, имевшего место в высшей школе. По его мнению, феномен недофинансирования науки и образования привёл к институциональным изменениям высшей школы и, в первую очередь, к её дегуманизации. Последствие настолько глубоко, что уже невозможно возвратиться к прежнему положению дел путём простого наращивания финансирования, некоего восстановления статус-кво. Проф. Я. Кузьминов отмечает, что существуют две фазы адаптации к недофинансированию. Первая – это некое «сопротивление, когда обязательства выполняются в полном объёме и с не критически снижающимся качеством». Вторая фаза наступает по мере замещения основной части старых работников новыми (как правило, такой период занимает примерно 15 лет). «Новые профессионалы в своей массе рекрутируются из людей, согласных на более низкий доход и статус, чем их

предшественники... Соответственно, достигается новое равновесие – сниженный уровень претензий и сниженное качество. Новые профессионалы оказываются просто не готовыми работать лучше ни в отношении качества, ни в отношении профессиональной морали» [6, с. 14].

Иными словами, под неготовностью и некоторой растерянностью университетского преподавателя перед возникшей «запросной перегруженностью», с которой он столкнулся, есть целый комплекс причин. Речь не о том, чтобы концентрироваться исключительно на объяснении причин неготовности. Но поиск вариантов смягчения возникающих проблем и путей формирования принципиально иного кадрового корпуса предполагают учёт генезиса и предыстории развития процессов. В противном случае возникает соблазн некритичного заимствования опыта других образовательных систем без достаточной их адаптации. Результат спрогнозировать несложно. В лучшем случае этот опыт окажется просто бесполезен. В худшем – усилит остроту ситуации.

Историография проблем состояния и трансформации современного преподавательского корпуса довольно обширна. Анализ её требует отдельной статьи, а может и не одной, так как накоплен интереснейший массив комплексных исследований, статистических материалов, диссертаций, статей по отдельным направлениям и аспектам.

Стоит обратить внимание на большой пласт работ североамериканских и британских исследователей университетского сектора образования, посвящённых современному состоянию высшей школы и её ключевого субъекта – преподавательского корпуса. В первую голову, это монографии Д. Бока [7], Г. Розовски [8], Бертон Р. Кларка [9] и Уильяма Кларка [10], Цзинь Ли [11], Роджера Л. Гайгера [12], С. Коллини [13], М. Кроу [14] и ряда др. Здесь – взгляд практиков на проблему с позиций соответствующей образовательной модели и, как правило, элитных университетов.

Отдельный массив публикаций по различным аспектам проблемы создан исследователями Высшей школы экономики, где за счёт существования специальных институтов по изучению истории образования и современных проблем развития высшей школы,

проведены интересные конференции, исследования, результаты которых опубликованы и получили высокую оценку научной общественности [15].

Хотелось бы упомянуть о вкладе специалистов Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия», в сферу научных интересов которого входят вопросы истории образования, формирования и развития преподавательского состава. Кроме того, ХГУ «НУА» ведёт большую практическую работу по формированию кадров инновационного учебного заведения в рамках социально-педагогического эксперимента по отработке модуля непрерывного гуманитарного образования, имеющего статус всеукраинского [16].

Есть все основания для вывода о достаточно валидной источниковедения базе, дающей возможность не только исследовать современное состояние преподавательской гильдии, но и формировать представления о возможных направлениях ее трансформации в обозримом будущем.

Любой современный университет, ориентированный на инновационное развитие озадачивается подбором, сохранением и развитием преподавательских кадров. Это аксиома. Но идеология и механизмы реализации кадровых политик, конечно, разные.

Для современного образовательного поля Украины характерна достаточно сложная и диверсифицированная картина развития преподавательского корпуса. Крупные вузы университетских центров, таких как Киев и Харьков, отчасти – Львов и Днепр, частично – Одесса, имеют одну структуру профессорско-преподавательского состава и, соответственно, механизмы его развития. И у таких университетов проблемы одного порядка. У большинства же вузов страны, относящихся к категории региональных, острота проблем, связанных с качеством преподавательского состава, иная.

Хотя, безусловно, даже при разной остроте кадровых проблем, их суть и содержание остаются общими: недостаточная готовность преподавателей к принятию современных изменений, резкому росту функций, которые преподаватель призван выполнять, недостаточная финансовая стабильность и, соответственно, необходимость

совмещений и совместительств, слабость информационной и языковой подготовки и др.

В последние годы стали заметнее новые маркеры моделей поведения преподавательского корпуса и рисков, которые несут в себе происходящие изменения.

Видоизменяются отношения университета и преподавателя. Ещё совсем недавно, когда государство было главным заказчиком и регулятором образовательной деятельности, отношения вуз-преподаватель строго регламентировались, преподаватель больше зависел от университета, чем университет от него. В условиях мощнейшей брендизации всего и вся, в том числе мира образования, яркие харизматичные преподаватели, лидеры общественного мнения, руководители научных школ и известные консультанты стали заметно меньше зависеть от университета-работодателя. Университет же, напротив, скованный рейтингоманией и аккредитационными обязательствами с их требованиями к гарантам образовательных программ, постепенно утрачивает рычаги влияния и устойчивые связи с конкретными преподавателями, перемещающимися в иные сферы профессиональной деятельности. Тенденция интересная, хотя, надо признать, не совсем типичная, требующая иных подходов и управленческих моделей. В противном случае наиболее активный срез профессуры может и вовсе утрачивать интерес к постоянному найму, сокращая своё участие в образовательном процессе до минимума. Тем более, что материальное стимулирование со стороны бизнес-структур и университетов по-прежнему сильно отличается.

Широкое развитие дистанционного образования, использование массовых открытых онлайн курсов тоже ощутимо меняет привычную структуру взаимоотношений и взаимозависимостей. К концу второго десятилетия нового века образовательное сообщество однозначно утвердилось во мнении, что удаленные форматы важны и нужны, они принципиально дополняют, меняют и расширяют возможности образовательных институтов, но полностью заменить аудиторную работу и реальное общение пока не могут.

Однако «удаленность» и переход к цифровой эпохе, со всеми присущими ей экспоненциальными изменениями, породили иную

опасность для привычных форм кадровой работы. Речь о возможном массовом сокращении обычных, рядовых преподавателей, которые замещаются онлайн технологиями и преподавателями-практиками, которых университетский сектор востребует все больше и больше.

Возникает интереснейшая коллизия, когда в условиях кардинального перекраивания сектора послесреднего образования, академический оплот – преподаватели – становятся критически важным ресурсом изменений, в то время как они к этим изменениям не готовы, и, зачастую, их не воспринимают.

Некоторая консервативность преподавателей, как и образования в целом, объяснима и понятна. Она имманентно присуща системе. Однако невключенность, а порой и «тихое саботирование» изменений университетской профессурой, обрекают любые реформы на провал. Тем более в такой острой ситуации, в которой оказался сегодня мир университета. И это не традиционные стенания из серии «раньше все было лучше» или очередные «страшилки» относительно возможностей университетской системы образования.

Скорее – четкое и, думается, аргументированное понимание совокупности причин, способных сместить послесреднее образование в классическом его виде, на обочину общественных отношений под давлением рыночной стихии, всевластия цифры и господства обществе потребления.

Темпы изменений, постоянная замена правил и требований привели к тому, что подавляющая часть преподавательского корпуса просто не успевает за скоростью перемен, не понимает и, соответственно, не принимает их. Отсюда некое притормаживание, социальная пассивность, мифологизация и саботирование проводимых изменений. Все это создаёт серьёзные барьеры для инновационных процессов, в которых объективно заинтересованы образовательные институты. Складывается впечатление, что среди массы первоочерёдных задач кадровой работы университетов, проблема понимания (в самой широкой трактовке этого понятия) становится архиважной.

Скорость общественных перемен и внутренние изменения университетского сектора образования спровоцировали сложнейшую проблему «массового непонимания». Постоянно возрастающие

объёмы, крайняя противоречивость и недостоверность информации, её фрагментарность чрезвычайно усложнили и продолжают усложнять картину мира. Дело даже не в том, что наш мозг, привыкший к иному, наше сознание попросту не успевают за событиями, явлениями. Головокружительный калейдоскоп смены привычного на новое не позволяет к нему полноценно адаптироваться, понять и принять. Человек не понимает или понимает не в полной мере что происходит. Как результат – рождение катастрофических сценариев, отключённость и неприятие сложной научной информации. А там, где нет понимания, нет и возможности осознанного включения и управления происходящим. И это при том, что именно понимание является ключевым условием организации эффективной деятельности. Исключительно понимание создаёт возможности для адекватного реагирования на происходящее, поиска ответов и осознания ответственности за последствия принимаемых решений. Без понимания человек действовать не в состоянии. Управление процессами, создание нового возможно только при наличии понимания. При этом речь идет о понимании не только политических или социальных процессов, но и физических, химических, норм, правил, законов, взаимоотношений.

Понимание социально по своей сути. На нем построено доверие, сотрудничество и, в конечном итоге, прогресс. Именно этим объясняется необходимость уделять больше времени, внимания проблеме понимания происходящего преподавательским сообществом и его роли в адаптации образовательных институтов к этим процессам.

Университетские сообщества, стремящиеся к инновационному развитию, понимают, что превратившись в ведущую подсистему общества, образование переживает изменения, затрагивающие основные институциональные нормы. В такой ситуации важен поиск возможностей и механизмов изменения моделей поведения самих преподавателей и моделей управления образовательными институтами.

Таким образом, подходим к ключевому выводу, во многом поясняющему оптимизм по поводу перспектив мира университета: смена управленческих моделей может реально повлиять на условия трансформации поведенческих моделей преподавателей. Это,

представляется, ключевой тренд инновационного развития современного университета.

Улучшения, даже кардинальные, существующих моделей управления университетами, особенно в части кадровой политики и кадровой работы, не смогут создать условия для реально прорывных технологий. Необходимы не улучшения существующих, а принципиально иные управленческие модели, решения и подходы. И обеспечение понимания преподавательским большинством принципов и правил их эффективного функционирования.

Список библиографических ссылок

1. Андреев, А. (2009). *Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы*. Москва: Знак, 648 с.
2. Вишленкова, Е.А., Галиуллина, Р.Х. и Ильина, К.А. (2012). *Русские профессора: университетская корпоративность или профессиональная солидарность*. Москва: Новое литературное обозрение, 650 с.; Вишленкова, Е.А. (ред.). (2013). *Сословие русских профессоров. Создатели статусов и смыслов*. Москва: Изд. дом Высш. шк. экономики, 386 с.
3. Иванов, А. (2019). *Высшая школа Российской империи XVIII – начала XX века: избранные статьи*. Москва: Принципиум, 702 с.
4. Жуковская, Т., Козаков, Т. (2018). *Anima universitatis: студенчество Петербургского университета в первой половине XIX века*. Москва: Новый хронограф, 421 с.
5. Посохов, С. (2006). *Образы университетов Российской империи второй половины XIX – начало XX столетия в публицистике и историографии*. Харьков, 416 с.;
6. Посохова, Л.Ю. (2011). *На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.* Харьков: ХНУ ім. В.Н. Каразіна. 400 с.
7. Кузьминов, Я. (2004). *Наши университеты. Университетское управление: практика и анализ*, 1, с. 11–16.
8. Бок, Д. (2012). *Университеты в условиях рынка: коммерциализация высшего образования*. Москва: Изд. дом Высш. шк. экономики, 223 с.
9. Розовски, Г. (2015). *Университет: руководство для владельца*. 2-е изд. Москва: Изд. дом Высш. шк. экономики, 306 с.
9. Кларк, Б. Р. (2011). *Создание предпринимательских университетов:*

организационные направления трансформацию. Москва: Изд. дом Высш. шк. экономики, 238 с.

10. Кларк, У. (2017). *Академическая харизма и истоки исследовательского университета*. Москва: Изд. дом Высш. шк. экономики, 752 с.

11. Ли, Ц. (2015). *Культурные основы обучения: восток и запад*. Москва: Изд. дом Высш. шк. экономики, 461 с.

12. Гайгер, Р. Л. (2018). *Знания и деньги. Исследовательские университеты и парадокс рынка*. Москва: Изд. дом Высш. шк. экономики, 408 с.

13. Коллини, С. (2016). *Зачем нужны университеты?* Москва: Изд. дом Высш. шк. экономики, 264 с.

14. Кроу, М. (2017). *Модель нового американского университета*. Москва: Изд. дом Высш. шк. экономики, 440 с.

15. Юдкевич, М., Альтбах, Ф. Дж. (ред). (2016). *Академический инбридинг и мобильность в высшем образовании: глобальные перспективы*. Москва: Изд. дом Высш. шк. экономики, 328 с.; Альтбах, Ф. Дж. (ред). (2012). Как платят профессорам. Глобальное сравнение систем вознаграждения и контрактов. Москва: Изд. дом Высш. шк. экономики, 439 с.

16. Астахова, В.И. (ред.). (2008). *Глобальные проблемы человечества как фактор трансформации образовательных систем*. Харьков: Изд-во НУА, 396 с.; Астахова, Е.В., Подольская, Е.А. (ред.). (2013). *Образовательный потенциал Харьковщины*. Харьков: Изд-во НУА, 504 с.; Астахова, Е.В. (ред.). (2015). *Вузовская кафедра: особенности функционирования в условиях модернизации образования*. Харьков: Изд-во НУА, 182 с.; Астахова, Е.В. (2006). *Кадровый корпус высшей школы Украины: метаморфозы развития*. Харьков: Изд-во НУА, 188 с.; Астахова, Е.В. (2017). *Университетский преподаватель: риски адаптации к условиям непрерывного образования* (2017). В: Е.В. Батаева, ред. *От коммуникационного действия к практике деконструкции в современном образовании*. Харьков: Изд-во НУА, с. 57–84; Астахова, Е.В. (2019). *Академический оплот инновационного университета в условиях перехода к цифровой эпохе: совокупные риски*. *Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»*, додаток до 25 т., с. 28–58.

References

1. Andreyev, A. (2009). *Rossiyskiye universitety XVIII – pervoy poloviny XIX veka v kontekste universitetskoy istorii Yevropy* [Russian universities of the 18th – first half of the 19th centuries in the context of European university history]. Moskva: Znak, 648 p.

2. Vishlenkova, Ye.A., Galiullina, R.KH. and Il'ina, K.A. (2012). *Russkiye professora: universitetskaya korporativnost' ili professional'naya solidarnost'* [Russian universities of the 18th – first half of the 19th centuries in the context of European university history]. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye, 650 p.;
- Vishlenkova, Ye.A. (red.). (2013). *Sosloviye russkikh professorov. Sozdateli statusov i smyslov* [The estate of Russian professors. Creators of statuses and meanings]. Moskva: Izd. dom Vyssh. shk. ekonomiki, 386 p.
3. Ivanov, A. (2019). *Vysshaya shkola Rossiyskoy imperii XVIII – nachala XX veka: izbrannyye stat'i* [Higher school of the Russian Empire in the 18th – early 20th centuries: selected articles]. Moskva: Printsipium, 702 p.
4. Zhukovskaya, T., Kozakov, T. (2018). *Anima universitatis: studenchestvo Peterburgskogo universiteta v pervoy polovine XIX veka* [Anima universitatis: students of St. Petersburg University in the first half of the 19th century]. Moskva: Novyy khronograf, 421 p.
5. Posokhov, S. (2006). *Obrazy universitetov Rossiyskoy imperii vtoroy poloviny XIX – nachalo XX stoletiya v publitsistike i istoriografii* [Images of universities in the Russian Empire in the second half of the 19th – early 20th centuries in journalism and historiography]. Khar'kov, 416 p.;
- Posokhova, L.YU. (2011). *Na perekhrestn kul'tur, traditsiy, yepokh: pravoslavny kolegnumi Ukraini naprikhntsn XVII – na pochatku XIX st* [At the crossroads of cultures, traditions, epochs: Orthodox colleges of Ukraine for example XVII – on the ear of XIX century]. Khar'kov: KHNU ім. V.N. Karazhna, 400 p.
6. Kuz'minov, YA. (2004). *Nashi universitety* [Our universities]. *Universitetskoye upravleniye: praktika i analiz* [University Management: Practice and Analysis], 1, pp. 11–16.
7. Bok, D. (2012). *Universitety v usloviyakh rynka: kommertsializatsiya vysshego obrazovaniya* [Universities in the Marketplace: Commercialization of Higher Education.]. Moskva: Izd. dom Vyssh. shk. ekonomiki, 223 p.
8. Rozovski, G. (2015). *Universitet: rukovodstvo dlya vladel'ysa* [University: An Owner's Guide] . 2th ed. Moskva: Izd. dom Vyssh. shk. ekonomiki, 306 p.
9. Klark, B. R. (2011). *Sozdaniye predprinimatel'skikh universitetov: organizatsionnyye napravleniya transformatsiyu* [Creation of entrepreneurial universities: organizational transformation directions]. Moskva: Izd. dom Vyssh. shk. ekonomiki, 238 p.
10. Clark, U. (2017). *Akademicheskaya kharizma i istoki issledovatel'skogo universiteta* [Academic charisma and the origins of the research university]. Moskva: Izd. dom Vyssh. shk. ekonomiki, 752 p.
11. Lee, TSz. (2015). *Kul'turnyye osnovy obucheniya: vostok i zapad* [Cultural Foundations of Learning: East and West]. Moskva: Izd. dom Vyssh. shk. ekonomiki, 461 p.

12. Gayger, R. L. (2018). *Znaniya i den'gi. Issledovatel'skiye universitety i paradoks rynka* [Knowledge and money. Research universities and the market paradox]. Moskva: Izd. dom Vyssh. shk. ekonomiki, 408 p.
13. Kollini, S. (2016). *Zachem nuzhny universitety?* [Why are universities needed]. Moskva: Izd. dom Vyssh. shk. ekonomiki, 264 p.
14. Krou, M. (2017). *Model' novogo amerikanskogo universiteta* [Model of a new American university]. Moskva: Izd. dom Vyssh. shk. ekonomiki, 440 p.
15. Yudkevich, M., Al'tbakh, F. Dzh. (red). (2016). *Akademicheskyy inbriding i mobil'nost' v vysshem obrazovanii: global'nyye perspektivy* [Academic inbreeding and mobility in higher education: a global perspective]. Moskva: Izd. dom Vyssh. shk. ekonomiki, 328 p.; Al'tbakh, F. Dzh., Yudkevich, M., (red). (2012). *Kak platyat professoram. Global'noye sravneniye sistem voznagrazhdeniya i kontraktov* [How professors are paid. Global comparison of reward systems and contracts.]. Moskva: Izd. dom Vyssh. shk. ekonomiki, 439 p.
16. Astakhova, V.I. (red.). (2008). *Global'nyye problemy chelovechestva kak faktor transformatsii obrazovatel'nykh system* [Global problems of humanity as a factor in the transformation of educational systems]. Khar'kov: Izd-vo NUA, 396 p.; Astakhova, Ye.V., Podol'skaya, Ye.A. (red.). (2013). *Obrazovatel'nyy potentsial Khar'kovshchiny* [The educational potential of the Kharkiv region]. Khar'kov: Izd-vo NUA, 504 p.; Astakhova, Ye.V. (red.). (2015). *Vuzovskaya kafedra: osobennosti funktsionirovaniya v usloviyakh modernizatsii obrazovaniya* [University department: features of functioning in the conditions of education modernization]. Khar'kov: Izd-vo NUA, 182 p.; Astakhova, Ye.V. (2006). *Kadrovyy korpus vysshey shkoly Ukrainy: metamorfozy razvitiya* [Personnel Corps of Higher School of Ukraine: Development Metamorphoses]. Khar'kov: Izd-vo NUA, 188 p.; Astakhova, Ye.V. (2017). *Universitetskiy prepodavatel': riski adaptatsii k usloviyam nepreryvnogo obrazovaniya* [University Lecturer: Risks of Adaptation to Lifelong Learning Conditions]. V: Ye.V. Batayeva, red. *Ot kommunikatsionnogo deystviya k praktike dekonstruktsii v sovremennom obrazovanii* [From communication action to deconstruction practice in modern education]. Khar'kov: Izd-vo NUA, pp. 57–84; Astakhova, Ye.V. (2019). *Akademicheskyy oplot innovatsionnogo universiteta v usloviyakh perekhoda k tsifrovoy epokhe: sovokupnyye riski* [Academic stronghold of an innovative university in the transition to the digital age: cumulative risks]. *Vchenn zapiski Kharkivs'kogo humanitarnogo universitetu «Narodna ukrains'ka akademnya»* [Research bulletin of Kharkiv Humanitarian University «People's Ukrainian Academy»], dodatok do 25 t., pp. 28–58.

В. В. Астахов

ДЕФИНИЦИЯ «ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ УСЛУГИ» – ЮРИДИЧЕСКАЯ ФОРМА ИЛИ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КАЗУС

Представленная в работе краткая характеристика правоотношений, возникающих в сфере образования, дает основание утверждать, что отнесение последних к категории образовательных услуг является следствием неправомерного распространения норм гражданского права именно на образовательные правоотношения, лежащие за его пределами и нуждающиеся в специальном нормативно-правовом регулировании с учетом их образовательной составляющей. Данный не только терминологический, но и морально-нравственный казус может быть разрешен только путем создания отдельной комплексной правовой отрасли – образовательного права, которая сможет учесть наиболее важные составляющие образовательной деятельности, тем самым повысив ее качество.

Ключевые слова: образовательное правоотношение, образовательные услуги, образовательное право.

Астахов В. В. Дефініція «Освітні послуги» – юридична форма або термінологічний казус.

Представлена в роботі коротка характеристика правовідносин, що виникають у сфері освіти, дає підставу стверджувати, що віднесення останніх до категорії освітніх послуг є наслідком неправомірного поширення норм цивільного права саме на освітні правовідносини, які знаходяться за його межами і потребують спеціального нормативно-правового регулюванні з урахуванням їх освітньої складової. Даний не тільки термінологічний, а й морально-етичний казус може бути розв'язаний тільки шляхом створення окремої комплексної правової галузі – освітнього права, яка зможе врахувати найбільш важливі складові освітньої діяльності, тим самим підвищивши її якість.

Ключові слова: освітній правовідносини, освітні послуги, освітній право.

Astakhov Victor. The term “Educational Services” – legal expression or a terminological exception.

The brief description of legal relations in the field of education presented in the work gives grounds to assert that their place in the category of educational

services is a consequence of the unlawful spread of civil law norms to the very educational legal relations that lie outside of it and require special legal regulation taking into account their educational component. This not only terminological, but also a moral and ethical exception can be resolved only by creating a separate complex legal branch – the educational law, which can take into account the most important components of educational activities, thereby increasing their quality.

Key words: educational legal relationship, educational services, educational law, terminological exception.

Кризис отечественной системы образования во многом определяется тем местом, которое постсоветская Украина занимает в мировой капиталистической системе. Десятилетиями усиливается ее зависимость от экспорта сырья и человеческих ресурсов, за ненадобностью уничтожается наука, снижается доля высокотехнологичного, да и вообще всякого промышленного производства. И даже из отраслей, в которых у нашей страны было бесспорное лидерство, все чаще приходят не слишком радостные новости. В этом океане упадка и деградации у образования не могло быть отдельного островка благополучия.

К проблемам современного образования можно отнести и внешнее независимое оценивание, и привязку высшей школы к Болонской системе, и низкий уровень финансирования, и нехватку высококвалифицированных педагогических кадров, причем все это далеко не полный перечень болезней образовательной отрасли современной Украины. И здесь важно понимать, что сложившаяся ситуация закономерна, это не цепь случайных ошибок и не козни отдельных одиозных чиновников. Когда-то почетная профессия педагога перестала быть престижной и уважаемой. Педагоги перегружены, что особенно стало заметно в ситуации карантина, вызванного коронавирусом, задерганы бесконечной отчетностью и претензиями родителей. Образование стремительно превращается в набор услуг, причем порой сомнительного качества, но за которые зачастую нужно платить.

При этом в печати и научной литературе все чаще звучит мнение, что образование по своей сути не услуга и услугой быть не может [1]. Не имея возможности дать в настоящей работе развернутый анализ указанных точек зрения, мы можем только сказать, что полностью

разделяем указанные и другие подобные мнения и считаем, что образование является одним из основных естественных прав человека, провозглашенных Всеобщей декларацией прав человека. Как таковое оно гарантировано конституциями большинства государств и является всеобщим достоянием. Низведение образования до предмета купли-продажи лишает его души, извращает его сущность, назначение и цели, представляя собой моральную, политическую и юридическую aberrацию.

Как известно, в современной экономической и социальной политике любого государства образование занимает важнейшее место. Это, в свою очередь, предопределяет огромное значение четкого и эффективного нормативно-правового регулирования этой особой сферы общественных отношений. Очевидно, развитие современного отечественного образования, особенно имея в виду его модернизацию, вряд ли можно представить без соответствующей надежной, устойчивой законодательной базы. Однако, действующее юридическое оформление общественных отношений, сложившихся в образовательной сфере Украины к началу третьего десятилетия XXI века, весьма далеко от целей и задач реформирования образовательной отрасли.

При этом очевидно, что нормативное закрепление образовательной деятельности в качестве разновидности обязательств по оказанию услуг стало возможным в результате усложнения её правового регулирования в связи с формированием рыночных основ хозяйствования и все большей её регламентацией нормами гражданского законодательства. С другой же стороны это обусловлено отсутствием желания законодателя выделить нормативно-правовое регулирование этой важнейшей сферы жизнедеятельности общества в отдельный массив, который смог бы учесть его особенности по сравнению с другими видами услуг, процесс осуществления которых регулируется действующим гражданским законодательством. Остается надежда, что реализация отечественной программы развития образования, которая требует кардинальной переработки образовательного законодательства, не только позволит устранить малоэффективные, несовершенные нормы, но и сдвинет с места процесс формирования образовательного права в качестве новой правовой отрасли.

Следует отметить, что указанная работа полностью соответствует требованиям, изложенным в Коммюнике «Новая динамика высшего образования и научных исследований для изменения и развития общества», где подчёркивается, что «будучи общественным благом и стратегическим императивом для всех уровней образования и основой для исследований, инноваций и творчества, высшее образование должно быть сферой ответственности и экономической поддержки всех правительств. Как указано во Всеобщей декларации прав человека, «высшее образование должно быть одинаково доступным для всех на основе способностей каждого» (статья 26, пункт 1) [2].

Но что же мы имеем в настоящий момент? Одни учёные-правоведы называют концепцию образовательного права «информационным шумом» и не снисходят до обсуждения данной проблемы [3], другие говорят о формирующейся самостоятельной отрасли права, но считают преждевременным утверждение о сформировавшейся отрасли права [4, с. 8], третьи утверждают, что следует говорить лишь о комплексной отрасли законодательства, включающей в себя нормы конституционного, административного, гражданского, трудового, финансового и других отраслей права, действующих в области образования. Последняя позиция, вероятно, обусловлена традицией, идущей еще от советских времен, которая рассматривала массив этих норм в качестве комплексной отрасли законодательства, содержащей нормы иных отраслей права (в частности административного) и не имеющей свойств, присущих отрасли права. Последняя точка зрения доминирует и среди известных украинских учёных-педагогов [5, с. 12].

Однако, несмотря на то, что законодательство об образовании советские правоведы признавали составной частью административного права, даже в тот период было видно, что значительная часть отношений в сфере народного образования не относится к сфере государственного управления, а имеет особый, специфический характер. Это, например, отношения, связанные с организацией учебного процесса, деятельностью образовательных учреждений, трудовой деятельностью педагогических кадров, их подготовкой

и переподготовкой, аттестацией, предоставлением участникам образовательного процесса разного рода социальных льгот и гарантий и т. п.

После принятия в 1996 году новой редакции Закона Украины «Об образовании», который разрешил организацию и функционирование частных образовательных учреждений и предоставил обучающимся право получать образование не только на бюджетной, но и на платной основе, отделение законодательства об образовании от административного права стало неизбежным и бесспорным фактом, позволившим применение в образовательной сфере, наряду с административным, норм гражданского и трудового права» [6].

Что касается норм гражданского права, то несмотря на то, что в настоящее время они активно используются в сфере образования при решении конкретных вопросов, сложная и многофункциональная образовательная отрасль со своей спецификой гражданско-правовых отношений не может ограничиться использованием только гражданско-правовых норм, поскольку принимаемые на их основе решения не всегда являются плодотворными и правомерными.

Так, например, договором на обучение в ХГУ «НУА» предусмотрено право учебного заведения отчислить обучающегося в случае неоплаты им стоимости обучения, просрочки оплаты образовательных услуг, а также в связи с грубым нарушением им Правил внутреннего распорядка учебного заведения. Подобные правила установлены не только на Украине, но и в странах СНГ [7]. Однако, указанные положения нарушают ст. 525 ГК Украины, согласно которой односторонний отказ от исполнения обязательств и одностороннее изменение его условий не допускаются, за исключением случаев, предусмотренных законом или договором. Однако, несмотря на то, что подобные случаи договором предусмотрены, образовательная деятельность гораздо многограннее и поэтому часто выходит за рамки гражданско-правовой регламентации, что приводит к спорам и судебным разбирательствам.

Подобных примеров несоответствия юридической формы фактическому содержанию отношений много и все они являются следствием неправомерного распространения норм гражданского

права именно на образовательные правоотношения, лежащие за его пределами и нуждающиеся в специальном нормативно-правовом регулировании с учетом их образовательной составляющей.

Однако несмотря на то, что до сих пор некоторые исследователи продолжают считать, что образовательных отношений не существует, а понятие «образовательные отношения» указывает лишь на единство принадлежности их к специфической отрасли социально-культурной деятельности общества и государства [8], объективной предпосылкой возникновения образовательных отношений выступает тот факт, что образование является не только личным социальным благом, а и общественной необходимостью [9].

В отличие от просвещения, имеющего своей целью распространение знаний, образование есть двуединый процесс воспитания и обучения людей. Под воспитанием понимается процесс воздействия на развитие обучаемого с целью формирования его нравственных и физических качеств [10, с. 4], под обучением – получение как общих сведений и познаний, так и конкретных, профессиональных знаний, навыков и умений, необходимых для решения практических задач.

Общественное отношение, формой которого является образовательное правоотношение, обусловлено личной и общественной потребностью в передаче и получении знаний. Потребность человека в получении знаний, необходимых ему для жизни, для самореализации и самосовершенствования является естественной потребностью. Этим объясняется естественный, необходимый характер передачи знаний и различных жизненно-необходимых умений и навыков от одного поколения к другому, благодаря чему осуществляется связь поколений и обеспечивается общественный прогресс.

Такова схема отношений, возникающих между учителем и учеником, и составляющих основу общественного образовательного отношения. С течением времени менялась их организационная основа, но суть этих отношений, распределение социальных ролей и функции каждого участника в своей основе оставались неизменными. При этом приобретение образования невозможно без непосредственного активного участия того, кто хотел получить те или иные знания, умения, навыки или воспитание [11].

Поэтому указанная специфика образовательного правоотношения не позволяет отнести его ни к одному из известных типов правоотношений. Образовательные правоотношения не являются пассивными, поскольку для удовлетворения образовательных интересов и потребностей управомоченной стороны недостаточно обязанности правообязанной стороны воздерживаться от нежелательного для управомоченного лица поведения. Образовательные правоотношения также не могут быть в полной мере отнесены к правоотношениям активного типа, в которых главную роль играет юридическая обязанность правообязанного лица совершать определенные действия в пользу управомоченного лица, позволяющие удовлетворить его законный интерес. Хотя предоставление качественного образования является главной функциональной задачей правообязанной стороны, она не является собственником этого нематериального блага и не может создать его самостоятельно, без участия управомоченной стороны, без совершения ею активных положительных действий по обучению.

Поэтому, образовательные правоотношения следует отнести к интерактивному типу, который характеризуется активным поведением обеих сторон правоотношения, что находит отражение, как в материальном содержании образовательного правоотношения, так и в структуре и содержании субъективного права и юридической обязанности.

Очевидно, что в сферу деятельности образовательного учреждения входит обеспечение качественного образования обучающихся и, хотя эта деятельность зачастую регулируется нормами финансового, административного, трудового и иных отраслей права, основным содержанием остаётся образовательная деятельность, а не «производство продукта». Это деятельность, осуществляемая в интересах обучающихся, непосредственно связана с учебным процессом, а также социальной защитой обучающихся, их промежуточной и итоговой аттестацией, привлечением обучающихся к дисциплинарной ответственности и др. Процедура обучения является содержанием деятельности педагогических работников и обучающихся. Она пронизана их взаимными правами и обязанностями, их активным

и целенаправленным поведением, т.е. вуз, работающий со студентом по образовательной программе высшего образования, не оказывает ему услугу, а ведет образовательную деятельность, вступая со студентом в образовательные отношения.

В свою очередь, современный термин «обучающийся» (а не «клиент») передает содержание основной функции, исполняемой участником отношений, получающим образование. Очевидно, что он должен обучаться (т.е. обучать себя). При этом он может посещать образовательное учреждение и принимать активное участие в проводимом педагогом образовательном процессе. Он также может получать образование в форме, которая не предусматривает посещение образовательного учреждения (организации) и заниматься самоподготовкой с последующим прохождением аттестационных мероприятий (экстернат, семейное образование). Главное, чем характеризуется поведение обучающегося – это обучение, то есть, осознанное, творческое, целенаправленное освоение материала, предусмотренного той образовательной программой, по которой он обучается. Только такое поведение может гарантировать получение образовательного результата и достижение цели образовательного правоотношения.

Согласно норм главы 63 (Услуги) Гражданского кодекса Украины заказчику по договору о предоставлении услуг гарантируется ее предоставление при одном единственном условии – ее оплате. В учебном заведении этого явно недостаточно, учитывая достаточно жесткие требования по организации учебного процесса, а именно: посещения занятий и усвоение материала, научная деятельность, своевременное выполнение учебного плана, успешное прохождение промежуточных и итоговой аттестаций путем сдачи зачетов или экзаменов и т.п. Выполняя указанные требования, очевидно, что обучающийся не является равноправным партнером учебного заведения. Поэтому при регулировании образовательных отношений, основанных на властном подчинении обучающихся органам управления учебными заведениями, приоритет должны иметь нормы образовательного законодательства. А нормы гражданского права должны применяться лишь в случаях, когда образовательное

законодательство имеет пробелы либо прямо отсылает участников правоотношений к нормам гражданского права. И это верно, поскольку обучающийся не обладает статусом потребителя услуги, а выступает в качестве субъекта образовательного правоотношения.

Исходя из этого можно утверждать, что отнесение образовательной деятельности к категории услуг в качестве предмета торговли, купли и продажи, является не более, чем юридической формой, соответствующей действующему гражданскому законодательству. Данный не только терминологический, но и содержательный казус может быть разрешен только путем создания отдельной комплексной правовой отрасли – образовательного права, которая сможет учесть наиболее важные составляющие образовательной деятельности, не сводя ее только к отношениям «чего изволите», но для этого необходима, как минимум, инициатива Министерства образования и науки, которое смогло бы стать реальным заказчиком комплекса научных работ по обеспечению формирования указанной самостоятельной отрасли системы права Украины.

Список библиографических ссылок

1. Запесоцкий, А. (2002). Платное образование – не услуга, студент – не клиент. *Высшее образование в России*, 2, с. 48–50; Гребнев, Л.С. (2005). Образование: рынок «медвежьих» услуг? *Мир России*, 2, с. 91–96; Гребнев, Л.С. (2006). ВТО и российские вузы: от жесткой конкуренции к взаимовыгодному сотрудничеству. *Высшее образование в России*, 4, с. 28–32; Майбуров, И. А. (2003). Соотношение понятий «образование» и «образовательные услуги». *Право и образование*, 5, с. 34–43; Тангян, С. А. (2005). Образование: право человека или коммерческая услуга? [online] *Педагогика*, [online] 1, с.3–15. Available at: http://portalus.ru/modules/shkola/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1194530529&archive=1195596857&start_from=&ucat=&/ [Accessed 11 Jan. 2021].
2. ЮНЕСКО, (2009). *Коммюнике Всемирной конференции по высшему образованию «Новая динамика высшего образования и научных исследований для изменения и развития общества»* [online]. Available at: <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001832/183277r.pdf> [Accessed 11 Jan. 2021].
3. Суханов, Е.А. (2001). О концепции Кодекса об образовании «самостоятельного» образовательного права. *Юридическое образование и наука*, 3, с. 3.

4. Пушкин, А.И. (2002). *Образовательная функция современного российского государства*. Канд. юрид. наук. Н. Новгород.
5. Кремень, В.Г. (2002). Закон України «Про вищу освіту». Київ.
6. Тихомиров, Ю.А. (1998). *Курс административного права и процесса*. Москва, 644 с.
7. МОН, (2004). *Типовая форма договора возмездного оказания образовательных услуг, утв. приказом от 18.11.2004 № 937*. Астана, Казахстан.
8. Миннигулова, Д.Б. (2009). Проблемы понятия и структуры образовательного права. *Право и образование*, [online] 4. Available at: <http://www.lexed.ru/pravo/journ/0409/minni.doc> [Accessed 11 Jan. 2021].
9. Киримова, Е.А. (2005). Об образовательном праве. *Право и образование*, [online] 4. Available at: <http://www.lexed.ru/pravo/journ/0405/kirimova.doc> [Accessed 11 Jan. 2021].
10. Карпов, Н.В. (1998). Преобразование образования *Вопросы философии*, 11.
11. Спасская, В.В. (2006). Содержание образовательного правоотношения. *Право и образование*, [online] 6. Available at: <http://www.lexed.ru/pravo/journ/0606/spasskaya20066.doc> [Accessed 11 Jan. 2021].

References

1. Zapesotskiy, A. (2002). Platnoye obrazovaniye – ne ushuga, student – ne kliyent. *Yysheye obrazovaniye v Rossii*, 2, p. 48–50; Grebnev, L.S. (2005). Obrazovaniye: rynek “medvezh’ikh” ushug? *Mir Rossii*, 2, p. 91–96; Grebnev, L.S. (2006). VTO i rossiyskiye vuzy: ot zhestkoy konkurentsii k vzaimovygodnomu sotrudnichestvu. *Yysheye obrazovaniye v Rossii*, 4, p. 28–32; Mayburov, I. A. (2003). Sootnosheniye ponyatiy “obrazovaniye” i “ obrazovatel’nyye ushugi”. *Pravo i obrazovaniye*, 5, p. 34–43; Tangyan, S. A. (2005). Obrazovaniye: pravo cheloveka ili kommercheskaya ushuga? *Pedagogika*, [online] 1, p. 3–15. Available at: http://portalus.ru/modules/shkola/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1194530529&archive=1195596857&start_from=&ucat=&/ [Accessed 11 Jan. 2021].
2. UNESCO, (2009). *Communiqué of the World Conference on Higher Education “New Dynamics of Higher Education and Research for Society Change and Development”* [online]. Available at: <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001832/183277r.pdf> [Accessed 11 Jan. 2021].
3. Sukhanov, Ye.A. (2001). O kontseptsii Kodeksa ob obrazovanii «samostoyatel’nogo» obrazovatel’nogo prava. *Yuridicheskoye obrazovaniye i nauka*, 3, p. 3.

4. Pushkin, A.I. (2002). *Obrazovatel'naya funktsiya sovremennogo rossiyskogo gosudarstva*. Kand. yurid. nauk. N. Novgorod.
5. Kremen', V.G. (2002). *Zakon Ukraini «Pro vishchu osvntu»*. Кіів.
6. Tikhomirov, YU.A. (1998). *Kurs administrativnogo prava i protsessa*. Moskva, 644 s.
7. MON, (2004). *Tipovaya forma dogovora vozmezdnoy okazaniya obrazovatel'nykh uslug, utv. prikazom ot 18.11.2004 № 937*. Astana, Kazakhstan.
8. Minnigulova, D.B. (2009). Problemy ponyatiya i struktury obrazovatel'nogo prava. *Pravo i obrazovaniye*, [online] 4. Available at: <http://www.lexed.ru/pravo/journ/0409/minni.doc> [Accessed 11 Jan. 2021].
9. Kirimova, Ye.A. (2005). Ob obrazovatel'nom prave. *Pravo i obrazovaniye*, [online] 4. Available at: <http://www.lexed.ru/pravo/journ/0405/kirimova.doc> [Accessed 11 Jan. 2021].
10. Karpov, N.V. Preobrazovaniye obrazovaniya (1998). *Voprosy filosofii*, 11.
11. Spasskaya, V.V. (2006). Soderzhaniye obrazovatel'nogo pravootnosheniya. *Pravo i obrazovaniye*, [online] 6. Available at: <http://www.lexed.ru/pravo/journ/0606/spasskaya20066.doc> [Accessed 11 Jan. 2021].

Р. В. Майборода, Т. В. Зверко

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: СОЦІОЛОГІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА ПІДХОДІВ ДО РОЗВИТКУ

У статті розглянуто концептуальні ідеї громадянського суспільства в їх еволюційному розрізі. Вони об'єктивовані сучасним суспільним контекстом, що передбачає значущість громадянського суспільства як такого, яке знімає напругу між державою, соціальними групами та індивідами, що виникає одночасно з розширенням суспільного простору.

Для відтворення спектру уявлень про сутність громадянського суспільства, ступінь його розвиненості в науковому дискурсі окреслено різні теоретичні моделі. Особливу увагу приділено таким з них: ототожнення громадянського суспільства з державою і цивілізованою державою; ліберальна державно-центристська модель А. де Токвіля; державно-центристське бачення громадянського суспільства Г. В. Ф. Гегеля; громадянське суспільство як ототожнення з ринковим капіталізмом тощо.

Акцентовано увагу на тому, що громадянське суспільство має певні системоутворюючі характеристики й принципи, які визначають його розвиток.

Надано трактування поняття «громадянське суспільство» в сучасному розумінні, по-перше, як такого, яке здатне протистояти державі, контролювати її діяльність, виходячи з того, що кожний індивід має право вільно діяти в рамках добровільно сформованих асоціацій, які захищені законами від прямого втручання держави. По-друге, як одного з феноменів сучасного демократичного суспільства, основою якого є сукупність неурядових організацій, асоціацій та інших форм об'єднань громадян, метою яких виступає контроль діяльності держави без прямого втручання в їхню діяльність, забезпечення прав і свобод людини, контроль правомірності та демократичного характеру влади, а також здатність впливати на прийняття рішень державою.

Зроблено акцент на розвитку життєздатного громадянського суспільства через формування сприятливого соціального середовища; розвиток громадських організацій; підтримку громадських ініціатив.

Ключові слова: громадянське суспільство, принципи громадянського суспільства, концепції громадянського суспільства, моделі громадянського суспільства, демократичні засади суспільства.

Майборода Р. В., Зверко Т. В. Концептуальные основы гражданского общества: социологическое осмысление понятия и подходов к развитию

В статье рассмотрены концептуальные идеи гражданского общества в их эволюционном разрезе. Они объективированы современным социальным контекстом, который предусматривает значимость гражданского общества как такого, которое снимает напряжение между государством, социальными группами и индивидами, возникающее одновременно с расширением общественного пространства.

Для воспроизведения спектра представлений о сущности гражданского общества, степени его распространенности в научном дискурсе очерчены различные теоретические модели. Особое внимание уделено таким из них: отождествление гражданского общества с государством и цивилизованным государством; либеральная государственно-центристская модель А. де Токвиля; государственно-центристское видение гражданского общества Г. В. Ф. Гегеля; гражданское общество, отождествленное с рыночным капитализмом и др.

Акцентировано внимание на том, что гражданское общество имеет системообразующие характеристики и принципы, которые определяют его развитие.

Представлена трактовка понятия «гражданское общество» в современном понимании, во-первых, как такого, которое способно противостоять государству, контролировать его деятельность, исходя из того, что каждый индивид имеет право свободно действовать в рамках добровольно сформированных ассоциаций, защищенных законами от прямого вмешательства государства. Во-вторых, как одного из феноменов современного демократического общества, основой которого является совокупность неправительственных организаций, ассоциаций и других форм объединений граждан, целью которых является контроль деятельности государства без прямого вмешательства в их деятельность, обеспечение прав и свобод человека, контроль правомерности и демократического характера власти, а также способность влиять на принятие решений государством.

Сделан акцент на развитии жизнеспособного гражданского общества путем формирования благоприятной социальной среды; развития общественных организаций; поддержки общественных инициатив.

Ключевые слова: гражданское общество, принципы гражданского общества, концепции гражданского общества, модели гражданского общества, демократические основы общества.

Mayboroda Roman, Zverko Tamara. Conceptual fundamentals of civil society: sociological understanding of the concept and approaches to development.

The article considers the conceptual ideas of civil society in their evolutionary context. They are objectified by the modern social context, which assumes the importance of civil society as one that relieves the tension between the state, social groups and individuals, which arises simultaneously with the expansion of public space.

To reproduce the range of ideas about the essence of civil society, the degree of its development in scientific discourse, various theoretical models are outlined. Particular attention is paid to such of them: identification of civil society with the state and the civilized state; Tocqueville's liberal state-centric model; Hegel's state-centric vision of civil society; civil society as an identification with market capitalism, and so on.

Emphasis is placed on the fact that civil society has certain system-forming characteristics and principles that determine its development.

The interpretation of the concept of "civil society" in the modern sense, first, as one that is able to resist the state, control its activities, based on the fact that it is a sphere of self-government of free individuals based on voluntarily formed associations, which are protected by direct state intervention. Secondly, as one of the phenomena of modern democratic society, which is based on a set of non-governmental organizations, associations and other forms of associations of citizens, whose purpose is to control the activities of the state without direct interference in their activities, human rights and freedoms, legitimacy and democratic nature of power, as well as the ability to influence decision-making by the state.

Emphasis is placed on the development of a viable civil society through the formation of a favorable social environment; development of public organizations; support for community initiatives.

Key words: civil society, principles of civil society, concepts of civil society, models of civil society, democratic principles of society.

Постановка проблеми. Розвиток громадянського суспільства, яке перманентно перетворює свою конфігурацію внаслідок зміни політичного та економічного контекстів, залишається, як і раніше, у фокусі теоретичного осмислення і практичних напрацювань. Ці процеси пояснюються необхідністю створення ефективного

механізму взаємодії громадян, громадських об'єднань, асоціацій некомерційних організацій, у тому числі політичних партій з органами державної влади та місцевого самоврядування, їхньої участі в підготовці державних рішень з найважливіших соціальних, економічних та інших питань.

Тому об'єктивується значущість громадянського суспільства як такого, яке знімає напругу між державою, соціальними групами та індивідами, що виникає одночасно з розширенням суспільного простору. І фундаментом цієї співпраці є відносна спільність інтересів і ціннісних настанов.

Так, у ліберально-демократичній традиції (Дж. Ст. Мілль, А. де Токвіль, І. Берлін) акцентувалася увага на свободі й самостійності громадянського суспільства, його захисній функції. Отже, це забезпечувало свободу від зовнішнього втручання.

Соціал-демократична позиція декларує взаємозв'язок демократизації політичного життя і громадянського суспільства. При цьому держава повинна виступати гарантом демократичного управління громадськими інституціями.

На наш погляд, раціональним є використання центристського підходу до аналізу громадянського суспільства, відповідно до якого важливою є його контролююча та регулююча роль у функціонуванні інститутів громадянського суспільства.

Проте швидкоплинні соціально-політичні процеси диктують нові орієнтири демократичного розвитку. А відсутність стабільно функціонуючої системи взаємодії влади та громадських структур, нерозвиненість інститутів громадянського суспільства визначають несформованість, фрагментарність розуміння сутності громадянського суспільства, його основоположних засад функціонування, гальмуючи процеси побудови демократичної держави. Саме це зумовило необхідність ще раз звернутися до осмислення феномена громадянського суспільства.

Мета статті – виявити спектр уявлень про сутність громадянського суспільства, ступінь його розвиненості в науковому дискурсі.

Виклад основного матеріалу. Громадянське суспільство як наукове поняття введено в дискурс соціального пізнання Аристотелем.

На його думку, перед тим, як визначити, що є держава, слід з'ясувати поняття про громадянина, бо держава є не що інше, як сукупність громадян, тобто громадянське суспільство. Аристотель вважав, що справжнє громадянство, а, отже, складене з громадян співтовариство, існує тільки там, де верховна влада діє в інтересах загального блага, де громадяни можуть приймати участь в управлінні. Якісна відмінність такої демократії від сучасної полягає у тому, що для давньогрецької демократії були чужі уявлення про конституцію і конституційні обмеження, що накладаються на державну владу, а також ідея права, що передусє державі й стоїть над державою.

Сам термін «громадянське суспільство» вперше було вжито Г. Лейбніцем, німецьким філософом, ученим і громадським діячем. Значний внесок у розробку проблем громадянського суспільства внесли такі вчені, як Н. Макіавеллі, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, О. Конт та інші.

В їхніх політичних ученнях, а також у роботах Цицерона, Гоббса, Гегеля та інших проблема громадянського суспільства розглядалася в антитезі «громадянське суспільство – держава». Всі перераховані мислителі вважали, що громадянське суспільство – це щось, що знаходиться поза полем залежності держави, опозиційне і таке, що навіть протистоїть йому [1]. Така позиція в сучасному ракурсі не є однозначною. На наш погляд, стабільний розвиток інститутів громадянського суспільства буде відбуватися тільки в тому випадку, якщо суспільство буде перебувати у взаємозв'язку з органами державної влади, а не в опозиції. Однією з умов виникнення громадянського суспільства є розвиток демократичного початку, а демократія – політичний режим, особливістю якого є колективне прийняття рішень, законність, рівність членів суспільства, що неможливо в умовах опозиції суспільства до держави. Тому громадянське суспільство повинно знаходитися не поза полем залежності держави, а в конструктивному взаємозв'язку.

Як показує аналіз наукових джерел, громадянське суспільство виникає на відносно високому етапі розвитку людського соціуму, коли складається певна система зв'язків і інтересів людей. Саме тому протягом довгого часу сам термін «громадянське суспільство»

отоотожнювався з державою. Для давніх греків усе суспільне життя було політичним, тобто полісним, що означає сукупність усіх громадян – і міського населення, і держави. Існувало поняття «політія», що означає одночасно й права громадянства, і форму правління, і конституцію, і особливості державного управління.

На цьому етапі формування уявлень про громадянське суспільство і державу поступово складаються поняття «суспільство», «громадянин», «громадяни». Найчастіше під суспільством розуміють сукупність громадян, а громадяни жили в політії – місті – державі, що відрізняється від села.

Із зростанням продуктивності праці, поділом виробництва людські об'єднання стають все більш численними та різноманітними. Загальний інтерес продовжує пов'язувати ці об'єднання, але з розвитком приватної власності з'являється можливість для деяких спільнот вижити самостійно, «поза виживання суспільства в цілому», формуються інтереси окремих спільнот. Мислителі того часу стали особливу увагу приділяти проблемі співвідношення суспільства й держави, точніше статусу сторін у цій зв'язці. Одні з них (Т. Гоббс, Н. Макіавеллі та ін.) віддавали перевагу державі. Так, англійський філософ-матеріаліст Гоббс порівнював державу з Левіафаном – біблійним морським чудовиськом. Разом з тим, він вважав, що «... поза державою – панування пристрастей, війна, страх, бідність, гідота, самотність, варварство, дикість, невігластво; в державі – панування розуму, безпека, багатство, благопристойність, вишуканість, знання і прихильність» [2, с. 331]. Громадянське суспільство Т. Гоббс розглядав як єднання людей, при якому відбувається їх підпорядкування за умов включення у цю єдність і підпорядкування волі однієї людини або одного зібрання (тобто безлічі людей, які обговорюють, що слід зробити або чого не слід робити для загального блага всіх людей). На думку Т. Гоббса, громадянське суспільство (*societas civilis*) має підпорядковуватися єдиній особі, тому що «державна – єдина особистість, чия воля на підставі угоди багатьох людей повинна рахуватися волею усіх, з тим, щоб мати можливість використовувати сили та здібності кожного для захисту загального миру» [2, с. 331]. Аналіз потенціалу концепції Гоббса для українського суспільства

показує, що на сучасному етапі розвитку громадянського суспільства даний феномен характерно швидше протиставляти державі, а не виділяти його в якості окремої важливої структури держави, що виступає як сполучна ланка між владою і населенням.

Інші дослідники (Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, К. Маркс та ін.) вважали державу чужим і тимчасовим епізодом у розвитку й становленні іншого суспільного устрою – бездержавної організації.

Ж.-Ж. Руссо першим у політичній теорії протиставив державі асоціацію громадян. Державу утворюють піддані, а громадянське суспільство, за термінологією Руссо, – вільні громадяни. І. Кант висловлював думку, що громадянське суспільство – це сукупність відносин між вільними людьми. Вищою метою історії має стати такий державний устрій, в якому розвиваються всі початкові задатки людського роду.

Істотний внесок у розробку поняття «громадянське суспільство» зробив Г. В. Ф. Гегель. Громадянське суспільство він розглядав як диференціацію, яка виступає між сім'єю і державою, хоча розвиток громадянського суспільства настає пізніше, ніж розвиток держави. Гегель розглядав громадянське суспільство як окреме від держави утворення, але яке, тим не менш, тісно з ним взаємодіє.

В якості основних принципів, на яких функціонує громадянське суспільство, Гегель назвав такі:

- 1) громадська думка, що вільно формується;
- 2) публічна обізнаність;
- 3) особиста свобода;
- 4) приватна власність;
- 5) справедливі й суворі закони [3, с. 227].

Одним із принципів у вченні Гегеля про громадянське суспільство виступає конкретна особа, яка є для себе як особлива мета, як цілісність потреб і перемішання природної необхідності й свавілля. Іншими словами, головним елементом у суспільстві виступає людина – її роль, становище в суспільстві та функції. Діяльність людини спрямована, перш за все, на задоволення власних потреб (природних, соціальних), але вона знаходиться в певних відносинах з іншими людьми. У громадянському суспільстві, за Гегелем, кожен для себе – мета

індивіда; всі інші цілі для нього – ніщо. Але без співвідношення з іншими людьми він не зможе досягти всього обсягу своїх цілей.

Таким чином, питання про громадянське суспільство було історично зумовлене доцільністю устрою людського буття. І природно, що основними цінностями, такими, що превалюють в громадянському суспільстві, стали свобода та незалежність громадян, їхні духовні цінності, політична й моральна незалежність. У такому суспільстві держава виконує функцію «арбітра», не втручаючись у приватне життя індивіда.

У сучасному розумінні поняття «громадянське суспільство» трактується як суспільство, здатне протистояти державі, контролювати її діяльність. Іншими словами, громадянське суспільство заточене на вільне волевиявлення, свободу дій, захищеність необхідними законами. І якщо держава може мати різні форми правління (демократію, диктатуру, монархію та ін.), то для громадянського суспільства характерна лише демократична форма його функціонування. Чим більше розвинене громадянське суспільство, тим демократичніша держава [4, с. 95].

Громадянське суспільство пронизує усі сфери суспільного життя, тому в останні десятиліття цей феномен став вивчатися крізь призму різних наук. Правознавство розглядає громадянське суспільство як суб'єкт цивільного права та правового регулювання; історія описує різні національні історично сформовані форми громадянського суспільства; політологія вивчає характер і форми взаємодії громадянського суспільства з політичними інститутами, державою в цілому, його структуру, тобто всю цілісну картину громадянського суспільства; філософія і соціологія – як соціальну систему, форму громадської організації. На думку Г. Г. Дилигенського, громадянське суспільство являє собою «сукупність відносин і інститутів, що функціонують незалежно від політичної влади і здатних на неї впливати» [5, с. 237].

С. Г. Кара-Мурза інтерпретує громадянське суспільство як «асоціацію вільних громадян, яка обмежує і контролює дії держави, забезпечує рівність всіх громадян перед законом за допомогою механізму поділу влади і пріоритету права» [6]. Іноді в літературі можна зустріти твердження, що громадянське суспільство перебуває

в єдності з державою, але це протиріччя є досить специфічним. Ці дві категорії існують одночасно, не втручаючись в діяльність один одного. Загальноновизнаним є розгляд природи громадянського суспільства як неполітичного суспільства, як сферу сімейних, господарських, духовних відносин, які існують поза політикою і без політики.

Таким чином, у сучасному розумінні громадянське суспільство є невід'ємною частиною демократичного режиму і має позитивний вплив на процес демократизації. У цих умовах відбувається децентралізація державної влади за рахунок передачі частини владних повноважень органам самоврядування та інститутам громадянського суспільства, які прагнуть безконфліктно взаємодіяти з державою. Держава покликана служити інтересам, а громадянське суспільство, в свою чергу, формує закріплення демократичних інститутів державної влади, сприяє реалізації інституту прав людини, формує відкриті політичні системи.

Проведений ретроспективний аналіз існуючих уявлень про громадянське суспільство дозволяє нам зробити висновок, що інститут громадянського суспільства багатогранний і багатокритеріальний, що не дозволяє дати єдине визначення даного феномена.

В цілому, сучасне поняття громадянського суспільства, на відміну від більш ранніх трактувань, орієнтоване на нові оцінки й суспільно-політичне мислення, тому що ресурси соціальної інтеграції підриваються не тільки державою, скільки експансією неліберальної корпоративної економіки. Дослідники бачать завдання в тому, щоб гарантувати сучасній державі та сучасній економіці автономію і в той же час захистити громадянське суспільство від деструктивного проникнення в нього вимог, що виходять з цих двох сфер.

Використання цього поняття в реалізації мети нашої статті передбачає виділення домінуючого, оптимального його визначення.

У науковій літературі можна зустріти різні трактування поняття «громадянське суспільство». Зустрічаються також такі, що визначають громадянське суспільство як узагальнене поняття, яке охоплює всю сферу буття громадян та їхніх об'єднань. Однак у різних джерелах воно представлено по-різному. Проблеми визначення поняття «громадянське суспільство» пов'язані з тим, що громадянське

суспільство є складним соціальним феноменом, який має багатовимірну структуру, що включає в себе безліч постійно взаємодіючих елементів. Звідси і багатоваріантність існуючих у науці теоретичних аспектів і підходів в осмисленні громадянського суспільства, а також спроб дати йому визначення.

На основі вже існуючих дефініцій ми вважаємо за доцільне говорити про громадянське суспільство, як про один із феноменів сучасного демократичного суспільства, основою якого є сукупність неурядових організацій, асоціацій, спілок, центрів, фондів та інших форм об'єднань громадян, метою яких виступає контроль діяльності держави, причому без прямого його втручання в їхню діяльність, забезпечення правової та інших свобод людини, контроль правомірності та демократичного характеру влади, а також здатність впливати на прийняття рішень державою. У такому контексті громадянське суспільство – це те середовище, в якому сучасна людина законним шляхом задовольняє свої потреби, розвиває свою індивідуальність, приходиться до усвідомлення цінності групових акцій і суспільної солідарності.

У структурному відношенні громадянське суспільство представлено сукупністю добровільних самоврядних асоціацій і об'єднань громадян, взаємовідносини між якими носять горизонтальний, координаційний характер. Таке суспільство не може повною мірою функціонувати без ефективного інструментарію взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади. Дана взаємодія повинна будуватися на основі правової держави. Це одна з умов розвитку громадянського суспільства. Тому питанню побудови правової держави приділяється на сьогоднішній день велика увага. З огляду на ці фактори доцільно розглянути передумови взаємодії держави та громадянського суспільства в контексті становлення правової держави.

Розглядаючи громадянське суспільство як самостійну сутність, можна говорити про те, що воно має певні системоутворюючі характеристики й принципи, що визначають його розвиток. Ці принципи, у свою чергу, визначають розвиток політичної та економічної сфер. Іншими словами, економіка та політика є функціями громадянського

суспільства, адже економічна та політична свободи є проявами більш глобальної свободи індивіда. Свобода передбачає наявність багатьох факторів, однак усі вони виключають монополію, будь то одна соціальна група, організація або партія. Натомість громадянське суспільство включає свободу вибору у всіх сферах суспільного життя. Тому в тоталітарному суспільстві, яке виключає індивідуалізм, приватну власність (економічна свобода), неможливо говорити про різноманіття джерел життєзабезпечення і свободи (в різних її проявах), що є природним для громадянського суспільства.

Опорними конструкціями громадянського суспільства є усі ті інститути та організації, які покликані сприяти всебічній реалізації особистості, її інтересів і прав. Однак, крім того, що громадянське суспільство є певним комплексом інститутів, воно ще й виступає в якості системи відносин. Тієї системи, яка діє у духовній, соціокультурній, політико-культурній площині, що, у свою чергу, актуалізує і задіює потенціал не тільки інститутів, які функціонують у цих сферах, а й матеріальну й духовну культуру, систему соціальних зв'язків, ціннісних орієнтацій, які створюють ландшафт для проактивної поведінки особистості. Така модель демократичного соціального устрою відповідає викликам часу й здатна мобільно реагувати на швидкоплинні зміни у різних соціальних вимірах.

Висновки і пропозиції. У підсумку зазначимо, що розглянуті нами підходи до аналізу громадянського суспільства свідчать, з одного боку, про незмінність розуміння того, що головною суспільною місією є сприяння розвитку життєздатного громадянського суспільства через формування сприятливого соціального середовища; розвиток громадських організацій; підтримку громадських ініціатив; а з іншого – про необхідність «свіжого погляду» і постійної наукової рефлексії феномена громадянського суспільства. На нашу думку, одним із актуальних напрямків, що потребують дослідження, повинно стати визначення потенціалу політичних партій і громадських організацій у формуванні громадянського суспільства в Україні.

Список бібліографічних посилань

1. Розенфельд, Ю. Н. (2008). *Политология*. Харьков : Изд-во НУА, 436 с.
2. Гоббс, Т. (1989). Сочинения в 2 т. М. : Мысль, 622 с.
3. Гегель, Г.В.Ф. (1990). *Философия права*. М. : Мысль, 524 с.
4. Муляр, В. І. (2003). *Політологія*. Київ : ЦУЛ, С. 94–108.
5. Дилигенский, Г. Г. (1994). *Становление гражданского общества: культурные и психологические проблемы*. М. : Луч, С. 236–248.
6. Кара-Мурза, С. Г. Манипуляция сознанием [online]. Available at: <https://socioline.ru/book/s-kara-murza-manipulyaciya-soznaniem> (Accessed 05 Feb. 2021).

References

1. Rozenfel'd, Yu. N. (2008). *Politologiya* [Political science]. Khar'kov : Izd-vo NUA, 436 p.
2. Gobbs, T. (1989). *Sochineniya v 2 t.* [Works in 2 volumes]. M. : Mysl', 622 p.
3. Gegel, G.V.F. (1990). *Filosofiya prava* [Philosophy of law]. M. : Mysl', 524 p.
4. Mulyar, V. I'. (2003). *Poli'tologi'ya* [Political science]. Kiyiv : CzUL, pp. 94–108.
5. Diligenskij, G. G. (1994). *Stanovlenie grazhdanskogo obshhestva: kul'turny'e i psikhologicheskie problemy* [Formation of civil society: cultural and psychological problems]. M. : Luch, pp. 236–248.
6. Kara-Murza, S. G. *Manipulyacziya soznaniem* [Consciousness manipulation] [online]. Available at: <https://socioline.ru/book/s-kara-murza-manipulyaciya-soznaniem> (Accessed 05 Feb. 2021).

О. А. Иванова

СТЕЙКХОЛДЕР-МЕНЕДЖМЕНТ СОВРЕМЕННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

Исследованы особенности современного рынка образовательных услуг. Выделены требования внешней и внутренней среды к современной системе образования.

Доказана необходимость взаимодействия со стейкхолдерами и целесообразность оценки степени их влияния на формирование образовательной услуги с целью повышения ее конкурентоспособности.

Рассмотрены подходы к определению понятия «стейкхолдер», выделена специфика для сферы образования. Представлена проблема управления образовательной организацией на основе концепции стейкхолдеров, построенной на реализации основных функций управления. Несмотря на достаточную изученность концепции управления с позиции заинтересованных сторон и в зарубежной, и в отечественной науке, отмечено, что к неразрешенным можно отнести именно проблему идентификации стейкхолдеров в отраслевой сфере. Стейкхолдер-менеджмент определяет проблему идентификации стейкхолдеров образовательной организации как наименее изученную.

Осуществлена идентификация стейкхолдеров для современной образовательной организации. Представлены преимущества этого взаимодействия, охарактеризованы этапы взаимодействия и специфика стейкхолдер-менеджмента в сфере образования. Сделан вывод о необходимости оценки эффективности взаимодействия участников образовательного пространства.

Ключевые слова: стейкхолдеры, управление, эффективность, стейкхолдер-менеджмент, бизнес-структура, университет, образование.

Иванова О. А. Стейкхолдер-менеджмент сучасної освітньої організації.

Досліджено особливості сучасного ринку освітніх послуг. Виділено вимоги зовнішнього і внутрішнього середовища до сучасної системи освіти. Доведено необхідність взаємодії зі стейкхолдерами і доцільність оцінки ступеня їх впливу на формування освітньої послуги з метою підвищення її конкурентоспроможності.

Розглянуто підходи до визначення поняття «стейкхолдер», виділена специфіка для сфери освіти. Представлена проблема управління

освітньою організацією на основі концепції стейкхолдерів, яка побудована на реалізації основних функцій управління. Незважаючи на достатню вивченість концепції управління з позиції зацікавлених сторін і в зарубіжній, і у вітчизняній науці, відзначено, що до невірним рішенням можна віднести саме проблему ідентифікації стейкхолдерів у галузевій сфері. Стейкхолдер-менеджмент визначає проблему ідентифікації стейкхолдерів освітньої організації як найменш вивчену.

Здійснено ідентифікацію стейкхолдерів для сучасної освітньої організації. Представлені переваги цієї взаємодії, охарактеризовано етапи взаємодії і специфіка стейкхолдер-менеджменту в сфері освіти. Зроблено висновок про необхідність оцінки ефективності взаємодії учасників освітнього простору.

Ключові слова: стейкхолдери, управління, ефективність, стейкхолдер-менеджмент, бізнес-структура, університет, освіта.

Ivanova Olga. Stakeholder-management of a modern educational organization.

The features of the modern market of educational services have been investigated. The requirements of the external and internal environment for the modern educational system have been highlighted.

The necessity of interaction with stakeholders and the feasibility of assessing the degree of their influence on the formation of educational services in order to increase their competitiveness have been proved.

Approaches to the definition of the concept “stakeholder” have been considered, its specificity for the education sector has been highlighted. The problem of managing an educational organization based on the concept of stakeholders resting on the implementation of the main management functions has been presented. Despite the sufficient knowledge of the management concept from the perspective of stakeholders in both foreign and domestic science, it has been noted that the problem of identifying stakeholders in the industry can be considered an unresolved issue. Stakeholder-management defines the problem of identifying stakeholders in an educational organization as the least explored one.

Identification of stakeholders for a modern educational organization has been carried out. The advantages of the above interaction have been presented; the stages of the interaction and the specificity of stakeholder-management in the education sector have been described. Conclusions as to the necessity of

assessing the effectiveness of interaction between the participants in the educational space have been drawn.

Key words: stakeholders, management, effectiveness, stakeholder-management, business structure, university, education.

Современное быстро развивающееся общество накладывает отпечаток на все сферы деятельности, в том числе и образование. С одной стороны, прогресс человечества требует совершенного другого типа образования, которое бы состояло не только из набора знаний, а из навыков поиска новых знаний, умений обобщать, создавать новые знания и умения их использовать. С другой стороны, большинство работодателей хотели бы получить выпускника вуза, готового работать именно на его предприятии и выполнять именно те функции, которые возложены на работника в соответствии с соответствующими должностными инструкциями. При этом свои условия выдвигают и сами обучаемые. С их позиции, процесс обучения не должен быть слишком изнурительным, лишаящим молодого человека возможности жить полноценной жизнью, но в то же время – практикоориентированный, включающий те формы (стажировки, практики, тренинги и др.), которые будут и познавательными и максимально быстро позволят выпускнику утвердиться на рынке труда. В этих условиях университеты должны вырабатывать такую стратегию поведения, которая позволила бы максимально удовлетворить запросы всех заинтересованных лиц, при этом постоянно подтверждая свой статус как научно-образовательного учреждения. Игнорирование мнения работодателей может привести к невостребованной, оторванной от практики подготовке в образовательном учреждении.

Активное влияние общества на развитие стратегически важной сферы деятельности – образования проявляется в необходимости выделять в структуре образовательного рынка таких важных его субъектов как стейкхолдеров (заинтересованных лиц).

Существует множество определений стейкхолдеров (групп влияния), или, как их иногда называют, «участников коалиции», однако определим их как любую группу или индивида, которые могут влиять

на деятельность организации. Теория стейкхолдеров утверждает, что цели организаций должны принимать во внимание разнообразные интересы различных сторон, которые будут представлять некий тип неформальной коалиции [2].

Понятие «стейкхолдер» трактуется как лицо или компания, которая инвестировала в бизнес и владеет его частью. Словарь современного английского языка к стейкхолдерам относит тех, кто-то кто заинтересован в успехе плана/проекта, системы или организации, например, работник в компании или родитель ребенка в школе [4].

В отечественной практике понятие «стейкхолдер» не так давно вошло в обиход управленческой практики, активное употребление данной дефиниции связано с трансформацией экономических отношений на рубеже 90-х годов и формированием корпоративного менеджмента. В настоящее время не сформировалось единого мнения на предмет содержания данной научной дефиниции.

Относительная власть различных групп влияния является ключевым моментом при оценке их значения, и организации часто ранжируют их по отношению друг к другу, создавая иерархию относительной важности. Между стейкхолдерами также могут существовать определенные отношения, которые не всегда носят кооперативный характер, а могут быть и конкурентными. Однако всех стейкхолдеров можно рассматривать как единое противоречивое целое, равнодействующая интересов частей которого будет определять траекторию эволюции организации. Такое целое называется «коалицией влияния» или «коалицией участников бизнеса» организации [1].

Процесс управления образовательной организацией на основе концепции стейкхолдеров, предполагает реализацию следующих управленческих функций: планирование, организацию, мотивацию, координацию и контроль ресурсов, используемых для работы со стратегиями стейкхолдеров.

Стейкхолдер-менеджмент, реализуется через ряд этапов. Одним из которых, является идентификация групп стейкхолдеров. Несмотря на очевидность этого процесса, в каждой сфере есть своя специфика, учет которой является объективной необходимостью при осуществлении управления заинтересованными группами.

Несмотря на достаточную изученность концепции управления с позиции заинтересованных сторон и в зарубежной, и в отечественной науке, к неразрешенным можно отнести именно проблему идентификации стейкхолдеров в отраслевой сфере. Стейкхолдер-менеджмент определяет проблему идентификации стейкхолдеров образовательной организации как наименее изученную. Большая часть исследований посвящена системе высшего образования, в то время как уровень среднего профессионального, общего, дошкольного и дополнительного образования представлен немногочисленными научными трудами отечественных исследователей [4; 5]. Обобщая ряд литературных источников по данной проблематике, можно выделить следующих стейкхолдеров: работодателей, выпускников, государство, потребителей образовательных услуг, которые в свою очередь включают непосредственно получателей образования (студентов, слушателей, аспирантов, докторантов), родителей.

В качестве стейкхолдеров могут выступать СМИ (освещающие проблемы образования), различные общественные организации, связанные с образовательным рынком (например, студенческие организации, организации преподавателей, ассоциации вузов и т.п.), местные органы власти (в виде комитетов по образованию, агентств по трудоустройству и т.п.). Важным стейкхолдером вуза является его попечительский совет. Необходимость работы со стейкхолдерами определяется важностью их мнения относительно вуза, поскольку именно они создают общественное мнение, а, следовательно, влияют на рыночный имидж вуза. Установление приоритетов относительно различных групп стейкхолдеров позволяет определить, какое им следует уделять внимание во время разработки плана управления корпорацией, выработки стратегий и реализации намерений. Определение приоритетов среди стейкхолдеров порождает также идеи относительно типов стратегий, которые в наибольшей степени подходят для управления ими. При этом необходимо учитывать, что высокоприоритетные стейкхолдеры имеют большее экономическое и политическое влияние. Эти стейкхолдеры должны получить главный приоритет также и при стратегическом планировании, поскольку они оказывают большее влияние на неопределенность деловой окру-

жающей среды, с которой приходится иметь дело. Иными словами, речь идет о способности определить успешный курс в окружающей среде. Эффективность образовательной организации во многом зависит от грамотно выстроенного взаимодействия с внешней средой и внутренней средой, так как внешняя среда является источником ресурсов для организации и формирует социальный заказ, а внутренняя среда определяет ресурсный потенциал организации [2].

После завершения процесса идентификации осуществляется анализ стейкхолдеров, отдельные авторы [3] данный этап выделяют как сбор актуальной информации. В ходе этого этапа необходимо выделить не только ожидания от вуза, но и каналы коммуникации, общие интересы.

Следующий этап требует разработки алгоритма взаимодействия. Разработка общих программ с отдельными стейкхолдерами также сможет стать существенным подспорьем для реализации поставленных задач.

Одним из ключевых факторов определяющих конкурентные преимущества того или иного высшего учебного заведения является уровень ориентированности образовательных программ на потребности рынка труда, под воздействием бизнес-среды. Данное понимание пожеланий и проблематики рынка труда, со стороны высшей школы невозможно без постоянного и системного взаимодействия образовательных учреждений и бизнес-сообщества, посредством постоянного мониторинга, со стороны университета требований и критериев к выпускникам, которые выдвигает работодатель.

Данное партнерство дает возможность решить ряд принципиальных вопросов: целевая подготовка студентов по заказу бизнес-структур и государства; обучение и повышение квалификации представителей бизнес-структур; консалтинговые и экспертные услуги, аудит; выполнение научных, исследовательских услуг, НИОКР; учреждение стипендий студентам, участие в попечительском совете; дополнительные источники финансирования. Также такое взаимодействие позволяет осуществлять: заказы на научные исследования, участие в научных конференциях, семинарах; укрепление мате-

риальной и учебной баз; предоставление мест для прохождения практики; решение кадрового вопроса путем трудоустройства выпускников; рекламу, публичность бизнес-структуры; введение на национальном уровне налоговых льгот для инновационных предприятий; участие представителей бизнес-структур в учебном процессе.

Как мы видим, партнерство находит решение важных вопросов у обоих участников. При вовлеченности государства путем предоставления бизнес-структурам налоговых и иных льгот, гарантий по займам, прогнозирование потребностей экономики в специалистах различных уровней, финансирование науки и образования, контроль, взаимодействие бизнес-структуры и высших учебных заведений переходит на принципиально новый уровень. Данное участие позволяет решить на уровне государства ряд значимых вопросов, таких как преодоление структурной безработицы и обеспечение сбалансированности рынка труда. Результатами партнерства является: взаимовыгодное сотрудничество «триады» субъектов, подготовка специалистов, востребованных на рынке труда, социально-экономическое и инновационное развитие, развитие НИР вуза.

На основании данных о ранжировании групп стейкхолдеров, выявлении и их интересов, определении «сильных» и «слабых» сторон при взаимодействии определяется выбор перспективных долгосрочных направлений дальнейшего развития образовательной организации, обеспечивающих повышение уровня конкурентоспособности на рынке образовательных услуг. Так формируется стейкхолдер-менеджмент. Бесспорно, завершающим этапом взаимодействия является оценка его эффективности. На данном этапе в установленные сроки проводится контроль степени удовлетворенности каждой группы стейкхолдеров, по полученным результатам разрабатывается система корректирующих мероприятий. Таким образом, можно констатировать, что наличие эффективного стейкхолдер-менеджмента позволяет образовательной организации оптимизировать издержки, повысить уровень репутации и конкурентоспособности, предоставлять востребованные и качественные образовательные услуги в соответствии с запросами потребителей и заказчиков.

Список библиографических ссылок

1. Астахова, Е. В. (ред.). (2017). *Взаимодействие образовательных учреждений со стейкхолдерами: веление времени*. Харьков: Изд-во НУА, 308 с.
2. Гришнова, О. С. (2014). Соціальна відповідальність університетів України: порівняльний аналіз та основні напрями розвитку. *Вісник Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка. Серія Економіка*, 158, с. 16–24.
3. Иванова, О. А. (2018). Организация научно-исследовательской работы в системе непрерывного образования. *Вчені зап. Харків. гуманітар. ун-ту «Нар. укр. акад.»*, т. 24, с. 98–105.
4. Патрахин, А. И. (2016) Стейкхолдер-менеджмент современной образовательной организации. *Молодой ученый*, 22, с. 184–186.
5. Балакірєва, О. М., Серєда, Ю. В., Дмитрук Д. А. та ін. (2014). *Процеси соціальної мобільності в сучасному українському суспільстві*. Київ, 288 с.

References

1. Astakhova, Ye. V. (ed.). (2017). *Vzaimodeystviye obrazovatel'nykh uchrezhdeniy so steykholderami: veleniye vremeni* [The Interaction of educational institutions with stakeholders: the imperative of the times]. Khar'kov: Izd-vo NUA, 308 p.
2. Grishnova, O. S. (2014). Soczialna vidpovidalnist' universitetiv Ukrayini: porivnyalnij analiz ta osnovni napryami rozvitku. [Social responsibility of Ukrainian universities: comparative analysis and main directions of development]. *Visnik Kiyivskogo nazzional'nogo un-tu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya Ekonomika*, 158, pp. 16–24.
3. Ivanova, O. A. (2018). Organizacziya nauchno-issledovatel'skoj raboty v sisteme nepreryvnogo obrazovaniya. [The organization of the academic research activities in the lifelong learning system]. *Vchenn zap. Kharknv. gumanitar. un-tu «Nar. ukr. akad.»* [Research bulletin of Kharkiv university of humanities People's Ukrainian academy], vol. 24, pp. 98–105.
4. Patrakhin, A. I. (2016) Stejkkholder-menedzhment sovremennoj obrazovatelnoj organizaczi. [Stakeholder management of a modern educational organization]. *Molodoy uchenyj* [A young researcher], 22, pp. 184–186.
5. Balakiryeva, O. M., Sereda, YU. V., Dmytruk D. A. et al. (2014). *Protsesy sotsialnoyi mobilnosti v suchasnomu ukrayinskomu suspilstvi* [Processes of social mobility in modern Ukrainian society.]. Kyviv, 288 p.

Н. Г. Чибисова

МИРОВОЗЗРЕНИЕ И ТВОРЧЕСТВО: К ВОПРОСУ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ

В статье рассматривается взаимосвязь мировоззрения и творчества в контексте становления личности молодого человека. Автор анализирует такие понятия, как «мировоззрение», «творчество» и обращает внимание на то, что данное взаимодействие базируется на таком явлении как творческая активность, которая выступает способностью индивида к саморазвитию, к формированию системы его взглядов, которые он может направить на создание нового, общественно значимого продукта. Творческая активность оказывает влияние на формирование мировоззренческих взглядов, позиций, ценностных ориентаций. С другой стороны, многогранное, сформированное мировоззрение будет нуждаться в дальнейшем саморазвитии, познании мира, и тем самым, будет мотивировать человека на проявление творческой деятельности. Данную позицию не разделяют ученые-посмодернисты, полагающие, что в складывающемся цифровом обществе человек окончательно теряет субъективность и перестает быть активным творцом своего мировоззрения. Человек попадает под сильнейшее влияние информационного потока и превращается в техническое приспособление для его потребления и трансляции; он перестает активно мыслить, анализировать, вырабатывать свой взгляд на мир. Автор статьи, отчасти соглашаясь с исследователями, полагает, что в таких сложных условиях нельзя оставлять молодых людей один на один с информационным миром, необходимо сформировать у них базовые, сущностные основы мировоззренческо-ценностных ориентиров общечеловеческого познания и преобразования мира, И на этом пути значимая роль будет принадлежать образованию.

Ключевые слова: мировоззрение, творчество, творческая активность, личность молодого человека, образование, ученое заведение.

Чибисова Н. Г. Світогляд та творчість: к питанню формування особистості.

У статті розглядається взаємозв'язок світогляду і творчості в контексті становлення особистості молодої людини. Автор аналізує такі поняття, як «світогляд», «творчість» і звертає увагу на те, що дана взаємодія базується на

такому явищі як творча активність, яка виступає здатністю індивіда до саморозвитку, до формування системи його поглядів, які він може направити на створення нового, суспільно значущого продукту. Творча активність впливає на формування світоглядних поглядів, позицій, ціннісних орієнтацій. З іншого боку, багатогранний, сформований світогляд потребуватиме надалі саморозвитку, пізнання світу, і, тим самим, буде мотивувати людину на прояв творчої діяльності. Дану позицію не поділяють вчені-посмодерністи, які вважають, що в ситуацію, що виникає в цифровому суспільстві людина остаточно втрачає суб'єктивність і перестає бути активним творцем свого світогляду. Людина потрапляє під сильний вплив інформаційного потоку і перетворюється в технічне пристосування для його споживання і трансляції; він перестає активно мислити, аналізувати, виробляти свій погляд на світ. Автор статті, частково погоджуючись з дослідниками, вважає, що в таких складних умовах не можна залишати молодих людей один на один з інформаційним світом, необхідно сформувати у них базові, сутнісні основи світоглядно-ціннісних орієнтирів загальнолюдського пізнання і перетворення світу, і на цьому шляху значуща роль буде належати утворенню.

Ключові слова: світогляд, творчість, творча активність, особистість молодшої людини, освіта, навчальний заклад.

Chebysova Nataliia. World view and creativity: addressing the issue of personality formation.

The article examines the relationship between worldview and creativity in the context of the formation of a young individual's personality. The author analyzes such concepts as "worldview" and "creativity" and draws attention to the fact that the above interaction is based on the phenomenon of creative activity, which acts as an individual's ability to self-development, to form a system of his views he can draw on to create a new, a socially significant product. Creative activity influences the formation of worldviews, attitudes, and value orientations. On the other hand, a well-shaped and complex worldview requires further self-development and cognition of the world, thus motivating an individual to carry out creative activity. This position is not shared by postmodern scientists, who believe that in the emerging digital society an individual eventually loses subjectivity and ceases to be an active creator of their own worldview. An individual falls under the strong influence of the information flow and, therefore, turns into a technical device for its consumption and transmission; he ceases to actively think, analyze, and develop his own view of the world. The author of the

article, though partly agreeing with the researchers, believes that, under such difficult conditions, young people should not be left to face the information world on their own; they should be helped to foster basics of the worldview attitudes and values of universal knowledge and transformation of the world. Education is cast a significant role in this regard.

Key words: worldview, creativity, creative activity, young individual's personality, education, academic institution.

Кризис, разразившийся в нач. XXI в., охватил, как материальную, так и духовную сферу жизнедеятельности общества. Духовный, мировоззренческий кризис связан, с одной стороны, с кризисом личности, обусловленным всеобщей унификацией на основе интегративных процессов в масштабах планеты и техногенным уклоном развития цивилизации, а с другой – с кризисом творчества, имеющим в основании духовный вакуум разобщения конкретных людей, заполняемый массовой культурой, подменяющей самостоятельную работу по приобщению индивидуума к экзистенциальному опыту человечества уже готовой парадигмой ответов на жизненно важные вопросы [3].

Творчество – это «особая форма человеческой активности, направленная на создание новых, неповторимых, оригинальных и в то же время социально значимых результатов. Творчество предполагает глубокие знания, высокую эрудицию не только в той области, в которой творит или собирается творить человек, но и в сопредельных с нею областях, поскольку любой акт творчества означает выход за рамки привычных стереотипов мышления и поведения, но этот выход не должен осуществляться вслепую. Чем шире круг жизненных духовных интересов человека, тем шире его творческие горизонты и возможности» [6]. Одной из задач современного общества является формирование личности – личности активной, творческой, с развитой системой мировоззрения, стойким набором гражданских и социальных качеств.

Мировоззрение представляет собой систему взглядов, принципов, которые преломляются в реальной действительности. Мировоззрение не есть нечто изначально заданное для субъекта, человек не

рождается с готовым мировоззрением. Также очевидно, что оно не «вкладывается» извне кем-либо, будь то класс, партия, страта или авторитетная персона. Мировоззрение представляет собой тот мир, который человек создаёт вокруг себя. И чем активнее, многостороннее будет он взаимодействовать с миром, тем богаче будет содержание его мировоззрения. Мировоззрение формируется в процессе жизнедеятельности, особенно – в процессе творческой деятельности.

Проблемы творчества всегда вызывали интерес у ученых. И на рубеже XX и XXI веков данную проблему активно разрабатывали и разрабатывают Ф. Баррон, Г. Лозанов, А. Маслоу, Дж. Гилфорд, Дж.А.Тейлор, И. Витаньи, Н. Хомский. Проблема формирования творческой активной личности исследуется на междисциплинарном уровне теоретиками и практиками: В. И. Андреевым, Д. Б. Богоявленской, Т. В. Кудрявцевым, Я. А. Пономарёвым и др. Изучены вопросы развития творческого мышления учащихся в процессе обучения в вузе (И. С. Сумбаев, А. Т. Шумилин, А. Н. Лук и др.), рассмотрена психология творческого мышления (Т. В. Кудрявцев, А. М. Матюшкин, С. Д. Смирнов и др.), анализируется творчество как качество личности (Р. Мэйли, Г. А. Давыдов и др.) [2].

Исследование литературы по проблемам формирования творческой активности показало, что данное явление является многомерным, поэтому и возможны различные подходы к его изучению и толкованию. Нас будет интересовать не всякая активность, а лишь та, которая порождает деятельность, направленную на созидание, самотворчество личности, результатом которой становится формирование ее мировоззрения.

Понятие «мировоззрение» возникло во второй половине XVIII столетия. И его появление связано с именами И. Канта и Ф. Шлейермахера, которые под мировоззрением понимали способность субъекта творчески воспринимать, осмысливать свое бытие. В основе мировоззрения лежит стремление к целостному осознанию общих взаимосвязей природы, общества и индивида в единой системе взглядов и представлений [1].

Изучением мировоззрения занимались: Г. Гегель, С. Кьеркегор, О. Конт, В. Дильтей, Г. Зиммель, А. Бергсон, М. Хайдеггер, К. Г. Юнг, Ч. Райкрофт, В. Франкл, Э. Фромм, Б. Фурст. Исследование вопросов сущности мировоззрения, его роли в формировании человека в советский период было представлено в работах: В. П. Коблякова, И. С. Кона, М. В. Мостепаненко, В. П. Рожина, В. Ф. Черноволенко, А. Г. Спиркина, Р. А. Арцишевского, Н. С. Богомолова, Т. И. Ойзермана, В. Л. Василенко, Г. М. Гака, В. С. Овчинникова, Б. А. Грушина, Е. И. Кукушкиной, Л. Б. Логуновой, А. С. Тонких. Уделяют внимание проблемам формирования мировоззрения и украинские исследователи: В. Андрущенко, В. Бех, Е. Быстрицкий, И. Бычко, И. Бойко, В. Ильин, В. Кремень, С. Крымский, В. Крисаченко, М. Михальченко, В. Огневюк, М. Попович, Е. Причепий, Л. Чекаль и др.

Цель данной статьи рассмотреть мировоззрение во взаимосвязи с творчеством, которое проявляется в многообразных сферах окружающей действительности и которому присущ созидательный характер деятельности человека.

Формирование мировоззрения протекает через «накопительный» этап, имеющий два варианта развития: либо индивид «успокаивается» на том, что получил в обществе и его развитие происходит по шаблону через механическое присвоение сформированных в обществе ценностей, либо индивид начинает самостоятельно перерабатывать «культурный опыт», взаимодействуя со своим окружением, вырабатывая собственные ценности и смыслы. Дальнейший рост и формирование уровней мировоззрения происходит на основе личностного мировосприятия, заложенного на ранних этапах развития человека, и миропонимания, обуславливающего отбор информации, ее анализ, глубину и особенности ее усвоения [2].

Мировоззрение – это сложная система духовного взаимодействия человека и действительности, основанная на творческом потенциале и диалектическом единстве индивидуального и общественного, формирующаяся в процессе всей жизнедеятельности человека.

Изучение взаимосвязи мировоззрения и творчества в философии является важным аспектом исследования жизнедеятельности

человека, т. к. помогает не только формированию толерантного отношения к деятельности других людей, но и более глубокому пониманию творчества деятелей культуры и искусства, собственных ощущений, а также духовному обогащению личности, бережному и уважительному отношению к духовной жизни другого человека и сохранению подлинно человеческой сущности.

В основе взаимодействия мировоззрения и творчества лежит такое явление как творческая активность (понятие «активность» – от латинского *activus* – деятельный, энергичный, характеризующее всех индивидов как живых существ).

Творческая активность и процесс творчества - явления, которые не всегда совпадают. Без активности нет творчества, но творческая активность может проявляться в любой деятельности, даже не носящей творческий характер. В данном процессе важны те духовные начала - мировоззренческая позиция, ценностные ориентиры, на которых базируется творческая активность, именно они и позволяют человеку созидать, преобразовывать действительность, не нанося ей ущерба и вреда.

Формирование творческой активности молодого человека предполагает развитие у него творческого мышления, воображения, фантазии, интуиции, а также становление таких качеств личности, как эмоциональность, терпение, упорство и т.д. Творческая активность выступает способностью индивида к саморазвитию, к формированию системы его взглядов, которые он может направить на создание нового, общественно значимого. Это интегральное качество личности, выражающееся в целенаправленном единстве потребностей, интереса и действий, проявляющееся как высший уровень ее индивидуально обусловленной отражательно-преобразовательной деятельности [7].

Таким образом, творческая активность будет оказывать влияние на формирование мировоззренческих взглядов, позиций, ценностных ориентаций, так, как способствует развитию индивида, его духовного потенциала. С другой стороны, многогранное, сформированное мировоззрение будет нуждаться в дальнейшем саморазвитии, познании мира, и тем самым, будет мотивировать человека на проявление творческой деятельности.

В складывающемся цифровом обществе у ряда ученых, которые базируются на позициях постмодернизма, формируются представления о том, что современный человек окончательно теряет субъективность и перестает быть активным творцом своего мировоззрения. Такую позицию отстаивают, например, американские исследователи М. Брунер, М. Йодер, Дж. Норвайн, Дж. Смит [5, с. 10]

В формирующемся обществе человек попадает под сильнейшее влияние информационного потока и превращается в техническое приспособление для его потребления и трансляции. Находясь в таких условиях, он перестает активно мыслить, анализировать, вырабатывать свой взгляд на мир, он теряет присущую ему систему ценностей и идеалов. На такую ситуацию в современном мире не раз указывали ученые постмодернисты: Ж. Бодрийяр, З. Бауман, Ж. Дельоз, Ж. Деррида, Ж. Ф. Лиотар, М. Фуко, С. Фиш и др. Исследователи считают, что в условиях цифрового общества человек вряд ли сможет целостно воспринимать действительность, выступать носителем собственного мировоззрения, реализовывать свои творческие способности (которые ему просто не зачем развивать). В то же время, ученые не раз заявляли, что сознание человека в современном обществе перестает быть целостным, а превращается в мозаичное, клиповое, соединяющее с себе различные мировоззренческие феномены. А если это так, то «глобальное информационное пространство стирает те сущностно-содержательные и ценностно-ориентационные демаркационные линии, которые ранее не были преодолены», – пишет С. Капустин [4, с. 43–49]. Теперь мифологические мотивы могут органично вплестаться в научное мировоззрение, религиозные взгляды не вступать в противоречие с функционированием десекуляризованного общества, философско-теоретические построения разных направлений (например, идеалистического и материалистического) лежать в основе мировоззренческих представлений одного человека [4].

Даже, если к отдельным рассуждениям постмодернистов и можно прислушаться, то все равно нельзя оставлять молодых людей один на один с информационным миром: необходимо объяснить им пути

познання, показати можливі напрoвлення восприятия мира, раскрыть ценностные системы и нравственный потенциал человека. Важно сформировать у них базовые, сущностные основы мировоззренческо-ценностных ориентиров общечеловеческого познания и преобразования мира, потому что молодые люди действительно находятся в сложных условиях цифрового общества.

Помочь подрастающему поколению в данных условиях призваны прежде всего такие социальные институты, как институт семьи и институт образования. Именно они несут ответственность за формирование и развитие индивида, его мировоззрения и творческих способностей. Учебные учреждения способны предоставить каждому индивиду возможность погрузиться в мир знаний, познакомиться с особенностями рационального и эмоционального восприятия действительности, разными теоретическими концепциями познания мира, что, в свою очередь, позволит ему определить и осознать свою позицию, свою жизненную стратегию, поможет сформировать систему ценностей и идеалов, и даст толчок к новым творческим действиям, направленным, как на себя, так и на окружающую действительность. Но учебные заведения призваны не только погружать молодых людей в мир знаний, но создавать условия, определенную среду, которые позволят молодым людям реализовать на практике свой творческий потенциал, и в то же время, будут способствовать дальнейшему его совершенствованию.

Таким образом, сформированное мировоззрение, реализованное в процессе творческой деятельности, поможет молодому человеку в современном мире не потерять свою субъективность, не превратиться в средство восприятия и продуктирования информации, а позволит ему гармонично взаимодействовать с миром, людьми, с собой и всесторонне развивать свой творческий потенциал.

Список библиографических ссылок

1. Андрякова, Т.В. (2004). *Мировоззрение молодежи в современной России: Религиозный аспект*. [online] disserCat – электронная библиотека диссертаций. Available at: <https://www.dissercat.com/content/mirovozzrenie-molodezhi-v-sovremennoi-rossii-religioznyi-aspekt> [Accessed 11 Jan. 2021].

2. Гайфутдинова, А. Р. (2007). *Основы формирования творческой активности студентов в процессе обучения иностранному языку и критерии её оценки*. [online]. Available at: <http://www.fan-nauka.narod.ru/2007-1.html> [Accessed 11 Jan. 2021].
3. Гринкруг, Л. С. (2012). *Человеческий потенциал вуза: потребности и возможности развития*. Пенза: Академия Естествознания, с. 45–46.
4. Капустин, С. (2017). Поняття світогляду в сучасному філософсько-педагогічному дискурсі. *Вища освіта України*, 3, с 43–49.
5. Причепій, Є., Черній, А. та Чекаль, Л. (2008). *Філософія*. Вид. 2-ге, випр., допов. Київ: Академвидав, 592 с.
6. *Философский энциклопедический словарь* (1983). Москва: Советская энциклопедия, 840с.
7. Черниковская, М. В. (2015). Факторы развития творческой активности российского студенчества в период обучения в высшем учебном заведении. *Гуманитарные научные исследования*, [online] 4, ч. 2. Available at: <http://human.snauka.ru/2015/04/10958> [Accessed 11 Jan. 2021].
8. Chibisova, N.G., Karpenko, O.V. (2018). The role of the cultural and educational environment in the formation and development of the students' creative activity. In: Kateryna Mekhaylyova (ed.) *To be creative and active: how modern universities develop students*. LAP LAMBER Academic Publishind, 326p.

References

1. Andryakova, T.V. (2004). *Mirovozzreniye molodezhi v sovremennoy Rossii: Religioznyy aspekt* [Worldview of Youth in Modern Russia: Religious Aspect]. [online] disserCat – elektronnyaya biblioteka dissertatsiy. Available at: <https://www.dissercat.com/content/mirovozzrenie-molodezhi-v-sovremennoi-rossii-religioznyi-aspekt> [Accessed 11 Jan. 2021].
2. Gayfutdinova, A. R. (2007). *Osnovy formirovaniya tvorcheskoy aktivnosti studentov v protsesse obucheniya inostrannomu yazyku i kriterii yeyo otsenki* [Basics of the formation of students' creative activity in the process of teaching a foreign language and the criteria for its assessment]. [online]. Available at: <http://www.fan-nauka.narod.ru/2007-1.html> [Accessed 11 Jan. 2021].
3. Hrynkruh, L. S. (2012). *Chelovecheskiy potentsyal vuza: potrebnosti y vozmozhnosti razvytiya*. Penza: Akademyya Estestvoznaniya, pp. 45–46.
4. Kapustin, S. (2017). Ponyattya svitohlyadu v suchasnomu filosofskohopedagogichnomu dyskursi [Understanding the sight of svitoglyadu in the bitter philosophical and pedagogical discourse]. *Vyshcha osvita Ukrayiny*, 3, pp. 43–49.

5. Prychepiy, YE., Cherniy, A. and Chekal№, L. (2008). *Filosofiya* [Philosophy]. 2th ed. Kyiv: Akademvydav, 592 p.

6. *Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar'* [Philosophical encyclopedic dictionary] (1983). Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, 840s.

7. Chernikovskaya, M. V. (2015). Faktory razvitiya tvorcheskoy aktivnosti rossiyskogo studenchestva v period obucheniya v vysshem uchebnom zavedenii [Factors of the development of the creative activity of Russian students during the period of study at a higher educational institution]. *Gumanitarnyye nauchnyye issledovaniya* [Humanitarian research], [online] 4, ch. 2. Available at: <http://human.snauka.ru/2015/04/10958> [Accessed 11 Jan. 2021].

8. Chibisova, N.G., Karpenko, O.V. (2018). The role of the cultural and educational environment in the formation and development of the students' creative activity. In: Kateryna Mekhaylyova (ed.) *To be creative and active: how modern universities develop students*. LAP LAMBER Academic Publishind, 326 p.

Е. В. Бирченко, А. В. Михайлов

РЫНОК ТРУДА УКРАИНЫ И МИГРАЦИЯ МОЛОДЫХ ВЫСОКОКВАЛИФИЦИРОВАННЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ: СОЦИАЛЬНАЯ УКОРЕНЕННОСТЬ ВЗАИМОВЛИЯНИЯ

Все возрастающие масштабы и интенсивность трудовой миграции в настоящее время становятся точкой пересечения исследовательских интересов многих наук, так как она оказывает значительное влияние на численный и качественный состав населения, экономику, политику, культуру, науку современного общества.

Большинство исследований посвящено экономическому анализу причин, структурно-функциональным характеристикам, последствиями миграции и связи ее с общественными трансформациями. Вне этого анализа остается ее социокультурное измерение, в контексте заявленной проблемы – миграция молодых высококвалифицированных специалистов, *миграция элиты (Elite Migration)*. В представленной статье очерчена интерпретативная парадигма социологического анализа миграционных процессов, основывающаяся на поведенческих подходах. Исследована мотивационная составляющая миграционных ориентаций высококвалифицированной части молодежи. Описаны неэкономические мотивы – стремление к профессиональной самореализации на основе возможных карьерных перспектив, повышению своего социального статуса. Выявлена социальная укорененность трудовой мобильности, обуславливающая социальную характеристику миграционной мотивации.

Ключевые слова: миграция, молодые высококвалифицированные специалисты, неэкономические мотивы миграции, социальная укорененность трудовой мотивации.

Бирченко О. В., Михайлов О. В. Ринок праці України та міграція молодих висококваліфікованих фахівців: соціальна вкоріненість взаємовпливу.

Зростаючі масштаби та інтенсивність трудової міграції в даний час стають точкою перетину дослідницьких інтересів багатьох наук, тому що вона значно впливає на чисельний і якісний склад населення, економіку, політику, культуру, науку сучасного суспільства.

Більшість досліджень присвячено економічному аналізу чинників, структурно-функціональних характеристик, наслідків міграції та зв'язку її з суспільними трансформаціями. Поза цього аналізу залишається її соціокультурний вимір, в контексті заявленої проблеми – міграція молодих висококваліфікованих фахівців, міграція еліти (*Elite Migration*).

У представленій статті окреслена інтерпретативна парадигма соціологічного аналізу міграційних процесів, яка ґрунтується на поведінкових підходах.

Досліджено мотиваційну складову міграційних орієнтацій висококваліфікованої частини молоді. Описано неекономічні мотиви – прагнення до професійної самореалізації на основі можливих кар'єрних перспектив, підвищення свого соціального статусу.

Виявлено соціальну вкоріненість трудової мобільності, яка зумовлює соціальну характеристику міграційної мотивації.

Ключові слова: міграція, молоді висококваліфіковані фахівці, неекономічні мотиви міграції, соціальна вкоріненість трудової мотивації.

Birchenko Olena, Mykhailov Alexandr. Labour market in Ukraine and migration of young highly qualified specialists: social interrelation embeddedness.

Ever-increasing scale and intensity of labour migration are nowadays becoming a meeting point of research interests in many studies, since it impacts significantly the qualitative and quantitative population composition, economics, politics, science of modern society.

Most studies are dedicated to economic analysis of reasons, structural and functional characteristics, consequences of migration and its connection with social transformations. This analysis leaves behind its sociocultural dimension, as for the context of the stated problem, it is the migration of young highly qualified specialists, that is the *elite migration*.

This article provides an outline of interpretative paradigm of sociological analysis of migration processes, which is based on conduct-based approaches.

The motivational component of migration orientations of youth's highly qualified part has been examined. Uneconomic motives, which are striving for professional self-identification based on possible career prospects, increasing own social status, – have been described.

Social embeddedness of labour mobility, contributing to social characteristics of migration motivation, has been elicited.

Key words: migration, young highly qualified specialists, uneconomic migration motivation, social embeddedness of labour motivation.

Миграционная проблематика – одна из самых актуальных в мире. Нарастание миграционных процессов, их интенсивности, обусловленных глобализацией рынка труда, воздействие на социальную динамику современного общества, предопределяют неизбывный, активный интерес научного сообщества к причинам, ходу и результатам пространственной мобильности населения и, прежде всего, к трудовой миграции. Она относится к уникальным по сложности явлениям, поэтому выступает объектом исследования большого числа наук, тем самым изначально предполагая комплексность в изучении. Хотя развитие научных взглядов на миграцию всегда происходит в рамках различных наук и научных подходов, преимущество в исследовательских наработках принадлежит экономической сфере научного познания. Экономические подходы, сосредоточиваясь на анализе сущности и характере миграционных процессов, на рациональной составляющей «отбора» наиболее подходящих для рынка труда мигрантов, оставляют вне исследовательского поля его социальный и культурный контекст, реальное поведение индивидов во всем его мотивационном многообразии. Социологическая методология восполняет данные лакуны, внося свой вклад в развитие интегрированной теории миграций, и является достаточно продуктивной в расширенном понимании характера миграционных процессов в Украине.

Фокус анализа нашей статьи направлен на исследование, наряду с экономическими характеристиками, социальной укоренённости трудовой мобильности молодежи Украины и, главным образом, ее высококвалифицированной части – молодых специалистов с высшим образованием, а также молодых научных работников.

Инструментальные возможности социологического исследования миграционных процессов лежат в плоскости двух научных парадигм –структурной, рассматривающей организационно-функциональные, системные стороны социальной жизни, и интерпретативной, делающей акцент на изучении, объяснении человеческого поведения, мотивации деятельности личности.

В поле обозначенной проблемы мы можем обратиться к методологии структурно-функционального анализа, который дает возможность

изучения детерминирующих экономических и социальных факторов миграции (М. Кастельс, М. Николинакос, Г. Косак, С. Кастл) и выявления их функций или дисфункций. Так, в теории мировых систем делается акцент на анализе миграционного процесса в контексте неравномерного развития капитализма и рассмотрении миграции в глобальной системе рынка труда, в рамках которой все части мира связаны разнонаправленными человеческими потоками.

В интерпретативной парадигме, помимо теории социального действия, символического интеракционизма, феноменологической социологии, этнометодологии, значительный интерес представляет теория жизненных сил, индивидуальной и социальной субъектности. В ней миграция является результатом взаимодействия социального пространства и жизненных сил, продуцируя новые потребности, активизирующие индивидуальную и социальную субъектность личности.

Новые аспекты анализа выявляет концепция pull/push (притяжения-выталкивания) (Г. Джером, Е. Ли). Ее суть состоит в следующем: желание людей изменить привычное для них место жительства связано с ситуацией, заставляющей их переселиться в другие города, регионы, страны. Условия выталкивания связаны с неудовлетворительными или тяжелыми условиями существования людей в их родных местах.

Условия притяжения – это совокупность привлекательных черт проживания в других местах. Чем больше разница в социальных, экономических или политических условиях существования в двух регионах, тем вероятнее миграция под воздействием сил притяжения в районы с лучшими условиями. Пути миграции включают в себя доступность попадания мигранта в другой регион, наличие или отсутствие барьеров на пути, информацию, финансовые и языковые возможности.

Таким образом, полнота исследования миграционных процессов достигается с опорой как на макроанализ, экономический и социальный, так и на поведенческие подходы.

Определяющей особенностью развития современного рынка труда является его глобализация. Складывающийся глобальный мировой

рынок рабочей силы отличается высокой динамикой движения трудовых ресурсов. Происходит постоянная трансформация направлений, структуры и интенсивности миграционных потоков. Возрастает их влияние на экономические, политические, социальные, демографические, культурные процессы.

Движение трудовых ресурсов охватывает все звенья организации всемирного хозяйства. В результате этих перемещений складывается все увеличивающаяся зависимость состояния рынка труда от конъюнктуры в странах-импортерах и одновременную зависимость последних от состояния внешних рынков, особенностей стратегий в области занятости и оплаты транснациональных корпораций, которые, по сути, являются производственной основой глобализации.

В современном глобализированном мире невозможно избежать масштабной миграции. По оценкам ООН, в 2017 г. мигрантов в мире насчитывалось 258 млн. В настоящее время 3,4% мирового населения проживают не в той стране, где они родились. К 2050 году их доля возрастет до 14%. Увеличение притока иностранных специалистов обостряет конкуренцию на рынке интеллектуальной рабочей силы. Законы рынка ориентируют предпринимательский капитал в те страны, где он приносит максимальную прибыль, а трудовые ресурсы – в страны с лучшими условиями оплаты труда и жизни.

Происходит концентрация мигрантов в наиболее развитых странах. Лидерами стран с наибольшей численностью мигрантов в настоящее время стали США, Саудовская Аравия, Германия, Россия, Великобритания [1, с. 11, 12]. Интенсивность миграционных процессов связана с множеством причин: свободная торговля, усиление экономической, политической и социальной взаимозависимости между странами, интернационализация науки, образования, возрастание влияния информационно-коммуникационных технологий. Решающее значение имеет нарастание социального неравенства как на глобальном, так и на национальном уровне, что приводит к достаточно глубоким диспропорциям в величине заработной платы, уровне жизни.

Следует обратить внимание и на такую тенденцию структурных изменений в миграции, как увеличение спроса на высококвалифицированные кадры в развитых странах, для привлечения которых в них

создаются существенные преференции. Вследствие этого, в течение последних десятилетий среди мигрантов в ЕС удельный вес лиц с высшим образованием возрос с 15 до 25%, а в США – с 25 до 30% [1, с. 15]. «Отток мозгов» стал характерной чертой современной интеллектуальной миграции.

На объективные глобализационные процессы в сфере занятости накладываются национальные особенности хозяйственной жизни того или иного общества, обуславливая различия структурно-профессиональных, функциональных, масштабных характеристик миграции и их последствий.

Объективные глобализационные миграционные процессы усиливаются и специфическими украинскими политическими, экономическими и социокультурными реалиями, которые придают им очевидные негативные характеристики для страны, стремящейся к модернизации. Отток активной, высококвалифицированной рабочей силы и, прежде всего, молодежи грозит усилением депопуляции и разрушением отечественного рынка труда. Решающее влияние на расширение миграции молодежи оказывают:

- неэффективная, стагнирующая модель развития экономики и порождаемый ею разбалансированный и неэффективный рынок труда с теневой занятостью и низкой заработной платой;
- обесценивание высококвалифицированного труда и отсутствие качественных рабочих мест, обеспечивающих достойную оплату труда, перспективы карьерного роста;
- трудности профессиональной самореализации;
- нестабильная политическая ситуация.

Украина становится одним из самых мощных доноров рабочей силы в Европе. Всесторонний анализ миграционных процессов в Украине дан в Национальном докладе «Украинское общество: миграционное измерение», подготовленном Институтом демографии и социальных исследований им. В.М. Птухи НАН Украины [2]. Проанализирована не только динамика и векторы этих процессов, а также обуславливающие их факторы, мотивация поиска лучшей жизни за границей украинцев.

Проведенное исследование констатирует, что значительная часть

активного, мобильного и конкурентоспособного населения связывает возможности коренных изменений в собственной жизни с внешней миграцией. По оценкам Института демографии и социальных исследований им. В. М. Птухи около 1,5 млн. человек 18–64 лет предпринимают конкретные шаги для трудовой миграции. Самыми тревожными фиксированными фактами является то, что растет число молодых украинцев, желающих выехать за границу на постоянное место жительства, на работу или учебу. Возрастная группа от 18 до 29 лет составляет 35% ориентированных на выезд из страны. Согласно исследованиям Международной организации по миграции (МОМ), каждый второй молодой украинский гражданин возрасте от 20 до 35 лет проявляет желание эмигрировать из Украины [2, с. 8, 69]. Это серьезная угроза для качества человеческого капитала украинского общества.

Негативные последствия проявляются в сфере занятости уже сейчас. Как отмечается в Национальном докладе, даже в условиях существующей безработицы начинает ощущаться дефицит работников, отвечающих по своим квалификационным характеристикам требованиям работодателей. По данным экспресс-обзора, за третий квартал 2017 г. от кампании EY, 43% украинских компаний уже испытывали трудности с подбором персонала через трудовую миграцию за границу. Еще 28% компаний прогнозировали соответствующие риски в ближайшем будущем [2, с. 116].

Среди украинских трудовых мигрантов постепенно растет доля лиц с полным высшим образованием: от 13,9% (2008 г.) до 16,4% (2017 г.) [2, с. 103]. В их составе выпускники высших учебных заведений, не сумевшие интегрироваться в рынок труда Украины, молодые специалисты с высшим образованием, лишённые перспектив карьерного роста, молодые научные кадры, ограниченные в возможностях реализации своего интеллектуального потенциала. Результатом разбалансированности рынка труда является также то, что значительная часть выпускников вузов работает не по специальности, полученной в высшем учебном заведении

Так, по данным анализа рынка труда Украины, в 2015 г. соответствие квалификации и профессии были характерны только для 48,9%

занятого населення, что свидетельствует о недостаточной эффективности использования образовательно-профессионального компонента инновационного потенциала работников.

Таким образом, стремление значительной части молодых высококвалифицированных специалистов страны обусловлено кризисными процессами в экономике и политике, а также низким качеством жизни по сравнению со странами даже Восточной Европы. Этот фактор представляется более критичным, чем просто реализация индивидуальной трудовой стратегии на глобальном рынке труда. Среди миграционных установок, как фиксирует исследование Института демографии и социальных исследований им. В.М. Птухи, доминируют низкие оценки своей личной жизни и текущей ситуации в стране с отсутствием веры в быстрые изменения к лучшему, убеждение в отсутствии перспектив для себя и семьи, представление о миграции как эффективном социальном лифте, который даст возможность существенно поднять свой материальный и социальный статус [2, с. 6].

Особенно показательна в кризисном ракурсе ситуация оттока из страны молодых ученых. Статистические данные количественных показателей научной сферы с 90-х гг. до настоящего времени выявляют тенденцию ее неуклонного сокращения до критического состояния. Так, число научных организаций, проводивших научные исследования и разработки, сократилось в полтора раза, количество ученых – в 5 раз. На данный момент по числу научных работников на одну тысячу населения Украина имеет один из самых низких показателей в Европе [3].

По данным, приведенным президентом НАНУ Анатолием Загородним, бюджетное финансирование Академии наук Украины в 2020 г. составило 4,62 млрд. грн., в то время как научное товарищество Макса Планка в Германии – 8,5 млрд. евро или 255 млрд. грн. Такое положение самым критичным образом сказывается на зарплатном уровне украинских ученых, базовая оплата труда которых зависит от должности, научной степени, ученого звания и стажа работы. В зависимости от этого младший научный сотрудник с условием полной занятости получает приблизительно 7–9 тыс. грн.

Средняя заработная плата в Академии составляет 8 тыс. грн. Это на 28% меньше, чем в промышленности. Тем самым нарушаются нормы действующего законодательства, предусматривающего финансирование научной сферы не ниже 1,7% ВВП. Этим и объясняется сокращение численности исследователей в Украине с 2013-го по 2018-й гг. на 19,4%, в то время, как в Польше, Великобритании и США, где стимулируется прирост научного потенциала, она возросла, соответственно, на 44,6%, 15,8% и 6,4% [4].

Такое обескровливание украинской науки, подчеркивает А. Загородний, приобретает катастрофические масштабы. Количество молодых ученых в Академии сокращается седьмой год подряд. По сравнению с 2013 г. их численность сократилась на 32%. Как результат, научная сфера для молодых становится непривлекательной. Требуются кардинальные меры для возвращения ее престижа, начиная с обеспечения перспективных молодых исследователей достойной заработной платой, жильем, заканчивая созданием условий для карьерного роста, существенным увеличением молодежных исследовательских лабораторий и объемов их финансирования [4].

Остроту проблемы подтверждают и данные опроса молодых ученых в НАНУ. 51,2% из них заявили о миграционных намерениях, из числа которых 15,7% хотели покинуть Украину навсегда, а 35,1% желали бы поработать и вернуться. Основными причинами выезда за границу названы: низкая заработная плата и плохое финансово-экономическое состояние науки, неблагоприятные условия труда, трудности профессиональной реализации [3].

Исследуя миграционные настроения молодых высококвалифицированных специалистов, молодых украинских ученых, мы можем выявить ее характер и причины, побуждающие их думать о возможной эмиграции. При этом важно определить не только экономические ориентации. Методологический посыл значительной части экономистов базируется на том, что люди действуют рационально, максимизируя свою полезность. Вне внимания остаются такие измерения, как мотивации, ценностные ориентации. Социологи, изучающие миграцию, выявляют ее социальные и культурные предпосылки, которые также влияют на решение о выезде за границу.

Обратимся к мотивационной составляющей миграционных решений. В западных теориях миграции предлагается следующая типология мигрантов в зависимости от целей выезда за границу: трудящиеся мигранты, приехавшие на учебу, путешественники, эмоциональные мигранты. В стратегиях трудящихся мигрантов выявляются такие базовые типы мотиваций: желающий заработать, оппортунист, карьерист (Франк Дювель) [5, с. 81–85].

Безусловно, для всех ориентированных на трудовую миграцию молодых высококвалифицированных специалистов одним из ведущих мотивов является желание существенно улучшить материальные основы своей жизни, обеспечить достойный заработок. Вместе с тем исследования, как было отмечено выше, четко выявляют и неэкономические мотивы – стремление к профессиональной самореализации на основе возможных карьерных перспектив, повышению своего социального статуса. По данным социологов, от 30% до 40% молодых мигрантов не имеют возможности реализоваться как профессионалы. В данных миграционных мотивах проявляется социальная характеристика, наряду с экономической и психологической, качественной стороны потребностей индивида в смене места проживания [6, с. 164].

Для расширения нашей аргументации сошлемся на данные многолетнего мониторинга социокультурной идентичности студентов, проводимого кафедрой социологии под руководством Л. Сокурнянской Харьковского Национального университета имени В. Н. Каразина, которые можно экстраполировать на молодых специалистов с высшим образованием. Они также подтверждают, что миграционные настроения студентов связаны со стремлением к самореализации в профессии, личной жизни [7, с. 216].

В контексте нашего анализа представляет интерес интерпретация А. Саджи достижительной мотивации в сфере труда. В ней карьерный рост (ориентированность на будущий успех) является, наряду с активным поведением индивида на работе (проявление инициативы) и желанием идти навстречу трудностям (решительность), важнейшей составляющей. Активность поведения, кроме способности брать на себя инициативу в выполнении сложных и трудоёмких заданий, предполагает и готовность к изменениям, смене места работы,

переезду в другие города и страны ради более привлекательной работы [8, с. 54–55].

Таким образом, трудовая мобильность, проявляющаяся как на внутренних, так и на внешних рынках труда, есть, по сути, выражение достижительной мотивации в сфере труда.

Оригинальная гипотеза о социальной укорененности мобильности рабочей силы изложена известным американским социологом М. Грановеттером. Он утверждает, что социальная укоренённость трудовой мобильности является фактором, определяющим достижения индивида на рынке труда [9, с. 59]. Возможности или ограничения карьерного продвижения на внутренних рынках труда становятся основным фактором, который влияет на качество труда работников, и предопределяют их мобильность [9, с. 64]. Логично предположить, что ограничения возможностей мобильности на внутренних рынках, которые не позволяют реализовать карьерные стратегии, неизбежно выталкивают работников на внешние рынки, в другие страны.

Социальная укорененность трудовой мобильности проявляется и в политике фирм по карьерному продвижению по принципу выслуги лет. Менеджеры, принимающие решения о продвижении, нередко отдают предпочтение работникам старшего возраста, накопившим за многолетнюю службу определенный потенциал политического влияния и сумевшим занять ключевые посты в фирме. В продвижении работников старшего поколения они стремятся обеспечить за их счет поддержку своих интересов и лояльность к управленческим указаниям. Как подчеркивает М. Грановеттер, приоритет продвижения по принципу выслуги лет – это результат действий акторов, преследующих собственные стратегические цели (экономические и неэкономические) в условиях сложившихся сетей социальных отношений [9, с. 65].

Данные аспекты анализа трудовой мобильности вполне адекватны осмыслению социальной обусловленности миграционного выбора молодых высококвалифицированных специалистов, стремления достичь карьерных успехов на внешнем рынке труда. В ситуации обеднения значительной части украинцев, беспрецедентно низкого уровня пенсий многие работники старшего поколения продолжает

работать, занимая, в том числе и высокостатусные, престижные должности, тем самым закупоривая каналы восходящей мобильности в карьере для талантливых молодых специалистов.

Таким образом, более полная, объективная картина миграционных процессов достигается комбинацией наработок экономистов об инструментальном поведении и эффективности, с одной стороны, и социологическим анализом социокультурных факторов, социальных отношений и сложного переплетения мотивов, имеющих место во всех реальных ситуациях, с другой. Изучение социальной укорененности миграционных процессов открывает новые возможности для снижения их негативных последствий, поэтому актуализирует расширение поля социологических исследований, в том числе с применением качественных методов.

Список библиографических ссылок

1. Малиновська, О.А. (2018). *Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії*. Київ: НІСД, 472 с.
2. Лібанова, Е. М. (ред.) (2018). *Українське суспільство : міграційний вимір*. Київ, 396 с.
3. Штыфурко, Т. (2018). Отток мозгов за границу: что может сделать Украина, пока не поздно. В: *ZIK.UA*, [online]. Киев. Available at: https://zik.ua/ru/news/2018/05/21/ottok_mozgov_za_granytsu_cho_mozhet_sdelat_ukrayna_poka_ne_pozdno_1328485. [Accessed 25 jan. 2021].
4. Загородний, А., президент НАНУ. (2020). Если не прекратить отток мозгов, наука в Украине умрет еще до середины XXI век. В: *Зеркало недели*, [online]. Киев. Available at: <https://www.prawda.com.ua/rus/articles/2020/12/16/7276754/>. [Accessed 14 jan. 2021].
5. Зайончковская, Ж., Молодикова, И. и Мукомеля, В. (ред.) (2007). *Методология и методы изучения миграционных процессов*. Москва, 370 с.
6. Прибыткова, И. (1999). Современные миграционные процессы: теоретико-методологические аспекты. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 1, с.161–172.
7. Сокурянська, Л.Г. (2016). Динаміка ціннісних орієнтацій студентської та шкільної молоді України: від цінностей радянських до європейських. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Харків, с. 213–221.
8. Поплавская, А. А., Соболева, Н. Э. (2019). Реализация достижительных

мотивов мужчин и женщин на рынках труда разных стран мира. *Экономическая социология*, Т. 20, 2, с.51–85.

9. Грановеттер, М. (2011). Социологические и экономические подходы к анализу рынка труда: социоструктурный взгляд. *Экономическая социология*, т. 12, 2, с. 49–79.

10. Астахова, Е. В. (2015). Система образования: ресурсы и возможности формирования социального доверия. *Новий колегіум*, 4, с. 19–22.

References

1. Malinovs'ka, O.A. (2018). *Migration policy: global context and Ukrainian realia*. – Kyiv: NISD, 472 s.

2. Libanova, E. M. (red.) (2018). *Ukrainian society : migration dimension : national report*. Kyiv, 396 s.

3. SHtyfurko, T. (2018). Brain drain: what can Ukraine do until it is late. V: *ZIK.UA*, [online] Kyiv. Available at: https://zik.ua/ru/news/2018/05/21/ottok_mozgov_za_granytsu_cho_mozhet_sdelat_ukrayna_poka_ne_pozdno_1328485. [Accessed 25 jan. 2021].

4. Zagorodnij, A., prezident NANU. (2020). Unless brain drain is prevented, Ukrainian science will die before the middle of XXI c. V: *Week Mirror*, [online] Kiev. Available at: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2020/12/16/7276754/>. [Accessed 14 jan. 2021].

5. Zajonchkovskaya, ZH., Molodikova, I., Mukomelya, V. (red.) (2007). *Methodology and methods of studying migration processes*. The Centre of migration research. Moscow, 370 s.

6. Pribytkova, I. (1999). Modern migration processes: theory and methodological aspects. *Sociology: theory, methods, marketing*, 1, s.161–172.

7. Sokuryans'ka, L.G. (2016). Dynamics of values-based orientations of students' and pupils' youth of Ukraine: from Soviet to European values. *Visnyk of Kharkiv National University named after V.N. Karazin*. Kharkiv, s.213–221.

8. Poplavskaya, A. A., Soboleva, N. E. (2019). Implementation of achievement-oriented motives among males and females on labour markets of various countries worldwide. *Economic sociology*, Т. 20, 2, s.51–85.

9. Granovetter, M. (Granovetter, Mark). (2011). Sociological and economic approaches to the analysis of labour market: sociostructural point of view. *Economic sociology*, Т. 12, 2, s.49–79.

10. Astakhova, Ye. V. (2015). Sistema obrazovaniya: resursy i vozmozhnosti formirovaniya sotsial'nogo doveriya [Education system: resources and opportunities for the formation of social trust]. *Noviy kolegium*, 4, pp. 19–22.

Є. В. Свищова

ПРО ДЕЯКІ АСПЕКТИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПИТАННЯ СТРОГОСТІ В МАТЕМАТИЦІ

Стаття присвячена проблемі математичної строгості і пов'язаному з нею питанню викладання математики студентам нематематичних факультетів. Аналіз літературних джерел з даної проблеми дозволяє стверджувати про неоднозначність підходів в даному напрямку. Мета статті – розглянути поняття математичної строгості та відповісти на запитання: наскільки цей ідеал досягнутий в курсі математики у ЗВО? Чи можна його досягти? І чи потрібно це робити? Показано, що поняття строгості є відносним і історичним, а рівень строгості при викладі математичних методів визначається потребою практики в широкому сенсі цього слова. Тому викладач математики в гуманітарному ЗВО не тільки має право, але і зобов'язаний вибирати рівень строгості і точності, адекватний тим задачам, які він розв'язує. Робиться висновок, що у своєму бажанні бути точним і строгим викладачу математики не можна забувати, що крім строгих означень у речей є наочний зміст, і крім виведення формул і доказів теорем є розв'язання цілком зрозумілих змістовних задач. Втім, не можна допускати перегинів. Викладання не повинно мати рецептурний або науково-популярний характер. Логічні доведення допомагають студентам придбати потрібну їм математичну культуру, складовою частиною якої є логічне мислення, розкрити зміст математичних понять, що вводяться, і, отже, правильно використовувати їх на практиці.

Ключові слова: математична строгість, означення, теорема, доведення, інтуїція, здоровий глузд.

Свищёва Е. В. О некоторых аспектах трансформации вопроса строгости в математике.

Статья посвящена проблеме математической строгости и связанному с ней вопросу преподавания математики студентам нематематических факультетов. Анализ литературных источников по данной проблеме позволяет утверждать о неоднозначности подходов в данном направлении. Цель статьи – рассмотреть понятие математической строгости и ответить на вопрос: насколько этот идеал достигнут в курсе вузовской математики? Можно ли его достичь? И нужно ли это делать? Показано, что понятие строгости является относительным и историческим, а уровень строгости при изложении

математических методов определяется потребностью практики в широком смысле этого слова. Поэтому преподаватель математики в гуманитарном вузе не только вправе, но и обязан выбирать уровень строгости и точности, адекватной тем задачам, которые он решает. Делается вывод, что в своем желании быть точным и строгим преподавателю математики нельзя забывать, что кроме строгих определений у вещей есть наглядный смысл, и кроме вывода формул и доказательств теорем есть решение вполне понятным содержательных задач. Впрочем, нельзя допускать перегибов. Преподавание не должно иметь рецептурный или научно-популярный характер. Логические доказательства помогают студентам приобрести нужную им математическую культуру, частью которой является логическое мышление, раскрыть содержание вводимых математических понятий, и, следовательно, правильно использовать их на практике.

Ключевые слова: математическая строгость, определение, теорема, доказательство, интуиция, здравый смысл.

Svishchova Yevheniia. On some aspects of the transformation of the question of rigor in mathematics.

The article deals with the issue of mathematical rigor and the related issue of teaching mathematics to students at non-mathematical faculties. Analysis of scientific research on these issues allows us to assert the ambiguity of approaches in this area. The article aims at considering the concept of mathematical rigor and answering the following question: to what extent can this ideal be achieved in the course of university mathematics? Can it be achieved, at all? And is it necessary to do this? It is shown that the notion of rigor is relative and historically contextualized, and the level of rigor in the presentation of mathematical methods is determined by the need for practice in the broad sense of the word. Therefore, a teacher of mathematics at a humanitarian university not only can, but also should choose the level of rigor and accuracy relevant for the tasks at hand. It is concluded that, wishing to be precise and rigorous, a mathematics teacher should not forget that, in addition to rigorous definitions, things have a direct meaning, and in addition to deriving formulas and proving theorems, mathematics helps to solve comprehensive and practical problems. However, excesses should not be allowed. Teaching should not be prescriptive or popular science. Logical proofs help students to acquire the mathematical culture they need, comprising logical thinking as well; to reveal the content of mathematical concepts introduced and, therefore, to use them correctly in practice.

Key words: common sense, definition, intuition, mathematical rigor, proof, theorem.

Але яким чином ми домоглися строгості?
Шляхом обмеження в науці ролі інтуїції
і посилення ролі формальної логіки [1]

Анрі Пуанкаре

Математики традиційно (і не без підстав) пишаються «математичною строгістю» – точністю і повнотою доведення теорем на основі аксіом і означень. Недарма Достоевський і його герої використовують слово «математичний» для вищого ступеня ясності і незаперечності. Щоб відповідати цій репутації, математики доволі часто відчувають себе зобов'язаними давати, по можливості, точні означення всіх понять (крім основних – тих, що не визначаються, а фігурують в аксіомах) і доводити усі факти, з якими вони мають справу. Але серед викладачів математики (особливо тих, хто читає предмет у гуманітарному ЗВО) постійно виникають дискусії з приводу питання про вибір рівня строгості викладання матеріалу, в першу чергу на лекціях. Наскільки повними та детальними повинні бути формулювання? Які теореми вимагають доведення, а які не треба доводити, а лише послатися на інтуїцію і здоровий глузд? Які формули потрібно виводити, а які не обов'язково? Тобто наскільки строго і точно необхідно викладати математику студентам нематематичних спеціальностей?

Аналіз літературних джерел з даної проблеми дозволяє стверджувати про неоднозначність підходів у цьому напрямку. Кілька підходів до даної проблематики представлений в роботах [1–5].

Мета статті – розглянути поняття математичної строгості та відповісти на запитання: наскільки цей ідеал досягнутий в курсі математики у ЗВО? Чи можна його досягти? І чи потрібно це робити?

Слід зазначити, що немає і не може бути ані абсолютної строгості, ані абсолютної точності. Рівень строгості різний в різних областях знання і взагалі людської діяльності; він змінюється з розвитком цих областей, стихійно формується в зв'язку з їх задачами і методами. Це повністю відноситься і до математики.

Історія науки демонструє, що поняття строгості розвивається поступово. В ході загального прогресу науки зазвичай виявляються перевершеними канони строгості, які здавалися раніше абсолютно

бездоганними. Так сталося, зокрема, з геометрією Евкліда. Формулювання і доведення Евкліда можна розглядати як вищі досягнення античної строгості і точності, але вони виявилися недостатніми в сучасній математиці. В 19 столітті М. І. Лобачевський писав про неї: «Ніде в математиці не можна терпіти такого недоліку строгості, який змушені були допустити в теорії паралельних ліній» [6]. Кожного разу, коли сучасний геометр послався б на аксіоми порядку, аксіоми безперервності тощо, Евклід міркував на підставі здорового глузду. Це не приводило його до протиріч, і відповідні логічні проблеми, виявлені більш ніж через дві тисячі років, виявилися несуттєвими при побудові античної геометрії, так само як несуттєві вони в курсі математики, що вивчається в гуманітарному ЗВО.

Математику вісімнадцятого століття не спадало на думку, що твердження про те, що замкнена лінія розбиває площину на дві частини, може вимагати доведення. Він вільно обходився без сучасних уточнень понять «лінія», «поверхня» і т. ін., оскільки наочного уявлення про ці поняття було цілком достатньо для розв'язання задач, що ставилися в той час. Цілком достатньо такого наочного уявлення і зараз для студентів-нематематиків.

Строгість залежить і від мети дослідження, і від підготовленості студентської аудиторії. Доказ є переконливим поясненням причини факту, але переконливість для студента-математика і студента-гуманітарія, який вивчає математику, не одне й те саме.

Розповідають, що якось професор математики, знаменитий французький вчений 18 століття Д'Аламбер, безуспішно намагався довести до розуміння одного зі своїх знатних учнів доведення якоїсь теореми. Професор прийшов у відчай від безуспішних спроб і нарешті, вигукнув: «Слово честі, ця теорема вірна!». Реакція благородного учня була миттєвою: «О, цього абсолютно достатньо! Ви дворянин і я дворянин, і Ваше слово честі – найкраще доведення!» [2]. Ось наскільки широко можна трактувати поняття доказовості!

Таким чином, поняття строгості є відносним і історичним, воно залежить від умовностей, що диктуються панівним смаком, якому і дано протягом певного хронологічного періоду формувати ступінь математичної строгості. Крім того, в одному хронологічному періоді

в різних розділах математики можуть бути різні поняття строгості відповідно до традицій і цілей цих розділів. Рівень строгості при викладі математичних методів визначається потребою практики в широкому сенсі цього слова.

Тому викладач математики в гуманітарному ЗВО не тільки має право, але і зобов'язаний вибирати рівень строгості і точності, адекватний тим задачам, які він розв'язує. Рівень математичної строгості лекцій не повинен бути занадто високим, хоча більшість отриманих результатів може бути доведена і більш строго, якщо просто ретельніше проводити викладки. Однак потрібно розуміти, що тільки математику-професіоналу, але ніяк не студенту-гуманітарію, може принести задоволення формальне обґрунтування кожного кроку довгого ланцюжка міркувань. Не варто також концентрувати увагу на математичних тонкощах, що виникають при строгих доведеннях, і несуттєвих в певному сенсі. Велика кількість деталей не повинна захаарщувати основні ідеї, тим самим матеріал, що викладається, буде більш доступний аудиторії. Необхідно пам'ятати, що кінцевою метою прикладного математичного дослідження студента-нематематика є не створення абстрактної логічної схеми, а ефективно розв'язання питання, що лежить за межами математики.

Наприклад, при вивченні теми «Диференціальне числення функції однієї змінної» основний упор краще зробити не на доказ ряду абстрактних (хоча і дуже важливих в теоретичному плані) теорем, таких як теорема Ролля, Коші, Лагранжа і т. ін., які для непосвяченого мають вигляд математичних головоломок, а на розв'язання за допомогою похідної низки задач прикладного характеру, з якими студенти можуть в майбутньому стикнутися на практиці.

Таким чином, можемо підвести невелику риску: у своєму бажанні бути точним і строгим викладачу математики завжди потрібно бути реалістом і знаходити міру. Не варто намагатися навчити студента-гуманітарія суворим міркуванням «як слід» і «з самого початку». Не можна забувати, що крім строгих означень у речей є наочний зміст, і крім вивчення виведення формул і доказів теорем є розв'язання цілком зрозумілих змістовних задач, нехай і з неусвідомленими вадами.

Втім, закликаючи до простоти, не можна допускати перегинів.

Розумна строгість у викладанні математики, про яку говорилося вище, є антитезою не тільки ускладненості, а й спрощенню. Викладання не може повністю обійтися без доведення теорем або виведення тих чи інших формул, воно не повинно мати рецептурний або науково-популярний характер. Логічні доведення допомагають виробити у студента необхідні для використання математичного апарату навички, допомагають опанувати математичними методами, придбати потрібну для їх грамотного застосування математичну культуру, складовою частиною якої є логічне мислення. Як пише професор В. А. Успенський, «доведення – це міркування, яке переконує того, хто його сприйняв, настільки, що він робиться готовим переконувати інших за допомогою цього ж міркування» [7]. Часто доведення допомагає краще усвідомити межі застосування розглянутого математичного апарату і тим самим застерегти від можливих помилок в його використанні. Інше достоїнство доведення полягає в тому, що воно допомагає розкрити зміст математичних понять, що вводяться, допомагає опанувати ними і, отже, правильно використовувати їх на практиці.

Зі сказаного видно, що доведення допомагають засвоїти логічну структуру математичного курсу, встановити зв'язок між окремими його частинами, а також істотно полегшують його запам'ятовування і засвоєння у порівнянні з рецептурним методом викладання. Важливо, що при проведенні доведення демонструється застосування математичних ідей, понять, математичного апарату в дії, тобто відбувається навчання студентів найголовнішому – вмінню проводити розв'язання задач математичними методами.

Таким чином, ясність, простота, інтуїтивне розуміння, непретензійна глибина, уникнення всього того, що не відноситься до справи, розумний рівень складності – ось ідеал, до якого необхідно прагнути в викладанні математики студентам-гуманітаріям.

Список бібліографічних посилань

1. Пуанкаре, А. (2001). Логика и интуиция в математической науке и преподавании. *Последние работы*. Ижевск: НИЦ «РХД», с. 19–24.
2. Блехман, И. И., Мышкис, А. Д. и Пановко, Я. Г. (1976). *Прикладная*

математика: предмет, логика, особенности подходов. Київ: Наук. думка, 271 с.

3. Кудрявцев, Л. Д. (1985). *Современная математика и ее преподавание*. Москва: Наука, 142 с.

4. Фройденталь, Г. (1982). *Математика как педагогическая задача*. Москва: Просвещение, 208 с.

5. Halmos, P. R., Moise, E. E. and Piranian, G. (1975). The Problem of Learning to Teach. *Amer. Math. Monthly*, v. 82, 5, p. 466–476.

6. Белл, Э. Т. (1979). *Творцы математики*. Москва: Просвещение, 256 с.

7. Успенский, В. А. (2009). *Простейшие примеры математических доказательств*. Москва: Изд-во МЦНМО, 56 с.

References

1. Puankare, A. (2001). Logika i intuitsiya v matematicheskoy nauke i prepodavanii. *Posledniye raboty* [Logic and intuition in mathematics and teaching. Last works]. Izhevsk: NITS «RKHD», p. 19–24.

2. Blekhman, I. I., Myshkis, A. D. and Panovko, Ya. G. (1976). *Prikladnaya matematika: predmet, logika, osobennosti podkhodov* [Applied mathematics: subject, logic, features of approaches]. Київ: Naukova dumka, 271 p.

3. Kudryavtsev, L. D. (1985). *Sovremennaya matematika i yeye prepodvaniye* [Modern mathematics and its teaching]. Moskva: Nauka, 142 p.

4. Froydental', G. (1982). *Matematika kak pedagogicheskaya zadacha* [Mathematics as a pedagogical task]. Moskva: Prosveshcheniye, 208 p.

5. Halmos, P. R., Moise, E. E. and Piranian, G. (1975). The Problem of Learning to Teach. *Amer. Math. Monthly*, v. 82, 5, p. 466–476.

6. Bell, E. T. (1979). *Tvortsy matematiki* [The creators of mathematics]. Moskva: Prosveshcheniye, 256 p.

7. Uspenskiy, V. A. (2009). *Prosteyskiye primery matematicheskikh dokazatel'stv* [Simplest examples of mathematical proofs]. Moskva: Izd-vo MTSNMO, 56 p.

Н. П. Гога

**ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ Я-КОНЦЕПЦИИ
СОВРЕМЕННОГО СТУДЕНТА
(опыт «Зимней школы лидерства» ХГУ «НУА»)**

В статье рассматриваются различные формы развития личности современного студента с учетом особенностей трансформаций современного рынка труда. Проанализированы изменения в тенденциях в сфере управления персоналом (инклюзивность, лояльность, интеграция стилей жизни, мотивация, управление знаниями, мобильность, повышение квалификации, баланс материального и нематериального вознаграждения, планирование, этика поведения) как основания для разработки образовательных программ и стратегии воспитательной работы в вузе.

Выделены структурные элементы Я-концепции (когнитивный, эмоциональный, мотивационно-аффективный, практический, поведенческий) применительно к различным факторам социализации.

Описан практический опыт, содержание, формы, направления функционирования «Зимней школы лидерства» на различных этапах ее деятельности, а также влияние различных форм на развитие элементов Я-концепции студентов на этапе обучения в вузе и как предпосылки профессионального самоопределения.

Рассмотрены возможности влияния «Зимней школы лидерства» как составной части культурно-образовательной среды вуза на формирование таких качеств, как адаптивность, стрессоустойчивость, эмпатия, ответственность; навыков работы в команде, критического мышления, управления временем и целеполагания.

Ключевые слова: Я-концепция, студенты, тенденции развития персонала, лидерство, студенческое самоуправление, командообразование, личная и групповая активность.

Гога Н. П. Особливості розвитку я-концепції сучасного студента (досвід «Зимової школи лідерства» ХГУ «НУА»).

У статті розглядаються різні форми розвитку особистості сучасного студента з урахуванням особливостей трансформацій сучасного ринку праці. Проаналізовано зміни в тенденціях в сфері управління персоналом (інклюзивність, лояльність, інтеграція стилів життя, мотивація, управління

знаннями, мобільність, підвищення кваліфікації, баланс матеріального і нематеріального винагороди, планування, етика поведінки) як підстави для розробки освітніх програм і стратегії виховної роботи у вузі.

Виділено структурні елементи Я-концепції (когнітивний, емоційний, мотиваційно-афективний, практичний, поведінковий) стосовно до різних факторів соціалізації.

Описано практичний досвід, зміст, форми, напрямки функціонування «Зимової школи лідерства» на різних етапах її діяльності, а також вплив різних форм на розвиток елементів Я-концепції студентів на етапі навчання у вузі і як передумови професійного самовизначення. Розглянуто можливості впливу «Зимової школи лідерства» як складової частини культурно-освітнього середовища вузу на формування таких якостей, як адаптивність, стресостійкість, емпатія, відповідальність; навичок роботи в команді, критичного мислення, управління часом і цілепокладання.

Ключові слова: Я-концепція, студенти, тенденції розвитку персоналу, лідерство, студентське самоврядування, командування, особистісна та групова активність.

Hoha Natalia. Peculiarities of self-concept development of a modern student (practice of the leadership winter school of KHUN PUA).

The article examines various forms of a modern student personal development taking into account peculiarities of the modern labor market transformations. Changes in trends in the field of the personnel management (inclusiveness, loyalty, lifestyle integration, motivation, knowledge management, mobility, professional development, balance of tangible and intangible rewards, planning, ethical behavior) as the basis for the development of educational programs and strategies for educational work at the university have been analyzed.

The structural elements of the self-concept (cognitive, emotional, motivational and affective, practical, behavioral) in relation to various socialization factors have been determined.

The practical experience, content, forms, functional areas of Leadership Winter School at various stages of its activity have been described, as well as the influence of various forms on the student self-concept development while studying at university and as a supposition for professional self-determination. Possibilities of Leadership Winter School influence as an integral part of the university cultural and educational environment on forming such qualities as adaptability, stress

resistance, empathy, responsibility; teamwork skills, critical thinking, time management and goal setting have been considered.

Key words: self-concept, students, personnel development tendencies, leadership, student self-government, team building, individual and group activity

Проблемы становления и развития личности постоянно находится в фокусе интереса представителей различных научных направлений.

Формирование Я-концепции студента – это целенаправленный процесс, который должен соответствовать не только внутренним личностным изменениям, но и социальным требованиям, в том числе рынка труда, субъектом которого он зачастую становится уже в период обучения.

Наиболее часто в структуре Я-концепции выделяют следующие элементы [3]: 1. когнитивный (ценности, установки, стереотипы, самооценку, личное и групповое самосознание, восприятие собственного статуса, репертуар социальных ролей, потребность в референтной группе); 2. эмоциональный (уровень эмпатии, эмоциональную отходчивость, эмоциональную осведомленность, самомотивация и т.д.); 3. мотивационно-аффектный (личностные и групповые цели, определение понятия «мы» и «они»); 4. практический или интерактивные (совместная деятельность, поведение членов группы по отношению к личности, межгрупповое взаимодействие). Осознание целостности Я происходит на различных уровнях социализации и проявляется в личностной, учебной, бытовой, профессиональной сферах.

Международное исследование рынка труда, которое проводится с 2011 г. [1] позволяет выделить системные изменения к деятельности организаций, корпоративной культуры, требованиям к социальной ответственности бизнеса, но, и что не мало важно, к персоналу, в том числе и с учетом активного внедрения и функционирования дистанционных форм учебной и профессиональной деятельности. Эти изменения должны быть проанализированы при разработке образовательных программ, а также стратегии воспитательной работы в вузе.

Исследование 2020 года позволило выделить следующие тенденции [3]:

1. От персонального комфорта к единению и личному вкладу,

связанным с ощущением уважения и равенства в инклюзивной рабочей среде. Увлеченность общей целью позволяет не обращать внимание на личные разногласия, не связанные с профессиональной задачей.

Инклюзивность, в широком смысле, становится неотъемлемой составляющей культурно-образовательной среды вуза и становится своего рода, площадкой для отработки моделей поиска взаимодействия с различными категориями студентов.

2. Интеграция стилей жизни (благополучие как часть работы: жизнь и работа в новую силу). Фокус работодателя должен сместиться от человека, находящегося в стенах организации на работающего человека, работник должен чувствовать взаимодействие между личностным благополучием и производственными результатами.

Для студента нередким является совмещение учебной и профессиональной деятельности с 2–3 курса. Именно в этот период происходит выбор и закрепление так называемых «Якорей карьеры», связанных не столько с содержанием, сколько с формой занятости. Кадровые сети современных организаций кроме внутренних работников могут включать в себя «фрилансеров», «заимствованные кадры», «внештатные сотрудники», «открытые сотрудники». Все эти формы занятости предлагают широкие возможности для гармоничного соединения личной и профессиональной жизни.

3. Работники вне поколений (от миллениалов к работникам на все времена). Структура рабочей силу усложняется, но организации необходимо гибко пересматривать мотивацию и ценности различных категорий, формируя команды с основной целью – укрепления сопричастности в миссии организации. Долгое время уделялось внимание индивидуальным особенностям поколений, их подходам к работе, особенностям тайм-менеджменту. Однако последние тенденции возвращают актуальность проявлению эмпатии по отношению широкому кругу сотрудников.

4. «Суперкоманды»: когда в коллективе появляется искусственный интеллект. Стратегическая цель, когда команды становятся сосоздателями миссии организации.

5. Управление знаниями: создание единого контекста (включает в себя перекавалификацию инвестиций в устойчивость работников перед лицом неопределенности, организация должна учитывать человеческий фактор и стимулировать людей к обмену знаниями онлайн и оффлайн).

6. Изменение в системе вознаграждения (поиск баланса между материальным и нематериальным вознаграждением). В данную тенденцию органично встраиваются такая функция корпоративной культуры как «направленные действия по «внутреннему PR»», которая может быть отнесено именно к системе нематериального вознаграждения.

7. Управление планированием персонала. Организации необходимо не просто не отставать в планирование персонала, а научиться заглядывать в будущее.

8. Этика и будущее работы: от «можно ли?» к «как правильно?». В период неопределенности и изменений возрастает роль этических проблем, связанных с развитием технологий, альтернативных форм занятости и новых способов работы.

Таким образом, успех деятельности организации напрямую связан с расширением партисипативного подхода в развитие персонала. Требования рынка труда к выпускникам по многим параметрам обгоняют систему подготовки, однако учебно-образовательная среда, прежде всего, должна формировать эмоциональный интеллект, навыки социального общения, умение адаптироваться к работе в разнообразных командах, а также целостную Я-концепцию. Именно это является целью функционирования разнообразных тренингов, учеб старост, круглых столов, выездов актива, и, в частности, «Зимней школы лидерства».

В развитие «Зимних школ лидерства» в НУА можно выделить два этапа:

1. С 1999 по 2013 год участие во Всеукраинском теоретически-практическом семинаре «Возможности и проблемы инноваций студенческого самоуправления», который проходил на базе «Эдельвейс», с. Верхнее Студеное Межгорного района Закарпатской области. Семинар объединял преимущественно студентов-лидеров студенчес-

кого самоуправління, навчаючихся в вузах негосударственной форми собственности (максимальное количество участников составляло более 100 чел.).

Программа семинара предполагала знакомство с деятельностью органов студенческого самоуправления (студенческих союзов, парламентов), обмен опытом, предложения по реформированию структуры и функций, планирование деятельности). В течение всего семинара студенты функционировали в случайным образом перемешанных группах, что позволяло развивать эмоциональный и когнитивный элементы Я-концепции.

Студенты НУА имели возможность сравнить особенности самоуправления в различных учебных заведениях с учетом их профиля деятельности, например, в условиях взаимодействия центрального вуза и его филиалов (Европейский Университет, МАУП) или подготовка сдвоенных образовательных программ с зарубежными вузами, соответственно, взаимовлияние ценностного элемента в становление Я-концепции студента.

Существенной составляющей работы семинара, было выполнение групповых проектов, участие в тренингах, подготовка мероприятий внеучебной направленности (конкурсов, праздников, вечеров, спортивных соревнований), что предполагало развития умений соотношения личных и командных целей, развитие здоровой конкуренции между группами в атмосфере общей доброжелательности и студенческого единства. Часть проектов требовали предварительной подготовки и являлись прямыми трансляторами корпоративной культуры ХГУ «НУА».

Итогом этой деятельности было расширение контактов между студенческими советами вузов, возможность научного и творческого обмена, включение новых элементов в работу студенческого союза НУА и Профбюро студентов.

2. В 2015 году руководством НУА, при непосредственном участие студенческого комитета, была организована «Зимняя школа лидерства», в которой в течение 6 лет приняло участие около 220 студентов и выпускников всех курсов и факультетов НУА.

Структура «Зимней школы лидерства» представляла собой

продуманную программу, рассчитанную на 5–7 дней, которая включала в себя (по аналогии с семинаром) тренинги, командную работу, самостоятельную подготовку мероприятий, деловые игры, мастер-классы, квесты и т.д.

Особенностью функционирования проекта было активное участие в подготовке программы актива из выпускников и студентов-представителей студенческого самоуправления НУА.

Были проведены тренинги на следующие темы: развитие стрессоустойчивости, эмоциональным интеллектом, целеполаганием, формированием личности лидера, навыков коммуникации и эффектов восприятия людьми друг друга.

В отличие от работы студентов в рамках семинара, где упор был сделан на командное взаимодействие, участие в «Зимней школы лидерства» позволяет проявить себя как в индивидуальных, так и групповых формах, а для студентов 1-го курса положить начало формированию учебного и профессионального портфолио. Студенты, прошедшие программу семинара и школы в прошлые годы, и в настоящее время становятся активными членами факультетских и общеакадемических активов; активизируются в учебной и научной жизни, включаются в участие в конкурсах, таких как «История моей семьи», студенческих клубах.

Формирование целостной Я-концепции современных студентов предполагает включение разнообразных факторов, где одинаковое значение имеют, как высокий уровень учебной составляющей, так и разнообразные формы внеучебной работы, прежде всего, связанные с развитием самостоятельности, ответственность, критического мышления и адаптивности.

Список библиографических ссылок

1. Deloitte, (2020). *The Deloitte Global Millennial Survey 2020* [online]. Available at: <https://www2.deloitte.com/ua/uk/pages/press-room/press-release/2020/millennial-survey-2020-09-24.html> [Accessed 10 Feb, 2021].

2. Deloitte, (2020) Международные тенденции в управление персоналом. [online]. Available at: https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ru/Documents/human-capital/russian/HC-trends-2020_RU.pdf [Accessed 18 Feb, 2021].

3. Бернс, Р. (2012) *Развитие Я-концепции и воспитание*. Москва: Прогресс, 420 с.
4. *Концепция, основные направления и стратегические задачи развития Народной украинской академии до 2035 года* (2019). Харьков: Изд-во НУА, 56 с.
5. Астахова, Е. В., Батаева, Е. В., Михайлева, Е. Г. И Нечитайло И. С. (2019). *Становление социального партнерства в образовании: ключевые маркеры анализа*. Харьков: Изд-во НУА, 86 с.
6. Астахова, К.В. (гл. ред.). (2019). *Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»*, т. 25, 444 с.

References

1. Deloitte, (2020). *The Deloitte Global Millennial Survey 2020* [online]. Available at: <https://www2.deloitte.com/ua/uk/pages/press-room/press-release/2020/millennial-survey-2020-09-24.html> [Accessed 10 Feb, 2021].
2. Deloitte, (2020) *Mezhdunarodnyye tendentsii v upravleniye personalom*. [International trends in personnel Management]. [online]. Available at: https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ru/Documents/human-capital/russian/HC-trends-2020_RU.pdf [Accessed 18 Feb, 2021].
3. Berns, R (2012). *Razvitiye Ya-kontseptsii i vospitaniye* [Self-concept development and education]. Moskwa: Progress, 420 p.
4. *Kontseptsyya, osnovnyye napravlenyya y stratehicheskiye zadachy razvytyya Narodnoy ukraynskoy akademyy do 2035 hoda* [The concept, main directions and strategic objectives of the development of the People's Ukrainian Academy until 2035]. (2019). Khar'kov: Yzd-vo NUA, 56 p.
5. Astakhova, E. V., Bataeva, E. V., Mykhayleva, E. H. and Nechyaylo Y. S. (2019). *Stanovlenye sotsyal'noho partnerstva v obrazovanny: klyuchevye markery analiz* [Building Social Partnerships in Education: Key Markers of Analysis]. Khar'kov: Yzd-vo NUA, 86 p.
6. Astakhova, K.V. (ed.). (2019). *Vcheni zapysky Kharkivs'koho humanitarnoho universytetu «Narodna ukrayins'ka akademiya»* [Research bulletin of Kharkiv University of Humanities «People's Ukrainian Academy»], v. 25, 444 p.

Роман Томашевський

**АКАДЕМІЧНА РЕФОРМА У ПОЛЬЩІ
В ПЕРІОД 2018–2021 рр.
(крізь призму Covid-19)**

Представлений текст – це спроба аналізу перших наслідків роботи польських університетів у процесі проведення так званої реформи Говіна (2019–2020). Втілення нової системи вищої освіти збіглось у часі з проблемами, спричиненими пандемією коронавірусу. В основі авторської інтерпретації лежить аналіз генезису і трансформації польських університетів: поточний стан справ, труднощі, спричинені пандемією. Автор пропонує власний прогноз наслідків адміністративного тиску у процесі реформи, ролі пандемії. У статті розглянуто досвід роботи в умовах дистанційного навчання, адже ця форма освіти у період вимушеного дворічного експерименту – не більше, ніж ілюзія.

Попередня реформа Барбари Кудрицької проводилась у 2008–2014 роках і викликала чимало зауважень правового характеру. Реформа не отримала схвалення академічної спільноти. Незважаючи на те, що формально реформа не позбавляла вищі навчальні заклади автономії, в її основі – нав'язаний згори компроміс між академічним самоврядуванням і менеджерською моделлю управління університетом. Отже, реформа Кудрицької – це спроба зібрати в єдине ціле абсолютно різні ідеї. Уже через один – два роки після цього розпочався наступний етап реформ. Їх автором став Ярослав Говін. Активне втілення нових ідей запланували на 2016–2025 роки. В основі реформи Говіна – управління університетом як звичайним виробничим підприємством, в якому функціонує рада директорів (у випадку вищого навчального закладу – рада університету).

Як і реформа Кудрицької, нововведення Говіна не пройшли практичних обговорень в академічних колах, тому викладацька спільнота поставилась до реформи вкрай критично. Отже, фінансова складова управління вузом спирається на «економічний дарвінізм», що може призвести до ліквідації локальних університетів. Мало того, нова модель на перше місце виносить ректора та його особу, не пропонуючи натомість адекватної відповідальності ректора, яку він повинен нести, будучи менеджером. Створення вузівської ради в якості управлінського органу – це рішення, яке містить передумови до корупційних схем. У новій реформі Говіна, яка отримала назву «Конституція

для науки», містяться й ідеологічні критерії. Вони помітні у процедурах формування наукових кадрів, у наукових рангах, які можуть надаватись науковим видавництвам.

Це викликає спротив в академічному середовищі. Втілення реформи співпало з політичною кризою у Польщі, а також з відставкою автора реформи, міністра Ярослава Говіна. Структурні зміни (ліквідація факультетів), а також вибори ректорів проводились в умовах пандемії, коли в країні діяв локдаун. Власне тому актуальним залишається питання, наскільки корисним може бути директивний (диктаторський) стиль управління університетом. Автор аналізує перспективи університетської освіти, юридичні та системні дефекти, технологічні чинники або міфи освіти в умовах пандемії, ймовірність культурного прориву, а також роль академічного етосу.

Ключові слова: академічна реформа, міф про дистанційне навчання, Covid-19, перспектива ідеї університету.

Томашевский Роман. Академическая реформа в Польше в период 2018–2021 гг. (сквозь призму Covid-19).

В статье проанализированы первые результаты работы польских университетов в процессе внедрения так называемой реформы Говина (2019–2020). Формирование новой системы высшего образования совпало по времени с проблемами, вызванными пандемией коронавируса. В основе авторской интерпретации лежит анализ генезиса и трансформации польских университетов: текущее состояние дел, трудности, вызванные пандемией. Автор предлагает собственный прогноз последствий административного давления в процессе реформирования, анализирует роль пандемии. В статье рассмотрен опыт работы в условиях дистанционного обучения, поскольку данная форма образования в период вынужденного двухлетнего эксперимента – не более, чем иллюзия.

Предыдущая реформа Барбары Кудрицкой была проведена в 2008–2014 годах и вызвала немало замечаний правового характера. Реформа не вызвала одобрение академического сообщества. Несмотря на то, что формально высшие учебные заведения сохранили за собой автономию, в основе реформы – навязанный властями компромисс между академическим самоуправлением и менеджерской моделью управления университетом. Итак, реформа Кудрицкой – это попытка собрать в единое целое совершенно разные идеи.

Через один – два года после реформы Кудрицкой начался следующий этап реформирования. Автором нового проекта стал Ярослав Говин. Активное внедрение говиновской реформы намечено на 2016–2025 годы. В основе

реформы Говина – управление университетом как обычным производственным предприятием, в котором функционирует совет директоров (в случае высшего учебного заведения – совет университета).

Как и реформа Кудрицкой, нововведения Говина принимались без практических обсуждений в академических кругах, преподавательское сообщество отнеслась к реформе крайне критично. Следовательно, в основе финансовой составляющей управления вузом лежит «экономический дарвинизм», что может вызвать ликвидацию локальных университетов. Мало того, в новой модели первое место принадлежит ректору. Тем не менее, ректор не несет ответственности, которую можно предполагать для подобной должности и личности. Создание вузовского совета в качестве управленческого органа содержит предпосылки к коррупционным схемам. В новой реформе Говина, которая получила название «Конституция для науки», можно найти идеологические критерии. Они присутствуют в процедурах формирования научных кадров, в научных рангах, которые могут представляться научным издательствам.

Сложившаяся ситуация вызывает сопротивление в академической среде. Воплощение новой реформы совпало с политическим кризисом в Польше, а также с отставкой автора реформы, министра Ярослава Говина. Структурные изменения (ликвидация факультетов), а также выборы ректоров проводились в условиях пандемии, когда в стране действовал локдаун. Именно поэтому актуальным остается вопрос, насколько полезным может быть директивный (диктаторский) стиль управления университетом.

В статье также проанализированы перспективы университетского образования, юридические и системные дефекты, технологические факторы в условиях пандемии, вероятность культурного прорыва, а также роль академического этоса.

Ключевые слова: академическая реформа, миф о дистанционном обучении, Covid-19, перспектива идеи университета.

Tomaszewski Roman. The Academic Reform in POLAND in 2018–2021 (in the covid-19 prism).

The text is an attempt to analyze the first effects of functioning of universities in Poland after the implementation of the so-called Gowin's reform (2019–2020). It is also a time of overlapping the implementation processes of the new higher education system with the problems caused by the coronavirus pandemic. The considerations are based on the sequence: the genesis and transformations of universities in Poland – the current state along with the disruptions caused by

the pandemic – the forecast of the effects of both administrative forcing the form and the effects of the chaos of the pandemic and experiences from the implementation of academic tasks based solely on IT systems (falsification of the e-learning myth through the realities of a two-year forced experiment). Earlier reform of prof. Barbara Kudrycka took place in 2008-2014 and was the cause of many formal and legal disputes. It has not been accepted by the academic community. Kudrycka's reform did not abolish academic autonomy as a constitutional assumption. It was a solution based on a forced compromise between the managerial model of university management and the idea of academic self-governance. This reform did not settle the question of university governance with money. She was an eclectic solution. Already 1-2 years after it, another reform vision was launched, which is being implemented in the years 2016–2025. The Gowin reform is based on the principle of university managerial management or the classical management of a productive enterprise with the management board as the main element (the University Council).

Like the earlier reform of Kudrycka, the next reform of Gowin was not consulted with the academic community in practice and was met with severe criticism. The assumption of university funding was based on “economic Darwinism”, which must result in the closure of local universities. In addition, the new model emphasizes the person and office of the rector without counterbalancing it with an adequate responsibility that the rector as a manager should bear. The establishment of university councils as the governing bodies of an academic university contains the premises of corruption. The new reform of the so-called “The Constitution for Science” also includes ideological criteria. They are visible in the procedures of creating scientific staff and in the ranks awarded to scientific publishing houses. This provokes resistance from the academic community. The moment of implementing the reform turned out to be a political crisis and the resignation of the author of the reform, Minister Gowin. There was a clear premise for enforcing structural changes in academic universities (liquidation of faculties) combined with holding elections of rectors even under lock-down conditions. It is an open question whether directive (dictatorial) management of the university in a pandemic will prove beneficial. The considerations are based both on the perspective of the long duration of the university and the overlapping of legal and systemic defects, determinants or myths of technology and the cultural breakthrough, as well as the academic ethos.

Key words: academic reform, the myth of e-learning, covid-19, the perspective of the idea of the university.

Організаційні зміни у польській вищій освіті вплинули на ситуацію в академічних колах. Ці зміни можна трактувати як «реформи згори», починаючи від 2016 р. На практиці більшість із нововведень були проведені у 2018–2020 рр. всупереч бажанням академічної спільноти. Швидше за все, започатковані трансформації продовжаться також у 2021–2025 рр., адже розробка плану здійснювалась в адміністративному порядку і охоплювала усі академічні установи: дослідницькі структури (наприклад, Польську академію наук), академічні структури, а також вищі професійні школи, які опосередковано пов'язані з вузами. Зміни отримали назву «Конституція для науки». Фактично це окреслення прийшло з політичного маркетингу, а згодом поширилась в адміністративних структурах Міністерства науки та вищої освіти.

Сукупність нововведень періоду 2016–2025 рр. також називають реформою Говіна¹. Проведення реформи має зв'язок з політичною кризою у Польщі і відставкою Ярослава Говіна, а також із пандемією коронавірусу на початку 2020 р². Масова критика реформи суттєво вплинула на її реалізацію, тим не менше, вже з осені 2019 р. реформу почали втілювати примусовим чином. У 2019–2020 рр. відбулись кадрові перестановки у польських вузах. Отже, на практиці нововведення означали не лише зміну системи вищої освіти та наукових установ, а й кардинальні кадрові зміни – від міністра до керівників університетських кафедр. Пандемія коронавірусу стала своєрідним форс-мажором у процесі виборів як президента Польщі, так і ректорів польських університетів. Однак найбільший вплив пандемії можна зауважити в навчальному процесі у період від березня 2020 р. до осені 2021 р.

У 2020 р. вдалося провести первинну верифікацію системних змін, передбачених реформою Говіна. Наприклад, у 2018–2019 рр. відбулись

¹ Доктор Ярослав Говін – польський політик, представляє правих, одночасно є власником приватної вищої школи. Був міністром юстиції. Впродовж 2015–2020 рр. – міністр науки та вищої освіти, віце-прем'єр. У даний час – Міністр розвитку, праці та технологій в уряді, сформованому партією Право і Справедливість (ПіС).

² Відставка Говіна з посади міністра викликала кризу в лавах ПіС, яка фактично триває досі. Наступник Говіна виявився ще більшим ідеологічним радикалом. Пандемія полегшила маніпуляції у виборах університетської влади.

перші зміни в університетах (нав'язані зверху), а саме, були ліквідовані стабільні університетські структури, зокрема, факультети (*wydział*), які мали високий рівень академічної незалежності і по суті гарантували академічні свободи, а також свободу на проведення наукових досліджень. Взамін університетські структури зазнали розпорошення, адже взамін факультетів залишилися інститути (*instytut*), зосереджені навколо галузей навчання або дослідницьких дисциплін. Подібний перерозподіл значно применшує важливість та автономність факультетів³. На практиці це означає спробу розшарування наукових кіл, що можна порівняти з руйнуванням незалежних академічних університетів відразу після Другої світової війни, тобто, радянізацією університету (1948–1953). На той момент це збільшило можливості для маніпулювань академічним середовищем руками комуністичної влади та поглиблення так званого ідеологічного наступу⁴. Незважаючи на підсвідоме будівництво чергового «сюрреалізму» у 2004–2007 рр., а згодом і після 2015 р., радянська модель управління науковим середовищем була неможливою після 1989 р. Системні зрушення у період 1980–1990 рр., а потім у 2004–2006 рр. сягали корінням минулих подій, які були схожими за змістом, але відрізнялись хронологічними рамками. Відтак можна вести мову про існування двох варіантів «сюрреалізму»⁵. Конструктивна роль у боротьбі з загрозами для польської академічної освіти належить двом чинникам:

- традиція, сформована у Другій Речі Посполитій, яка народила

³ Традиційно у польській системі *Wydziai* (факультет), будучи основною структурною одиницею вищого навчального закладу, мав високу наукову та організаційну автономію. *Instytut* (інститут) не має повної наукової, організаційної та дидактичної автономії. Прийняті радою факультету рішення були обов'язковими для виконання ректором. Внаслідок реформи системи вищої освіти ректор не зобов'язаний погоджуватись з рішеннями керівництва факультету і може замінити декана. Відтепер факультет не відповідає за наукові справи, цим займаються університетські ради наукових дисциплін.

⁴ J. Connelly, *Captive University. The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education 1945–1956*, Warszawa 2014; J. Staniszki, *The Ontology of Socialism*, Warszawa 1989, s. 106–107 і 111 (Four understandings of the term ideology).

міф про університетську автономію в умовах радянзації (поневолення університету);

– швидке відновлення польської академічної спільноти та місцевого самоврядування, що фактично випередило сталінізацію та ідеологічний наступу (1948–1953 / 1955).

Це означало, що обидва фактори, зокрема наведений міф, суттєво обмежили комуністичну політику проти інтелігентів, а також сприяли формуванню соціального капіталу, який ліг в основу опору комуністичній утопії у 1956 р. Значною мірою це дозволило повернутися до польської версії гумбольдтівсько-етатистської моделі вищої освіти часів 1933–1939 рр.

Такий стан речей дозволив академічній спільноті у 1945–1948 рр., а згодом після 1956 р. грати з владою. Таким чином реалізація проекту «соціалістичного університету» стала неможливою. У цьому сенсі наведена традиція породила антиномію: міф як реальність? Саме цю систему вищої освіти в умовах комуністичної Польщі двічі закріпили у законах від 1960 р. та 1982 р. Академічну систему, представлену у цих правових актах, реконструювали в результаті закону від 12 вересня 1990 р. про вищу освіту. У певному цей новий закон – повернення до положень попереднього закону від 1982 року, прийнятого під тиском «Солідарності» та студентських страйків, що відбулись у 1981 р.⁶ У цьому контексті назва «прусько-радянська» (на адресу моделі управління наукою та вищою освітою в період пізнього ПНР) може стосуватись винятково 1985–1988 рр.⁷ Вже у 1960-х рр.

⁵ Поняття «надреальність» використала професор Ядвіга Станішкіс для окреслення суспільної системи, в якій домінуючу роль відіграє агресивна ідеологія, як у період ПНР, так і в Польщі після 1990 р.

⁶ В. Miśkiewicz, *Polish higher education in the years 1981–1987*, Toruń 2003, s. 68–80; P. Smoleński, *Round table fencers. Doubts and hopes*, Paryż 1989, s. 108 (однак, ставлення професора Хенрика Самсоновича, який очолював підкомітет у справах науки, освіти і технічного поступу, до закону від 4.05.1982 р., була критичною. Багато у чому лібералізація системи польської вищої освіти відбулась завдяки закону від 1962 р, що, своєю чергою, стало можливим завдяки суспільному тиску і відлунню польського Жовтня'56.

⁷ J. K. Thieme, *Higher education. Challenges of the 21st century. Poland-Europe-USA*, Warszawa 2009, s. 229.

спостерігалися специфічні соціальні зміни, які отримали назву «міжжовтнева революція». Згодом ці зміни спричинились до участі Польщі у створенні Покоління '68. Тим не менше, студентські заворушення 1968 року у Польській народній республіці були спровоковані комуністами як привід (у тому числі) повернутись до наступу проти інтелігенції у 1968–1970 рр. Отже, відносний лібералізм гереківської декади (1971–1980) не міг не брати до уваги польську академічну традицію міжвоєнного періоду, що й призвело до її синтезу з освітнім популізмом⁸.

У рамках моди на міжнародні освітні рапорти у Польщі підготували власний рапорт «Про стан світи у ПНР»⁹. Під час засідань круглого столу (1989 р.) досвід «Солідарності» доповнили вищенаведені фактори. Доволі швидко ці моменти знайшли відображення у Законі від 12 вересня 1990 р. про вищу освіту. Це було оптимальним рішенням, хоча воно містило прогалину у питанні фінансування вузів. Поза тим, давало можливість утворювати вищі навчальні заклади різного типу: державні, релігійні, від фондів чи асоціацій, приватних осіб. Отже, ситуація була аналогічною тій академічній системі, що існувала у міжвоєнній та післявоєнній Польщі і від 1990 р. до 2007 р.

Глобалізаційний поштовх та приєднання Польщі до Болонського процесу викликали чергові модифікації у вищій освіті Польщі. Однак, це не була глибока реформа. Важливого значення набули закон від

⁸ З огляду на те, що після 1956 р. суспільний опір комуністичній утопії перенісся до академічного середовища, вищі навчальні заклади, які в 90% випадках були державними, перетворились на беззаперечне суспільне благо. Окрім наукових чи викладацьких функцій, у 1956–1989 рр. вони виконували функції стабілізатора або гаранта ефективного антикомунізму. Це стало можливим завдяки тривалим соціокультурним змінам, які відбулись після Жовтня '56 р. (у польській історії це період, який називають міжжовтневою революцією або гомулківською відлигою (J. Kochanowski, *The inter-October revolution. Poland 1956–1957*, Kraków 2017), або «післяжовтневою еволюцією»). Розвиток вищої освіти та академічного середовища означав, відповідно, зростання критики на адресу комуністичного «сюрреалізму», і, як наслідок, опозиційних дій.

⁹ *The Report on the State of Education in the PPR*, Warszawa 1973.

1997 р. про вищі професійні школи, а також «Закон про вищу освіту» від 2005 р., новелізований у 2007 р.¹⁰. Згадані нормативно-правові акти не вирішували питання фінансування університетів, а лише врегулювали проблему оплати навчання деякими студентами. Йдеться про усіх студентів приватних вузів та половину студентів державних закладів вищої освіти (заочна форма). На практиці, однак, вартість денної форми навчання, яка формально безкоштовна, перевищує вартість платної заочної форми навчання. Це пов'язано з високими соціальними витратами. Адже студенти очної форми оплачують весь період свого перебування у місці навчання, а студенти-заочники лише вихідні дні, на які вони приїжджають на навчання. Отже, основне питання системи вищої освіти в Польщі, а саме, безкоштовність навчання, фактично не розв'язане. Відтак, безкоштовна вища освіта – це фікція.

Болонський процес та процедури формування Європейського освітнього простору призвели до того, що у 1990–2010 рр. якість вищої освіти у Польщі зросла. Водночас це призвело до «школярства», оскільки дидактика вузу наблизилась до добре організованої середньої школи¹¹. Наведена тенденція проявилась на всьому просторі сучасного гумбольдівського університету, насамперед у німецькомовному просторі. А також у тих країнах, де в основі вищої освіти лежав гумбольдівський принцип, тобто, у Польщі. Імплементация Болонської моделі в окремих країнах відрізняється¹². Парадоксально, але у Німеччині це призвело до спротиву у вигляді бунтів та студентських демонстрацій, хоча в цій країні болонська модель була імплементована

¹⁰ Dz.U. z 1990 r. nr 65, poz. 385 – The Act 12.09.1990 r. on higher education; DZ.U. z 1997, nr 96, poz. 590 – The Act 26.06.1997 r. – on higher vocational schools; Dz.U. z 2005 r. nr 164, poz. 1365 – The Act 27.07.2005 r. law on higher education.

¹¹ H. Süunker, *New views on the idea of the university. Education (Bildung), Politics and Society*, Innovations in academic education. Higher education in the process of transformation, J. Piekarski, D. Urbaniak-Zajac (red.), Łódź 2010, s. 192 i 201.

¹² Від вибіркового прийняття рекомендацій Болонського процесу (наприклад, у Німеччині) до їх цілковитої та обов'язкової імплементации до системи вищої школи (наприклад, у Польщі після 1990 р.).

в обмеженій формі. Німецькі студенти протестували в 2002–2004 рр., підтримуючи професорів, хоча, безперечно, вони робили насамперед у власних інтересах. На той момент німецька професура обмежилась висловленням негативної думки щодо Болонського процесу в реаліях німецьких університетів, або іноді вдавалась до так званого італійського страйку. Натомість у Польщі ядро протестувальників складала саме професура, при відносно пасивному ставленні студентів та аспірантів. В результаті усі наступні робочі групи з реформування польських вузів у 2000–2011 рр., а також після 2015 р., функціонували переважно при Міністерстві науки та вищої освіти, будучи частиною стратегії самодержавного реформування. Тоді польських професорів звинуватили у захисті власних корпоративних інтересів¹³.

Підготовчий цикл (2009–2011) та період імплементації реформи Барбари Кудрицької (2011–2014) спиралась на спроби змінити систему управління вузами. Університет розцінили як виробниче підприємство, а не культурне благо. Ефекти стандартизації академічної дидактики, а також вимірювання наукової ефективності, були доволі обмеженими. Польські вузи отримали середню ефективність, що слід сприймати як поступ, однак у процесі набуття високого рівня стандартизація перетворилась у перепону, і при тому навіть для провідних вузів. «Надмірне врегулювання» управлінських процедур при одночасному збереженні традиційних владних структур та їх повноважень у вузівському самоуправлінні (ради факультетів, ректорські колегії, студентські представництва тощо) принесло фатальні наслідки. На практиці подібна еkleктика означала подвійні стандарти в управлінні. Така ситуація зберігалась до 30 вересня 2019 р.

У 2016–2019 рр. була розроблена та впроваджена ще одна системна зміна, яку назвали реформою. Її сутність полягала у відокремленні польської академічної освіти від культурної місії: університет потрактували як підприємство, що продає послуги. Як результат, усім вузам насильно запропонували менеджерську систему управління. До неї включили/адаптували структури, що спираються на домінуванні ректора

¹³ Періоди 1947–1958 рр., а також 1980–1990 рр. суперечать цим оцінкам (В. Miśkiewicz, *op. cit.*; J. Connolly, *op. cit.*, s. 165 і 173–179).

(на практиці це єдиний орган управління університетом). Як і на кожному виробничому підприємстві, були створені ради директорів у формі так званих Рад вузу, які виникли за рахунок позбавлення Сенатів¹⁴ будь-яких прав. Подібні рішення не лише збільшують витрати на управління університетами, але й збільшують ризик корупції¹⁵. Ці рішення унеможливають або маргіналізують самоуправління факультетських рад, і в тому числі можливість подавати кандидатів на керівників факультетів. Таким чином, ректор може у довільний спосіб призначити людину на цю посаду відповідно власних мотивів і не зобов'язаний мотивувати своє призначення. При цьому ректор не несе жодної відповідальності, адже він не пов'язаний жодним управлінським контрактом, а його відповідальність перед платною Радою вузу (груповим менеджером? – Р.Т.) символічна або фіктивна (ректор виступає роботодавцем членів Ради). Корупційний ризик полягає у процедурі формування складу ради вузу, аде у даному процесі вирішальне слово за ректором. Єдиним критерієм фактичної оцінки, але не відповідальності ректора, є банкрутство установи, якою він керує. В контексті зазначених чинників слід визнати, що єдиним моментом і, водночас, елементом перевірки є обрання ректора на чотирирічний термін. Перші вибори подібного типу у польських академічних університетах відбулись в умовах пандемії та локдауну (лютий-вересень 2020 р.). Виборам передував лист міністра Говіна від серпня 2018 р.¹⁶.

¹⁴ *Сенат університету* – головна управлінська та наукова рада. У перед-реформенний період рішення Сенату були обов'язковими для виконання ректором. Сьогодні ситуація змінилась. Вибори до Сенату відбуваються на основі голосування за кандидатів від кожної квоти університету – викладачів, студентів тощо.

¹⁵ B. Kromolicka, “*Constitution for Science – Law 2.0*” as an opportunity or a threat to the development of science and higher education?, *Pedagogy of the University* 2017/2(22), s. 82 (за: Уршула Мошчановська). Чергові міністри вищої освіти (Кудрицька, Говін, Чарнек), здається, забувають, що діяльність професійних корпорацій (локальних, трудових, академічних тощо) – це різновид самоврядування, в якому, натомість, не має місця корупційним схемам.

¹⁶ Додаток до листа міністра науки та вищої освіти від серпня 2019 р. («...позиція міністерства не є обов'язкова до виконання... і виконує інформаційну та дорадчу роль ... Ярослав Говін»).

Виписаний у ньому алгоритм змін, які слід було впровадити під адміністративним тиском у всіх польських університетах від серпня 2018 р. до вересня 2020 р., визначив диктатуру ректорів як системний принцип. Цей принцип не врівноважений жодним менеджерським контрактом, адже процес обрання ректора не можна розглядати як контракт. В цих умовах ректори польських університетів отримали авторитарну владу, і одночасно з цим звільнились від відповідальності, яка передбачена для влади подібного масштабу.

Варто підкреслити, що виборчий цикл, який реалізує вищезазначені принципи у вищій освіті, збігся із першою хвилею пандемії. Університети перейшли на заняття лише в онлайн-форматі, що викликало зниження їх ефективності і виключило міжперсональні контакти між викладачами та студентами. Подібне уповільнення відбулося у дослідницькій діяльності академічного співтовариства, оскільки частина досліджень не могла бути проведена за допомогою ІТ-пристроїв. Єдиними вимушеними особистими контактами є вибори і голосування у кабінках. Критичним елементом у реалізації програми виявилася нездатність студентів пройти практику у зачинених закладах. Труднощі з доступом до ІТ-обладнання як для викладачів, так і для учнів виявились менш відчутними, але водночас дуже важливими. Подібним вузьким горлечком виявилась якість студентських робіт: бакалаврських та магістерських. Формально іспити проводились в режимі он-лайн у червні – жовтні 2020 року, але нерідко вони набували карикатурного вигляду, коли екзаменаційна комісія сиділа в одній кімнаті, а студент в іншій кімнаті лише для того, щоб виконати вимогу онлайн-іспиту. Найпоширенішою причиною була низька якість інтернет-з'єднання або несумісність програмного забезпечення. Питання якості магістерських або кваліфікаційних робіт залишається відкритою проблемою, яка, безсумнівно, погіршиться у 2021/2022 навчальному році, оскільки теперішні магістранти будуть проводити усі свої переддипломні семінари в режимі онлайн.

Реалізацію реформи Говіна та його наступників, наприклад, професора Чарнека, ускладнить ситуація з випускниками середніх шкіл 2020 і 2021 років, тобто, учнів передвипускних класів, які займаються онлайн. Негативні думки щодо середньої освіти,

висловлені як студентами, так і викладачами, а також науковою спільнотою, вже переважають у Польщі. Особливо негативне ставлення виникає в елітних навчальних закладах. Після річного досвіду міф про онлайн-навчання як про сучасну ефективну освіту піддається сумнівам. Безперечно, це інноваційна форма навчання, однак чи найкраща? Перш за все, дистанційне навчання це викликало серйозні дворічні заборгованості у студентських виробничих практиках. Це пов'язано з тим, що практичний модуль навчальної програми не може бути реалізований в Інтернеті. Відтак даний аспект відчутно вдаряє по прихованій меті реформи Говіна – звести більшість місцевих академічних вузів до рівня вищих професійних шкіл. Можливість проведення досліджень у галузі соціальних наук, де не все можна вирішити за допомогою інтернет-інструментів, також сильно зменшилась. Недостатня кількість комп'ютерного обладнання та програмного забезпечення у деяких студентів та викладачів залишається поважним бар'єром. Подібну перешкоду становить переривання роботи всіх бібліотек та архівів¹⁷.

Однак головна проблема полягає в освітньому популізмі абітурієнтів (випускників середніх шкіл у 2020/2021 н. р.) на тлі академічного капіталізму, що стало особливо помітним у період пандемії. Сучасні випускники середніх шкіл керуються не стільки різними вимірами життєвого мінімалізму, скільки усвідомленням того, що університети й так приймуть усіх «стандартних/спрощених» випускників середніх шкіл (їх кількість складає 85% від усіх випускників у навчальному році), при цьому кількість більш амбітних випускників, які здають випускні іспити на більш високому рівні, складає відповідно 15%. Саме цей елемент чітко проглядається в реаліях пандемії, що може сприяти провалу реформи Говіна, якість якої дуже сумнівна. Зміни у формальній структурі університетів, наприклад, ліквідація факультетів, знищення авторитету професорів, що становлять стратегічне ядро академічних вузів, здійснюються під гаслом боротьби з привілейованими

¹⁷ Не працюють ані читальні зали, ані центри наукової інформації. Доступ до відділу абонементів максимально обмежений.

корпораціями¹⁸ (чи бути розумним – це вада? – Р.Т.). Однак управління під владою ректора, відповідальність якого досить розмита, нічого не змінить в соціально-економічному оточенні академічних закладів вищої освіти. Подібна зміна може відбутись винятково за рахунок відмови від основного принципу вищої школи – відмови від безкоштовного навчання. А цього, власне кажучи, реформа не зачіпає.

Пандемія лише поглиблює задуху реформаторського запалу так званої реформи Говіна, яку він розрекламував як «конституцію науки». Швидше за все, реформа призведе до... чергової реформи. Ось чому зміни в шкільній системі не повинні бути частиною ані ідеології, ані пропаганди, нехай навіть найбільш універсального політика. Системи освіти повинні функціонувати довго, а реформи повинні відбуватися рідко, що найкращим чином доводить німецька шкільна система, яка функціонує в основних рисах майже 150 років. Слід також підкреслити, що з точки зору існування університетської системи пандемії траплялися вже кілька разів. З тієї ж точки зору, традиційні академічні цінності не заважали підприємництву чи виробництву, а іноді навіть були для них рушійною силою. Не за горами дедлайн завершення реформи Говіна, тобто, 2025 рік. Значною мірою ці зміни відбувались, відбуваються і будуть відбуватись ще певний час в умовах наступних хвиль пандемії коронавірусу. Звучить не надто конструктивно, але, схоже, єдиним виходом може виявитись ефективна і всеохоплююча вакцинація усієї академічної спільноти у Польщі.

Безсумнівно, подібна вакцинація – результат централізованого управління освітою. Тим не менше, питання ефективного управління окремими ректорами залишається відкритим питанням. Потрібно збільшити ефективність управління у хаосі, спричиненому пандемією.

¹⁸ На місці підданих деструкції академічних спільнот, безсумнівно, виникнуть нові механізми формування зв'язків, а на місці повалених авторитетів вникнуть нові академічні величини, тобто, з'являться нові альтернативні авторитети (D. Ludwiczak, *The idea of a university in Poland from Humboldt to Gowin*, Słupsk 2021, s. 4 – maszynopis; U. Moszczyńska, *The idea of a university in Poland from Humboldt to Gowin*, Słupsk 2021, s. 5 – maszynopis).

Однак у довгостроковій перспективі виникає низка сумнівів, які аж ніяк не зменшуються з огляду на надмірність стандартизації чи ідеологізації вищої освіти. Самостійність академічних кіл зменшується по причині всемогутності адміністративного центру (міністерства). Чи після пандемії подібна стратегія управління університетом стане ефективною, чи визнає її академічне співтовариство? Питання залишається відкритим.

Bibliografia

Connelly, J. (2014). *Captive University. The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education 1945-1956*. Warszawa 2014.

Dz.U. z 1990 r. nr 65, poz. 385 – The Act 12.09.1990 r. *On higher education*.

DZ.U. z 1997, nr 96, poz. 590 The Act 26.06.1997 r. – *On higher vocational schools*.

Dz.U. z 2005 r. nr 164, poz. 1365 – The Act 27.07.2005 r. *Law on higher education*.

Kochanowski J. (2017). *The inter-October revolution. Poland 1956-1957*. Kraków.

Kromolicka, B. (2017). “Constitution for Science – Law 2.0” as an opportunity or a threat to the development of science and higher education? *Pedagogy of the University*, 2(22).

Ludwiczak, D. (2021). *The idea of a university in Poland from Humboldt to Gowin*. Słupsk.

Miśkiewicz, B. (2003). *Polish higher education in the years 1981-1987*. Toruń.

Moszczyńska, U. (2021). *The idea of a university in Poland from Humboldt to Gowin*. Słupsk.

PPR, (1973). *The Report on the State of Education in the PPR*. Warszawa.

Smoleński, P. (1989). *Round table fencers. Doubts and hopes*. Paryż.

Staniszki, J. (1989). *The Ontology of Socialism*. Warszawa.

Sünker, H. (2010). New views on the idea of the university. In: J. Piekarski, D. Urbaniak-Zajac (red.). *Education (Bildung), Politics and Society, Innovations in academic education. Higher education in the process of transformation*. Łódź.

Thieme, J.K. (2009). *Higher education. Challenges of the 21st century. Poland-Europe-USA*. Warszawa.

Annex to the letter of the Minister of Science and Higher Education of August. 2018.

Jolanta Czerwiakowska

**CONTINUATION OF SELF-DIRECTED EDUCATION
IN THE COVID-19 SITUATION
(ACCORDING TO SENIORS IN POMERANIA)**

In the spring of 2020, Poles were put before an uncomfortable situation connected to the worldwide pandemic caused by the SARS-CoV-2 coronavirus. Governmental laws and the regulations introduced to counter the spread of infections negatively affected the elderly. Self-directed education inclusive of the organized seniors' learning has been suspended. The period of the pandemic stopped the possibility of active cultural and social life of seniors. The process of caring for physical and mental health, crucial for lengthening their bodies' efficiency period, has been interrupted. Problems of mental nature turned out to be the most severe effect of the isolation. Fear for life and health caused depressive states in elderly. The inability to participate in the various forms of self-directed education, so far offered by universities, has affected them severely. Seniors suffered the most from the lack of contact with other people, during and after academic classes.

Key words: coronavirus, pandemic, university of the third century, Słupsk, Ustka, social isolation, exclusion.

Czerwiakowska Jolanta. Kontynuacja edukacji bezinteresownej w sytuacji covid-19 (w opiniach seniorów na Pomorzu).

Wiosną 2020 r. Polacy zostali postawieni w niekomfortowej sytuacji związanej z ogólnościową pandemią spowodowaną koronawirusem SARS-CoV-2. Zarządzenia i regulacje wprowadzone w celu przeciwdziałania rozprzestrzeniania się zakażeń negatywnie wpłynęły na osoby starsze. Edukacja bezinteresowna obejmująca zorganizowaną naukę seniorów została zawieszona. Okres pandemii zatrzymał możliwość aktywnego życia kulturowego i społecznego seniorów. Doszło do przerwania procesu dbałości o zdrowie fizyczne i psychiczne warunkującego przedłużenie okresu ich sprawności. Najdotkliwszym efektem izolacji okazały się problemy natury psychicznej. Lęk o życie i zdrowie wywołał u seniorów stany depresyjne. Niemożność uczestniczenia w różnorodnych formach edukacji bezinteresownej oferowanych do tej pory przez uniwersytety była dla nich bardzo dotkliwa. Seniorzy najbardziej jednak odczuli brak kontaktu z innymi ludźmi w trakcie i po akademickich zajęciach.

Słowa kluczowe: koronawirus, pandemia, uniwersytet trzeciego wieku, Słupsk, Ustka, izolacja społeczna, wykluczenie.

Червяковська Іоланта. Освіта людей третього покоління під час пандемії covid-19 (з відгуків літніх людей на Поморському воєводстві).

Весною 2020 року Поляки опинилися в незручній ситуації, пов'язану із світовою пандемією коронавірусом SARS-CoV-2. Постанови та правила введені з метою утримання заражень негативно вплинуло на літніх людей. Освіта для людей третього покоління, в тому числі самоосвіта залишилася призупинена. Період пандемії затримав активне культурне і соціальне життя людей третього віку. Такі спосіб спровокував зупинку процесу піклування о своє психічне і фізичне здоров'я. Соціальна ізоляція вплинула на проблеми психічне. Страх за своє життя і здоров'я викликав депресивні стани у літніх людей. Неможливість брати участь у різноманітних формах безкорисливої освіти, пропонуваніх університетами, наразі була для них дуже серйозною. Однак люди похилого віку найбільше відчували відсутність контакту з іншими людьми під час та після академічних занять.

Ключові слова: коронавірус, університет третього віку, Слупск, Устка, соціальна ізоляція.

“Happiness is not only what fate gives,
but also what it does not take”

W. Grzeszczyk¹

After youth and adulthood, the next phase of human's life is the senior period. This time is associated with a decrease in efficiency of body's systems and organs, as well as the entire organism. From the biological and physiological perspective, human body undergoes gradual loss of mobility and weakening of the immune system. A steady decline in the adaptability capacity to adapt to various environmental changes occurs. In terms of socioeconomics, poverty and loneliness are common. The so-called mental old age appears. Elderly people are forced to use the help of another person. Their capacity to function in society may also be disturbed. Additional health, fitness, biological and psychological limitations place

¹Wiadysław Grzeszczyk – polish satirist and aphorist.

seniors under the stereotype of degradation and marginalization of social life.² Psychologist Erik Erikson defined the range of old age phase as between 60-65 years in the human life cycle. He described the characteristics of this period as “*a state of mind focused on achieving harmony and sense*”. According to Erikson, this balance results from accepting oneself in a new life role.³ Human found in this phase should find the purpose of his existence. Many elderly people are willing to further the knowledge, acquire new competences or improve their professional qualifications. They relatively often seek social contacts by attending universities of the third century (utw). It is particularly important for them because it gives them a sense of being someone important. Seniors do not want to be socially marginalized. They want to meet friends and be active on as many levels as possible. Old age can and should be a beautiful period, provided that the senior can be active and independent as long as possible.⁴

In late adulthood, one can participate in various forms of education: formal, informal and incidental. Formal education usually takes place in a stationary way, in schools for adults through extramural studies or through self-study. It usually ends by obtaining a certificate of completion from the school or course⁵. In contrast, informal learning takes place outside the educational system. It stems from individual need to acquire knowledge

² R. J. Kijak, Z. Szarota, *Starość między diagnozą a działaniem, [Old age between diagnosis and action]*, Warszawa 2013, s. 12-23.

³ A. Brzezińska, *Spoleczna psychologia rozwoju [Social psychology of development]*, Warszawa 2000, s. 253-279.

⁴ W. Wnuk, *Idea animacji wobec przychospolecznych problemów starzenia się, [The idea of animation in the face of pro-social problems of aging]*, Wyzwania współczesnej edukacji dorosłych [Challenges of contemporary adult education], A. Fabiś (red.), Myslowice 2007, s. 132-139; M. Kowalczyk, *O specyfice wykładowców seniorów (między andragogiką a terapią) [On the specificity of senior lecturers (between andragogy and therapy)]*, Cywilizacja i polityka [Civilization and politics], T. Dmochowski (red.) Toruń 2018, nr 1(16), s. 49-51.

⁵ M. Kowalczyk, *Kształcenie akademickie między edukacją młodzieży a późną starością [Academic education between youth education and old age]*, „Acta Humanica” Vlasta Cabanova (red.) 2/2014, s. 93-95.

and professional or life skills. Fully-fledged learning is not necessarily confirmed with a diploma or a state certificate. It takes place outside the procedure of obtaining them. Didactic theorists describe this method of education as self-directed learning. In this way, seniors can fulfil their authentic needs. Both forms of education can occur in an organized and systematic fashion or can happen somewhat incidentally. This form of education is primarily about a certain process that lasts impulsively and for any length of time. It is an opposite concept to lifelong learning that lasts continuously for many years. It applies to adults and covers almost their entire life⁶.

Self-directed education is based on independent learning of the elderly, whose superior goal is to prevent pathological aging in terms of physical and mental health. The functioning of elderly in society starts to improve and their stereotypical vision of old age is stimulated to change. It is primarily about stimulating their independence, improving the ability to cope with emerging dysfunctions and supporting coexistence in social groups. So far organized classes, under the common name of universities of the third century have helped to develop various interests⁷. They have eliminated boredom and the monotonous rhythm of life and stimulated adaptation to an intensely changing world. They allowed to complete qualifications and skills. The classes at UTW raised self-confidence and showed the elderly the meaning of life. Self-directed education gives one the opportunity to leave home and associate with other people⁸.

⁶ J. Skrzypczak, *Proces kształcenia człowieka dorosłego, [The process of adult education]*, Wprowadzenie do andragogiki, [Introduction to andragogy], T. Wujek (red.), Warszawa- Radom 2006, s. 270-307; T. Aleksander, *Kształcenie ustawiczne, [Continuing education]*, Pedagogika społeczna [Social pedagogy], T. Pilch, I. Lepalczyk (red.), Warszawa 1995, s. 295-318.

⁷ M. Kowalczyk, *Nauczyciele uniwersytetów III wieku w latach 1873-2011 [Third age university teachers in 1873-2011]*, Krakowskie Studia Małopolskie, I. Hejduk (red.), Toruń 2013, nr. 18, s. 363-366.

⁸ J. Halicki, *Zaspokajanie potrzeb edukacyjnych jako czynnik aktywnego starzenia się, [Satisfying educational needs as a factor of active aging]*, Aktywne starzenie się. Przeciwdziałanie barierom [Active aging. Counteracting barriers], P. Szukalski, B. Szatur-Jaworska (red.), Łódź 2013, s. 142-145.

The first schools for seniors initially took the form of courses, mostly related to health education. Later, the need to learn computer skills and foreign languages, especially English, arose. In a slightly later period, the need to implement classes on many levels, including artistic and scientific, was noticed. This prompted the launch of the so-called self-directed university education, especially for mature seniors. The first university of the third century in Poland was established in 1975 under the name of the “*Studium III Wieku*” in Warsaw. The word university proved to be attractive to seniors. They were willingly enrolling in a variety of classes because studying was something to be proud of⁹.

Seniors, by participating in self-directed education, primarily improve their mind and body. They develop interests, manual and general motor dexterity, learn to perform previously unknown skills and create useful things. Participants of these classes become active, get to know the world, go on trips, educate themselves, exercise memory and develop in many areas. Thanks to these activities, they break away from ordinary reality and function better. The well-being of seniors depends not only on their physical well-being, but also on the mental sphere. People in late adulthood are aware that in order to prevent “ossification of the brain”, they should constantly stimulate its structures by using the intellect. Constant exercise of grey cells, stimulating them to think improves memory and prolongs social activeness. It is also necessary to exercise in the fresh air, especially for the oxygenating power. Leaving the house helps to mobilize vitality. Getting to a lecture, exercise or having fun together create a need to improve the physical appearance. Caring for a neat appearance forces one to take care of the clothes we wear, hairstyle and personal hygiene. This leads to further engagement in activities and brings enjoyment in life.¹⁰

The main form of activity of contemporary universities of third century is organizing and conducting lectures, seminars and regular classes in

⁹ J. Halicki, *Społeczne teorie starzenia się [Social theories of aging]*, Zostawić ślad na ziemi [Leave a Mark on the Earth], M. Halicka, J. Halicki (red.), Białystok 2006, s. 255-292.

¹⁰ O. Czerniawska, B. Juraś- Krawczyk (red.), *Podróże jako projekt edukacyjny, [Travel as an educational project]*, Łódź 2001, s. 12-18.

languages, theatre, dance, music, singing, culinary, painting, gymnastic, artistic handcrafts and computer usage. Seniors can use workshops, courses and interest clubs. From the very beginning, this type of activity for seniors was very popular. The number of activities was gradually increasing. In the previous academic year 2018/2019, there had been 663 independently organised events in Poland. Participants counted up to 113.2 thousand elderly people, including 95.4 thousand women. In terms of age, the most numerous group was people between 61-75 years of age (71.9%). Most people had secondary education (50.5%). Predominantly they were on retirement (87.9%). Contemporary participation in utw, seniors' clubs, various clubs and associations is one of the forms of activity of people in later adulthood. Some of those utw operate near higher education institutions (21.5%), but most of them function independently as associations (56%). Others are open thanks to the support of local governments, operate as clubs of interests based in the Cultural Centres (17.7%), libraries and social welfare institutions (4.8%)¹¹.

In the spring, during the pandemic, the previously introduced government programs aimed at social and intellectual activation of seniors, as well as preventing their social exclusion as part of the so-called "Third Mission of the University" were suspended. The situation seniors found themselves in during the SARS-CoV-2 coronavirus pandemic was called "social distancing." As time went on, the 'social isolation' during spring bothered the elderly more and more. It seemed that the lifting of the restrictions in May and the summer period would bring everything back to normal. However, in fall, after a significant increase in infections, students did not return to the university buildings. Distance learning was introduced for academic students. On the other hand, for students of self-directed education, the academic year 2020/2021 formally began, but due to the emerging fears and uncertainties, practically speaking, it did not exist. The pandemic disrupted the functioning of the social life of seniors who had attended utw until then. Most of the institutions, especially in larger cities,

¹¹K. Lewkowicz, *44 lata ruchu Uniwersytetów Trzeciego Wieku, [44 years of the Third Century Universities movement]*, Warszawa 2019 r., s. 9; Główny Urząd Statystyczny [Statistcs Poland], 2019, <https://stat.gov.pl>, [dostęp: 22.11.2020 r.].

moved with the flow and organized classes with modern multimedia equipment using social media and social messaging at a distance. The Warsaw University of the Third Century in Praga took up classes which were suspended due to the pandemic. In general, meetings of collective events were limited or abandoned, and many of them were postponed to a later date. It was proposed to log into so-called webinars, language courses and lectures. Pre-recorded lectures, concerts, access to libraries and internet reading rooms were made available, however those did not meet the need for personal contacts¹².

Until the suspension of activity, students at the University of the Third Century in Słupsk attended classes regularly. Their primary goal was to delay the aging processes (60%). They considered lectures, reading books, solving crosswords, gymnastics, outdoor activities and contact with others as the most important activities aimed at stopping unfavourably passing time (60%). Thanks to these measures, so far, they have considered their old age to be definitely successful (41%) and rather successful (59%). They were aware that the quality of their life in the current stage largely depends on themselves (37%), but less than 10% of them believed that they had no personal influence on this process. Others saw this stage of life as a complex process determined by many factors, worse brain function as one of those. They noticed a very beneficial effect of university classes on intellectual performance. Until the outbreak of the pandemic the quality of life of seniors attending the universities of the third century in Słupsk was very good. They felt happy. They fulfilled themselves in the role of students, actively participating in various activities. Through active participation in social life, they maintained physical and mental fitness (89%). Seniors believed that thanks to this, their activeness improved, and symptoms related to the delay of the aging process appeared in their bodies. They felt well-groomed, elegant, cheerful, smiling and happy. There was an improvement in short-term memory. The classes conducted so far at universities allowed seniors to forget about their unfavourable appearance

¹²*O Praskim Uniwersytecie Trzeciego Wieku [About the University of the Third Century in Prague]*, <https://wsm.warszawa.pl>, [dostęp: 29.11.2020 r.].

and not-always-so-good physical and mental well-being. Their positive attitude to life and optimism emanated and stimulated them to act.

In Pomerania, in the cities of Słupsk and Ustka, there are 4 universities designed for seniors that have been operating so far. They include a relatively large number of students. For the participants, the most important pleasure associated with the university was the opportunity to spend time together. In view of the current situation, the lack of real contacts was very painful for them. During the pandemic, Pomeranian universities of the third century were working on organizing online contacts with students, providing information on how to behave safely during a pandemic. Links supporting intellectual gymnastics were made available via the Internet. Seniors familiar with the use of multimedia platforms helped their colleagues to access various lectures, classes, webinars and competitions, which were an inspiration for creative development. The need for contact with friends and family was satisfied by telephone calls¹³.

The Centre in Ustka was founded in 2005 as the association of Ustka University of the Third Century “Żyj Kolorowo”. Currently, it has 140 students. Up until the pandemic, it organized numerous lectures, seminars and workshops, as well as domestic and foreign trips. Self-directed cultural, recreational, sightseeing and touring activities and also the active counselling for the elderly caused a wait even several years for admission to the Ustka University of the Third Century (UUTW) association. Self-help groups begun to form at the university, which were supporting the members of UUTW and other people in need in times of crisis. Seniors also were participating in widely promoted therapeutic activities, took advantage of the swimming pool, gym and physiotherapy rooms. Joint trips to sociable cafes, ice cream parlours and restaurants gave the opportunity to meet

¹³ R. Tomaszewski, *Aktywacja ludzi starszych przez edukację permanentną (program 50+i Uniwersytet Trzeciego Wieku w AP w Słupsku, [Activation of elderly people through permanent education (50+ program and University of the Third Century in AP in Słupsk]*, s. 1-4; R. Tomaszewski, *Aktywizacja osób starszych przez edukację permanentną (polsko-ukraińska perspektywa XX-XIX wieku), [Activation of the elderly through permanent education (Polish-Ukrainian perspective of the 20th-19th century)]*, maszynopisy referatów wygłoszonych na Politechnice Lwowskiej w 2017 r., s. 1-8.

and spend free time in a pleasant way. During the pandemic, all this was taken from seniors. They badly miss it all¹⁴. In the spring the usual activities: lectures, yoga, gymnastics, painting workshops, bridge games, boules games, dance and vocal workshops, hiking and cycling rallies were organised with limited capacity. Classes were held only during the early, spring lockdown (March – June 2020). All meetings were interrupted then for the summer season, as every year. Confident, that everything would return to the pre-pandemic state and that they would be able to meet at least in a smaller group, the elderly began the new academic year at the end of September. Until the gatherings were limited to 5 people, the audience met in a small group, mostly in the open air. They kept social distancing and observed safety rules during joint Nordic walking. They also organized bicycle rallies. However, the typical lectures held in the buildings and on-line were not launched. Further restrictions resulted in the loss of almost all contact possibilities. The students organized themselves in groups of several people and met on social networks. They also made frequent phone calls that allowed them to prevent loneliness¹⁵.

The University of the Third Century in Słupsk was established in November 2003. It currently has 250 students. At the beginning, it was active near the Słupsk Cultural Centre, and from 2004 it started collaboration with the Pomeranian Academy. The lectures organized so far were held in thematic blocks. Until the pandemic, seniors participated in numerous meetings with literature, music, general culture, language culture, geography, biology, health care, etc. Workshops in biological sciences and environmental protection, earth science, as well as meetings with history or lectures on ethics and various others wrapped up as general development lectures, e.g., in the field of medicine, health prophylaxis, psychology, economy and many others, attracted many interested listeners. Seniors liked the extra

¹⁴ *Uniwersytety Trzeciego Wieku w Polsce [Third Century Universities in Poland]*, <http://www.e-mentor.edu.pl/repozytorium-utw/index/wojewodztwo/11> [dostęp: 6.12.2020 r.].

¹⁵ *Oficjalna strona Usteckiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku [The official website of the Ustka University of the Third Century]*, <http://www.zyjkolorowo.ustka.pl>, [dostęp: 29.11.2020 r.].

classes delivered in sections: biological, historical, medical, and alternative medicine, and bridge. The audience eagerly took advantage of trips to nearby areas and to further corners of our country. They were an occasion for integration meetings. A large group of elderly took part in learning foreign languages: English, German and Italian. Rehabilitation gymnastics in the open air, in the gym and in the swimming pool, in addition to the time spent together or chances for talks, provided an opportunity to develop the physical fitness of the elderly. Only, when it was impossible to participate in all those activities, did the seniors notice their unfavourable situation. The lack of contacts, movement in the fresh air, and stimuli for the brain caused a decrease in physical and intellectual efficiency¹⁶.

The Pomeranian University of the Third Century situated at the Higher School of Economy in Słupsk was established in 2012. It currently has 70 members. So far, classes have been held twice a month. Students attended classes in the fields of psychology, pedagogy, geography as well as tourism, history and cultural studies as well as health, rehabilitation and dietetics. Seniors willingly participated in the organized artistic, language, computer and photography workshops, as well as health and beauty, fashion and joint psychological-pedagogical workshops. During joint meetings, experiences and knowledge were exchanged. Seniors were meeting in the local teahouse, ice cream parlour and restaurants. They made friendships that they continued until now. Currently, they most miss conversations, games, and integration¹⁷ with seniors and the younger generation¹⁷.

The Pomeranian University of the Third Age, similarly like the Communal University of the Third Century in Redzikowo, has completely suspended its activities. Seniors do not meet at any classes. Sometimes, in their own circle of friends they talk to cheer themselves up in these difficult times. All UTW students most of all care about real meetings. During the pandemic

¹⁶ Oficjalna strona Słupskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku [The official website of the Słupsk University of the Third Century], <http://sutw.org/old/onas.html>, [dostęp: 29.11.2020 r.].

¹⁷ Uniwersytety Trzeciego Wieku w Polsce [*Third Century Universities in Poland*], <http://www.e-mentor.edu.pl/repozytorium-utw/index/wojewodztwo/11> [dostęp: 6.12.2020 r.].

however those became impossible. Seniors feel lonely and even, as they themselves emphasize, upset with this situation. In the borough of Słupsk and Ustka, there are plans to relaunch the senior's clubs. The intentions are to reactivate rehabilitation gymnastics, access to the swimming pool and Nordic walking. It is planned to complete the interrupted „Srebrna sieć” project, which was aimed at preventing intellectual inertia in seniors. The hope is that learning poems and songs together, playing the theatre, solving crosswords and talking to psychologists after the pandemic will help to rebuild disturbed social relations and promote mental activity.

Seniors have a strong desire to meet others, because it is associated with the need to fill in the free time that arose after ceasing active, often responsible professional work. The stereotype that the purpose of old age is to rest, functional up to that point, was broken. Seniors are aware that loneliness can turn against a person. They want to surround themselves with a group of people who feel similarly satisfied with jointly undertaken social and cultural activities. The emerging pandemic made many people realize that face to face contact cannot be replaced by any media, even modern ones. Seniors enjoyed the fact that so far, they could participate in classes at the University in Słupsk. It made them feel very important. Many of them feels the high prestige of the university. It was a desirable and attractive place for them to meet up and pursue their intellectual interests. So far, seniors have been able to take advantage of various forms of university classes¹⁸.

The pandemic has disrupted the orderly world of seniors. Isolation states a very unfavourable condition, reducing the quality of their life. It has deprived them of mental training, social, physical and mental activity. As a result, they lost their joy in life and their optimism. The inability to participate in the classes initially caused sadness and frustration (90%). All the interviewed respondents regretted that they could not participate in the utw classes. Some of them tried to activate themselves by reading books, but the information constantly flowing from the media did not allow them

¹⁸ Oficjalna strona Słupskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku, <http://sutw.org/old/onas.html>, [dostęp: 06.12.2020 r.].

to break away from reality. Currently, some of the elderly individually participate in webinars and workshops organized on social networks, but they emphasize that the inability to leave home has reduced their physical and mental fitness. All kinds of pains and muscle weakness appeared, due to lack of exercise. Some isolate themselves completely from reality. Fear of human contact resulted in complete isolation, which led to depression and reluctance to continue living.

References

- Aleksander, T. (1995). *Kształcenie ustawiczne [Continuing education]*, Pedagogika społeczna [Social pedagogy], T. Pilch, I. Lepalczyk (red.), Warszawa
- Brzezińska, A. (2000). *Spoleczna psychologia rozwoju [Social psychology of development]*, Warszawa.
- Czerniawska, O., Juraś- Krawczyk, B. (2001). *Podróże jako projekt edukacyjny.[Travel as an educational project]*, Łódź.
- Główny Urząd Statystyczny [Statistics Poland] (2019). GUS. <https://stat.gov.pl>.
- Halicki, J. (2006). *Spoleczne teorie starzenia się, [Social theories of aging]*, Zostawić ślad na ziemi [Leave a Mark on the Earth], M. Halicka, J. Halicki (red.), Białystok.
- Halicki, J. (2013). *Zaspokajanie potrzeb edukacyjnych jako czynnik aktywnego starzenia się, [Satisfying educational needs as a factor of active aging]*, Aktywne starzenie się. Przeciwdziałanie barierom [Active aging. Counteracting barriers], red. P. Szukalski, B. Szatur-Jaworska, Łódź.
- Kijak, R.J., Szarota, Z. (2013). *Starość między diagnozą a działaniem,[Old age between diagnosis and action]*, Warszawa.
- Kowalczyk, M. (2014). *Kształcenie akademickie między edukacją młodzieży a późną starością [Academic education between youth education and old age]*, „Acta Humanica” Vlasta Cabanova (red.), 2.
- Kowalczyk, M. (2013). *Nauczyciele uniwersytetów III wieku w latach 1873-2011, [Third age university teachers in 1873-2011]*, Krakowskie studia małopolskie, I Hejduk (red.), Toruń, 18.
- Kowalczyk, M. (2018). *O specyfice wykładowców seniorów (między andragogiką a terapią)[On the specificity of senior lecturers (between andragogy and therapy)]*, Cywilizacja i polityka [Cywilization and politics], Dmochowski T. (red.) Toruń, 1(16).
- Lewkowicz, K. (2019). *44 lata ruchu Uniwersytetów Trzeciego Wieku [44 years of the Third Century Universities movement]*. Warszawa.

Oficjalna strona Usteckiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku [The official website of University of the Third Century in Ustka], <http://www.zyjkolorowo.ustka.pl>.

Oficjalna strona Słupskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku [The official website of University of the Third Century in Słupsk]. <http://sutw.org/old/onas.html>.

Oficjalna strona Wyższej Szkoły Menadżerskiej w Warszawie [The official website of Wyższa Szkoła Menadżerska in Warsaw]. <https://wsm.warszawa.pl>.

Skrzypczak, J. (2006). *Proces kształcenia człowieka dorosłego [The process of adult education]* Wprowadzenie do andragogiki, [Introduction to andragogy] T. Wujek (red.), Warszawa- Radom.

Tomaszewski, R. (2017). *Aktywacja ludzi starszych przez edukację permanentną (program 50+i Uniwersytet Trzeciego Wieku w AP w Słupsku [Activation of elderly people through permanent education (50+ program and University of the Third Century in AP in Słupsk)], maszynopis referatu wygłoszonego na Politechnice Lwowskiej.*

Tomaszewski, T. (2017). *Aktywizacja osób starszych przez edukację permanentną (polsko-ukraińska perspektywa XX-XIX wieku) [Activation of the elderly through permanent education (Polish-Ukrainian perspective of the 20th-19th century).*

Uniwersytety Trzeciego Wieku w Polsce [Third Century Universities in Poland]. <http://www.e-mentor.edu.pl/repozytorium-utw/index/wojewodztwo/11>.

Wnuk, W. (2007). *Idea animacji wobec przychospołecznych problemów starzenia się, Wyzwania współczesnej edukacji dorosłych [The idea of animation in the face of pro-social problems of aging, Challenges of contemporary adult education]*, A. Fabiś (red.), Mysłowice.

**Сучасне суспільство
в контексті гуманітарного
знання й проблеми
економічного розвитку**

О. Л. Яременко

ІНСТИТУТИ ЯК ПІДСТАВА СПРЯЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗМІН

У статті наголошується, що іманентна невизначеність соціального буття розповсюджується і на технологічний розвиток. Взаємна узгодженість технологічних і соціально-економічних змін розглядається не як вихідна умова прогресу цивілізації, а як проблема, як потребує постійної уваги. Примирення з невизначеністю, а не спроба тотального пригнічення її (за рахунок все більш широкого використання BigData) дає шанс на збереження та подальше поглиблення суто людських цінностей. Існує загроза опинитися на етапі суверенізації цифрового розвитку.

У статті підкреслюється, що найбільш небезпечним є сьогоdnішній іманентний конфлікт між технологіями та інститутами, коли технологічні регламенти прямо заперечують інші критерії прийняття рішень, а інститути, особливо правові, несуть в собі можливість криміналізації будь яких новацій, що прямо не передбачені законодавством. Недосконалість правового регулювання технологічного (цифрового) розвитку здатна достатньо швидко привести суспільство у глухий кут.

У процесі цифровізації найбільш важливими стають цифрові компетенції працівників та споживачів, що майже автоматично знижує статус та корисність інституційних компетенцій. Суперечлива форма поглинання ринку праці новими технологіями вже сьогодні призводить до латентної конфліктності, до загального суспільного стресу, який виглядає як одна з найнебезпечніших руйнуючих форм соціальної невизначеності.

Вказані вище конфліктні форми взаємодії технологічних та соціально-економічних змін вимагають від держави розуміння безпеки як безмірного технологічного оптимізму, так і наполягання на виключності національних цінностей та інститутів. Спряження технологічного та соціально-економічного розвитку може бути досягнуто через саму людину, через органічно поєднання її професійно-технологічних та ціннісно-інституційних компетенцій. Саме в цьому складатиметься компліментарність технологічної та соціальної складових суспільного розвитку.

Ключові слова: інститути, цифровізація, інституційне середовище, BigData, блокчейн.

Яременко О. Л. Институты как основание сопряжения технологических и социально-экономических изменений.

В статье обосновывается, что имманентная неопределенность социального бытия распространяется и на технологическое развитие. Взаимная согласованность технологических и социально-экономических изменений рассматривается не как исходное условие прогресса цивилизации, а как проблема, которая требует постоянного внимания. Примирение с неопределенностью, а не попытка тотального подавления ее (за счет все более широкого использования BigData) дает шанс на сохранение и дальнейшее углубление человеческих ценностей. Сегодня существует угроза оказаться на этапе суверенизации цифрового развития.

В статье подчеркивается, что наиболее опасным сегодня является имманентный конфликт между технологиями и институтами, когда технологические регламенты прямо отрицают другие критерии принятия решений, а институты, особенно правовые, несут в себе возможность криминализации любых новаций, прямо не предусмотренных законодательством. Незрелость правового регулирования технологического (цифрового) развития способно достаточно быстро завести общество в тупик.

В процессе цифровизации наиболее важными становятся цифровые компетенции работников и потребителей, что почти автоматически снижает статус и полезность институциональных компетенций. Противоречивая форма поглощения рынка труда новыми технологиями уже сегодня приводит к латентной конфликтности, к общему общественному стрессу, который выглядит как одна из разрушающих форм неопределенности.

Вышеуказанные конфликтные формы взаимодействия технологических и социально-экономических изменений требуют от государства понимания опасности как безмерного технологического оптимизма, так и акцента на исключительности национальных ценностей и институтов. Сопряжение технологического и социально-экономического развития может быть достигнуто через самого человека, через органичное сочетание его профессионально-технологических и ценностно-институциональных компетенций. Именно в этом будет состоять комплиментарность технологической и социальной составляющих общественного развития.

Ключевые слова: институты, цифровизация, институциональная среда, BigData, блокчейн

Yaremenko Oleg. Institutions as a basis for conjugation of technological and socio-economic changes.

The article emphasizes that the immanent uncertainty of social existence extends to technological development. Mutual coherence of technological and socio-economic changes is seen not as a starting point for the progress of civilization, but as a problem that requires constant attention. Reconciliation with uncertainty, rather than an attempt to completely suppress it (due to the increasing use of BigData) gives a chance to preserve and further deepen purely human values. There is a danger of being at the stage of digital sovereignty.

The article emphasizes that the most dangerous is today's immanent conflict between technology and institutions, when technological regulations directly deny other decision-making criteria, and institutions, especially legal ones, carry the possibility of criminalizing any innovations not directly provided by law. The imperfection of the legal regulation of technological (digital) development can quickly lead society to a dead end.

In the process of digitalization, the digital competencies of employees and consumers become the most important, which almost automatically reduces the status and usefulness of institutional competencies. The contradictory form of absorption of the labor market by new technologies already today leads to latent conflict, to general social stress, which looks like one of the safest destructive forms of social uncertainty.

The above-mentioned forms of interaction between technological and socio-economic changes require the state to understand the dangers of both immeasurable technological optimism and insistence on the exclusivity of national values and institutions. Conjugation of technological and socio-economic development can be achieved through the person himself, through an organic combination of his professional-technological and value-institutional competencies. This will be the complementarity of technological and social components of social development.

Key words: institutes, digitalization, institutional environment, BigData, blockchain

Постановка проблеми. Так звані «безлюдні технології», що засновані на штучному інтелекті, ведуть нас до безлюдного суспільства. Сьогодні стає все більш очевидним, що технологічні зміни супроводжується посиленням соціальних проблем та

розширенням розривів. Нерівність та бідність зберігаються, а іноді навіть зростають на тлі швидкого розвитку цифрових та інформаційних технологій. Це примушує державу, корпоративний сектор та громадянське суспільство приділяти пильну увагу небезпечному розходженню технологічного та соціального векторів розвитку сучасної цивілізації. Саме інституційне середовище, яке, з одного боку, забезпечило прискорені технологічні зміни, а з іншого боку не відповідає потребам у соціалізації та гуманізації технологій, повинно підлягати поглибленому економіко-теоретичному аналізу.

Метою цього дослідження є характеристика місця і ролі інститутів у взаємозв'язку технологічних та соціально-економічних змін. Мова буде йти про деякі гіпотези, принципові можливості, тенденції та ризики цифрових технологій, які ми сьогодні маємо формалізувати, ідентифікувати та обчислити таким чином, щоб можна було скорегувати наші очкування та стратегію діджиталізації, особливо, з точки зору її впливу на ринкові відносини.

Основні результати дослідження. Сучасна ідеологія «інформація – це все», «хто володіє інформацією, той володіє світом» є вразливою. Володіти світом може лише той, хто хоче цього. Хто не має відповіді на запитання: «навіщо володіти світом?», тому не допоможе ніяка інформація. Якщо ми думаємо, що відповідь на запитання «навіщо?» надається нам автоматично, ми можемо дуже помилитися. Інформація – це результат, умова та ресурс існування яких то сутностей більш високого порядку. Коли ми не бачимо цього, то нам здається, що за певних умов ми можемо звести світ та світову економіку до інформації про них. Пастка інформаційної достатності давно відома в економічній науці.

Перш за все звернемося до питання про ринок та BigData. У 1968 році (це був рік початку пандемії гонконгського грипу, який за три роки забрав життя майже 4 млн. людей, расових бунтів у США, Празької весни у Чехословаччині, так званого «червоного травня» та студентських заворушень у Франції, ескалації війни США у В'єтнамі, що за конфліктністю та кризовістю дуже схоже на ситуацію у світі у 2020 році) Ф. Хайек у своїй лекції у Чикаго відмітив: «Якби кому-небудь насправді було відоме все, що економічна теорія називає

даними, то конкуренція і справді представляла вельми марнотратний спосіб пристосування до цих даних».

Однак, на думку Ф. Хайека, це є неможливим внаслідок того, що саме конкуренція генерує нові суттєві факти для учасників ринку, які не можуть бути покладені в основу ринкових рішень *apriory*. Опрацювання та прийняття цієї інформації можливо лише *aposteriory*, коли вона вже може втрати свою значущість для суб'єктів. Кожний ринковий суб'єкт є носієм такої суттєвої інформації, що є невербальною, не відомою йому самому. Тому завжди існує залишкова невизначеність, яка несе в собі принципово не обчислювані можливості та ризики.

Зведення всієї інформації лише до формалізованої через технології BigData не знімає, а просто заперечує споконвічну невизначеність людської діяльності та її позитивні сенси. Будь-яка модель економіки, що спрямована на виключення чиннику невизначеності з процесу прийняття важливих рішень, є вразливою, оскільки не здатна ідентифікувати і контролювати сферу невизначеності. «Червона лампочка» небезпеки відключена, тому у осіб, що приймають рішення, складається враження, що все відбувається за планом. Соціалістична планова економіка, яка за принципом виключала будь яку стихійність, привела нас у 1986 році до Чорнобиллю. Друге пришествя планової економіки у обличчі блокчейну та BigData *може* призвести до більш серйозних технологічних і соціальних катастроф. Проблема в тому, хто створює ланцюжок архівів блокчейн і великі бази даних? Стан абсолютної впевненості як основа дій людини в таких інформаційних системах в певних ситуаціях може бути початком стратегічної небезпеки, що не ідентифікується та має потенціал необмеженого зростання.

Відповідно до другого начала термодинаміки ентропія (як міра невизначеності розподілу ймовірностей) і невизначеність у замкнених системах не знижуються. Будь яке порушення рівноваги призводить до зростання невизначеності. Саме невизначеність примушує суб'єктів до прийняття ризику та пошуку інновацій. Економіка з ризиками розвивається. Їй притаманна динамічна рівновага, що включає до себе як власний внутрішній момент нерівновагу та ризики.

Гасло «ніякого ризику, ніякої стихійності» є свідомством глибоких соціальних деструкцій, які ретельно приховуються з ідеологічних або економіко-технологічних мотивів.

Масив невизначеності, що заперечується за рахунок діджиталізації всього, що можна та неможна, може зростати до критичних величин. Наприклад, діджиталізація озброєнь та засобів масового знищення на певному етапі може привести до втрати політичного контролю над їх застосуванням. Невідчутним (поки ще) ризиком діджиталізації є ризик дезактуалізації ціннісних підстав (під цінностями у нашому дослідженні ми розуміємо стійкі потреби людини, що визначають ідентичність та здатність до відтворення соціальних одиниць і мають історично-укорінений характер, у свою чергу, ідентичність мінімізує ентропію соціальних систем, тобто розкид ймовірностей варіантів соціальної поведінки) та інституційних опосередкувань людських взаємодій.

Від того, що вивчають люди, яким чином організований процес навчання, які мотивації спонукають їх навчатися, залежить людський потенціал технологічного розвитку. Але все, що ми перерахували – це інститути та цінності. Таким чином, певний інституційний устрій закладає межі та вектори технологічного прогресу. В той же час ми можемо побачити і зворотній зв'язок: пануючи технології вимагають певних навчальних і наукових інституцій, мотивацій та здібностей, які не зароджуються самі по собі, а вимагають зусиль та ресурсів від держави, бізнесу та працівників. Все це вимушує інститути пристосовуватися та змінюватися.

Потенціал пристосування цінностей та інститутів до нових умов в принципі може виявитися достатнім для пристосування людства до таких форм взаємодії, тим більше що самі інформаційно-мережеві форми здатні розвиватися у напрямі наближення до ціннісно-інституційних потреб суспільства. Але такий напрям є негарантованим. Він потребує свідомою стратегії соціалізації цифрового розвитку, що включатиме пошук та оцінку альтернатив всередині цифрового розвитку. Це сильно суперечить сьгоднішнім настроям на кшталт «цифровизація немає альтернатив». Насправді вона має альтернативи. Але ці альтернативи є прихованими, особливо в силу занадто великої

швидкості змін, коли соціальні суб'єкти не встигають зафіксувати нові можливості та загрози. При цьому, частіше за все, можливості втрачаються, а загрози накопичуються.

Глобальний та аномально швидкий характер цифровізації робить її особливо небезпечною, оскільки ускладнює напрацювання та оцінку альтернатив. Але складність цього завдання не повинна стати аргументом на користь відмови від його формулювання та вирішення. Як не парадоксально, сприяти цьому може процес деглобалізації як етап на шляху переходу до моделі глобалізації 2.0, тобто глобалізація суверенних держав та економік, відновлення протекціоністських практик, обмеження міграції робочої сили, включаючи ІТ-спеціалістів, державні заходи щодо розвитку національних ІТ-ринків. Розшарування швидкостей та форм цифровізації на різних сегментах цифрового ринку, у різних країнах здатне породити нові комбінації індустріальних, цифрових та соціальних технологій, які можуть виявитися еволюційно більш привабливими, ніж сьогодення революційна тотальна цифровізація. Тим більш, що ми вже добре вивчили урок 20 століття – реальні результати будь якої революції сильно відрізняються від очікуваних.

Є ще одна стратегічна небезпека прискореної цифровізації – пряме пригнічення соціальних потреб та цінностей заради якомога швидкого технологічного прогресу. Примусова і добровільна секуляризація суспільства, спрощення культурних кодів сприяють створенню більш менш однорідного ринкового простору для цифрових технологій і продуктів. Стан зайвого цифрового оптимізму може швидко повернути людство на цей шлях. Цьому сприятиме сьогодення ситуація змішування цінностей внаслідок глобалізації, що породжує ціннісний релятивізм. Панування критеріїв технологічно-цифрової доцільності може дуже посприяти цьому. Наприклад, перспектива наближення технологічних підстав економіки Південної Кореї та КНДР може зробити неважливою різницю у їх політичному та соціально-економічному устрої, і тоді проблема об'єднання двох Кореї вирішиться сама по собі – в силу втрати її соціальної значущості через встановлення та об'єднання ефективних цифрових форм контролю за громадянами.

Таким чином, глобальне людство завдяки цифровізації підійшло до історичної розвилки: направо підеш – небезпечно швидкий розвиток технологій поза соціальними критеріями та ціннісними обмеженнями (до речі, ще не всі екстерналії цифровізації ми побачили, цілком можливо, що майбутнє гальмування розповсюдження цифрових технологій почнеться зсередини); наліво підеш – штучне гальмування технологічного прогресу та зростання внутрішньої соціальної напруги через інерцію посилення нерівності та руйнування екологічного середовища цивілізації.

У даному вище формулюванні ці напрями цифровізації є альтернативними. Але є третій шлях – шлях спряження цифрових та індустриальних технологій, який, на наш погляд, є більш природним і достатньо ймовірним. Саме оті екстерналії, про які мова йшла вище, можуть стати основою механізму становлення більш менш збалансованого механізму соціально-економічного розвитку в умовах цифровізації.

Які свідоцтва на користь руху в бік песимістичного сценарію ми можемо сьогодні побачити?

1. Рух від суспільства довіри до суспільства контролю, який сьогодні не зустрічає опору. Цей рух забезпечується практично безконтрольним розширенням інститутів, механізмів та інстанцій, що здатні завдяки нечуваним технологічним можливостям контролювати людське мислення та діяльність у реальному масштабі часу. Ці механізми та інстанції існують як на державному, так і корпоративному рівнях, і багато з них є анонімними (і тому безвідповідальними). Саме через цю безвідповідальність суспільство і економіка неухильно втрачають зворотні зв'язки і стають нестійкими. Спробою компенсувати таку системну нестійкість є безперервне вдосконалення моделей та алгоритмів контролю та маніпуляцій людської поведінки, включаючи і її груповий зріз. Слабким утішанням може слугувати те, що суспільство загального контролю є нестійким, але ця нестійкість може вирішитися як спалах тотального насильства у формі соціального вибуху.

2. Посилення деструктивної конфліктності в світі впритул до самих насильницьких і брутальних форм. Людина, для якої її природні цінності

є не працюючими у новому суспільстві, стає маргіналом, ізгоєм, який готовий до терористичної активності, що ззовні може виглядати немотивованою.

3. Поступова втрата соціальних сенсів існування людини і людства. Страждають цінності відтворення людства і людини через цілеспрямоване пригнічення сімейних цінностей, внаслідок чого підлягають деструкції історичні механізми передачі соціального досвіду та соціального імунітету. Питання «навіщо?» може набувати все більш трагічного характеру.

4. Розмиваються цінності праці та діяльного способу життя – в тому числі, і шляхом нав'язування моделі безумовного базового доходу. Праця є не просто вкоріненою цінністю, вона є природним способом життєдіяльності людини. Людина, яка немає потреби в праці – це, дійсно, пост-людина.

5. У свою чергу це призводить до згасання цінностей людської свободи та відповідальності, цінностей людської солідарності через підміну меж особистих зв'язків зв'язками у соціальних мережах, цінностей навчання та пізнання.

6. Глибока екологічна криза, одним з проявів якої може виявитися пандемія 2020 року.

Які аргументи на користь можливості позитивного сценарію? На наш погляд, до числа таких аргументів можна віднести поступове вирішення гострих проблем голоду, успіхів на шляху досягнення загальної грамотності та зниження дитячої смертності в світі; розповсюдження інститутів правової держави та політичної демократії; сучасних індустріальних і постіндустріальних технологій у країнах з ринками, що розвиваються, починаючи з інфраструктурних галузей.

Інститути як такі є одним з основних суспільних інструментів зняття невизначеності діяльності та взаємодій. Якщо не знаєш, що робити – дій за правилами: звичними алгоритмами, традиціями, вимогами закону, стандартами, регламентами; відповідай очікуванням контрагентів; в умовах конфлікту додержуйся прийнятих формальних і неформальних обмежень. Зрозуміло, що за рамками слідування інституційним приписам залишається величезний обсяг реальності, у якому містяться суттєві умови та ресурси, доступ до яких потребує

розрахунків, власного раціонального вибору, прийняття ризиків та небезпек. Але не використавши інституційний потенціал обґрунтування рішень, не слід відразу переходити на рівень раціонального вибору та свідомого прийняття ризиків: можна пройти повз доступних альтернатив, що містять очевидні та вигідні комбінації ресурсів і ринкових позицій. Тому інституційна компетентність ринкових суб'єктів є важливою передумовою їх професійної та ринкової компетентності.

У процесі цифровізації на перший план виштовхуються цифрові компетенції працівників та споживачів, що майже автоматично знижує статус та корисність інституційних компетенцій. Професійна кар'єра та здатність орієнтуватися у ресурсному просторі менше залежить від інституційних компетенцій. Внаслідок цього демографічні чинники сприяють концентрації інституційних компетенцій серед старших поколінь, включаючи и працюючих, які завдяки цьому перетворюються на маргіналів ринку праці. Але технологічний прогрес поступово «відкушує» все більш молоді сегменти ринку праці в силу швидких технологічних змін. Така суперечлива форма поглинання ринку праці новими технологіями вже сьогодні призводить до латентної конфліктності, до загального суспільного стресу, який виглядає як одна з найбезпечніших руйнуючих форм соціальної невизначеності.

Висновки. Іманентна невизначеність соціального буття розповсюджується і на технологічний розвиток. Тому взаємна узгодженість технологічних і соціально-економічних змін повинна розглядатися не як вихідна умова прогресу цивілізації, а як проблема, як потребує постійної уваги. Примирення з невизначеністю, а не спроба тотального пригнічення її (за рахунок все більш широкого використання BigData) дає шанс на збереження та подальше поглиблення суто людських цінностей. Як це вже було зі швидкою та тотальною глобалізацією, ми можемо опинитися на етапі суверенізації цифрового розвитку.

Найбільш небезпечним виглядає сьогоднішній іманентний конфлікт між технологіями та інститутами, коли технологічні регламенти прямо заперечують якісь інші критерії прийняття рішень, а інститути, особливо правові, несуть в собі можливість криміналізації будь яких

новацій, що прямо не передбачені законодавством. Недосконалість правового регулювання технологічного (цифрового) розвитку достатньо швидко здатна привести суспільство у глухий кут, коли єдиним можливим шляхом буде шлях назад.

Вказані вище конфлікти форми взаємодії технологічних та соціально-економічних змін вимагають від держави розуміння небезпеки як безмірного технологічного оптимізму, так і наполягання на виключності наших національних цінностей та інститутів. Спряження технологічного та соціально-економічного розвитку може бути досягнуто через саму людину, через органічно поєднання її професійно-технологічних та ціннісно-інституційних компетенцій. Саме в цьому складатиметься компліментарність технологічної та соціальної складових суспільного розвитку.

Список бібліографічних посилань

1. Тимохова, Г. Б. (2019). Соціальний капітал як фактор економічного зростання суспільства: інституційний аспект аналізу [online]. Харків: Вид-во НУА, 184 с. Available at: <http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/handle/123456789/2135> (Accessed 20 Apr. 2021).
2. Решетняк, О. І, Заїка, Ю. А. (2018). Економічний механізм формування освітніх кластерів в Україні [online]. Харків: Вид-во НУА, 204 с. Available at: <http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/handle/123456789/1962> (Accessed 20 Apr. 2021).

Reference

1. Tymokhova, H. B. (2019). Sotsialnyy kapital yak faktor ekonomichnoho zrostannya suspilstva: instytutsiynyy aspekt analizu [online]. Kharkiv: Vyd-vo NUA, 184 p. Available at: <http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/handle/123456789/2135> (Accessed 20 Apr. 2021).
2. Reshetnyak, O. I, Zayika, YU. A. (2018). Ekonomichnyy mekhanizm formuvannya osvitynikh klasteriv v Ukraini [online]. Kharkiv: Vyd-vo NUA, 204 p. Available at: <http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/handle/123456789/1962> (Accessed 20 Apr. 2021).

Н. В. Статівка, Г. Б. Тимохова

ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ЗБЕРЕЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті розкрито особливості формування чинників фінансового захисту та збереження соціального потенціалу людей старшої вікової групи в сучасному українському суспільстві.

Проаналізовано механізми розподілу наявних ресурсів, таких як стратегічні закупівлі медичних послуг, контрахтування та стимулювання для здійснення впливу на поведінку постачальників медичних послуг. Даний підхід є радикально протилежним пасивного кошторисно-постатейного бюджетного планування, який ґрунтується на історичних даних і зосереджений на фінансуванні ресурсів. Обґрунтовано доцільність запровадження в Україні окремих механізмів соціального страхування ризиків старості, в тому числі і геріатричного (по догляду) страхування – виду цивільно-правових відносин щодо надання послуг грошового та негрошового характеру по догляду за людиною. Програма відшкодування в натуральній формі може передбачати оплату страховиком із страхових фондів лікарських препаратів, проведення моніторингу стану здоров'я і медичного консультування з використанням телемедичних технологій, а також інші послуги медичного та соціального характеру. У цьому випадку додаткове геріатричне страхування може бути складовою базової програми обов'язкового медичного страхування програми державних гарантій надання безкоштовної медичної допомоги.

Ключові слова: система охорони здоров'я, фінансування геріатричної допомоги, роз'яснювальна робота, соціального страхування ризиків старості.

Статівка Н. В., Тимохова Г. Б. Экономические аспекты сохранения социального потенциала в современном украинском обществе.

В статье раскрыты особенности формирования факторов финансовой защиты и сохранения социального потенциала людей старшей возрастной группы в современном украинском обществе. Проанализированы механизмы распределения имеющихся ресурсов, таких как стратегические закупки медицинских услуг, контрактирования и стимулирования для оказания влияния на поведение поставщиков медицинских услуг. Данный подход является ради-

кально противоположным пассивному сметно-постатейного бюджетному планированию, который основывается на исторических данных и сосредоточен на финансировании ресурсов. Обоснована целесообразность введения в Украине отдельных механизмов социального страхования рисков старости, в том числе и гериатрического страхования – вида гражданско-правовых отношений по предоставлению услуг денежного и неденежного характера по уходу за человеком. Программа возмещения в натуральной форме может предусматривать оплату страховщиком из страхового фонда лекарственных препаратов, проведения мониторинга состояния здоровья и медицинского консультирования с использованием телемедицинских технологий, а также другие услуги медицинского и социального характера. В этом случае дополнительное гериатрическое страхования может быть составной базовой программы обязательного медицинского страхования программы государственных гарантий оказания бесплатной медицинской помощи.

Ключевые слова: система здравоохранения, финансирование гериатрической помощи, разъяснительная работа, социального страхования рисков старости.

Stativka Nataliia, Tymokhova Halyna. Economic aspects of social potential preservation in modern Ukrainian society.

The article reveals the features of the formation of factors of financial protection and preservation of the social potential of people of the older age group in modern Ukrainian society. The mechanisms for allocating available resources, such as strategic procurement of health services, contracting and incentives to influence the behavior of health care providers, were analyzed.

This approach is radically opposed to passive line item budget planning, which is based on historical data and focuses on funding resources. The expediency of introducing certain mechanisms of social insurance of old age risks in Ukraine, including geriatric insurance – a type of civil law relations for the provision of monetary and non-monetary services for caring for a person, has been substantiated. The in-kind reimbursement program may include payment by the insurer from the insurance fund for medicines, health monitoring and medical consultation using telemedicine technologies, as well as other medical and social services. In this case, additional geriatric insurance can be an integral part of the basic program of compulsory medical insurance of the program of state guarantees for the provision of free medical care.

Key words: health care system, financing of geriatric care, explanatory work, social insurance of old age risks.

Постановка проблеми. Однією зі складових політики соціально орієнтованої держави є піклування про здоров'я та покращення якості життя і добробуту літніх людей. У 2015 році Уряд України ініціював трансформаційну реформу системи охорони здоров'я з метою поліпшення стану здоров'я. Тому актуальним завданням сьогодення є забезпечення доступного лікування літніх людей та проведенні просвітницької діяльності відносно реформування системи охорони здоров'я. Людям похилого віку дуже важливо зуміти зорієнтуватися в пропозиції спеціальних продуктів (послуг) для пенсіонерів. Внаслідок стрімких змін в бізнес-процесах і технологічних інноваціях необхідність подолання прогалів в освіті для людей похилого віку в своєму більшості проблематична.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробці теоретико методологічних підходів до реформування охорони здоров'я галузі загалом і її первинної ланки зокрема в Україні присвячено чимало досліджень вітчизняних авторів, серед яких слід відзначити роботи В.Джафарової [1], Є. Латишева [2], І. Рожкової [3] тощо. Аналіз сутності та структурних елементів соціального потенціалу представлений в працях Д. Афанасьєва, М. Нугаєва, Н. Тютюнник, В. Філіппова, О. Шкаратана, Н. Коленди. Водночас дослідження зазначених напрямків ще не є закінченими та потребує подальшого розвитку у контексті чинників фінансового захисту та збереження соціального потенціалу.

Мета роботи. Метою дослідження є економічна концептуалізація соціального потенціалу людей старшої вікової групи та розвиток чинників фінансового захисту та збереження соціального потенціалу в сучасному українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Старіння населення – загальносвітова проблема, яка торкнулася розвинені країни і скоро торкнеться розвиваються. На середину 1998 року частка населення у віці 65 років і старше становила у всьому світі 7%, в т. ч. В розвинених країнах – 14%, в країнах, що розвиваються – 5% і в т. ч. найменш розвинених країнах – 4% [4]. За даними ООН, до 2050 року 22% населення планети будуть складати пенсіонери, а в розвинених країнах на одного працюючого припадатиме один пенсіонер [5].

Невідворотність процесу старіння населення зумовлює необхідність відповідної реакції суспільства на швидкі зміни соціально-демографічних і пов'язаних з ними процесів його функціонування. Така ситуація все частіше стає предметом дискусій на рівні урядів, наукових кіл, міжнародних та громадських організацій. Разом з тим, незважаючи на численні дослідження різних аспектів даної проблеми і відповідних їй процесів в соціально-економічній, соціально-культурній та інших сферах, уявлення про зумовлені старінням виклики досить фрагментарні.

Як стверджують вчені, «якщо ми умовно приймемо здоров'я молодої людини 17–20 років за 100%, то до 65 років рівень здоров'я знижується до 69%, до 75 років – до 60%. Іншими словами, з віком зменшуються фізичні і психічні можливості людини» [6].

Як показники стану здоров'я використовується зниження якості життєдіяльності, в якому перебувають люди похилого віку. Воно безпосередньо пов'язане з рівнем захворюваності у літніх людей, який в 2 рази, а в старечому віці – в 6 разів вище, ніж у молодих. Це хронічні захворювання (суглобові, серцево-судинні і т. д.), Зниження слуху, зору, ортопедичні проблеми [7].

ВООЗ та Світовий банк підтримують базову модель фінансування системи охорони здоров'я, запроваджену в Україні. Сутність цієї моделі полягає у створенні єдиного закупівельного агентства, Національної служби здоров'я України (НСЗУ), яка виступає державним страховиком в межах чітко визначеного гарантованого пакету медичних послуг, що фінансується із загальної системи оподаткування, та яка укладає договори про медичне обслуговування населення з державними та приватними надавачами медичних послуг. Для досягнення максимального ефекту від розподілу наявних ресурсів (з огляду на показники здоров'я, фінансового захисту, доступу, якості), НСЗУ використовує низку механізмів, таких як стратегічні закупівлі медичних послуг, контрахтування та стимулювання для здійснення впливу на поведінку надавачів медичних послуг. Цей підхід є радикально протилежним до колишнього пасивного кошторисно-постатейного бюджетного планування, яке засновувалося на історичних даних та зосереджувалося на фінансуванні ресурсів, таких

як будівлі та штатний розпис, та фокусується на потребах населення та послугах [8].

Трьома основними критеріями якості охорони здоров'я в усьому світі є: якість надання медичних послуг, їх територіальна та економічна доступність. Якщо перші два критерії є актуальними для всього населення України, то третій (доступність по грошам) відіграє особливо важливу роль саме для літніх людей через незадовільний рівень їхніх доходів [9].

При удосконаленні державної політики в цій сфері слід враховувати наступні аспекти:

- 1) фінансування геріатричної допомоги;
- 2) роз'яснювальна робота щодо впровадження інноваційних механізмів соціального страхування ризиків старості.

Проаналізуємо особливості їх реалізації.

Перший аспект.

Уся множина національних систем охорони здоров'я є варіаціями за двома критеріями: суб'єктність платника за медичні послуги та суб'єктність надавача медичних послуг.

Платником за медичні послуги можуть бути:

1. Держава та/або територіальні громади. Джерелом грошових коштів є податкові та інші надходження до відповідних бюджетів.
2. Спеціалізований страховий фонд (за участі працівника або без такої). Джерелом коштів є частина заробітної плати (або нарахування на неї) у вигляді обов'язкових внесків.
3. Пацієнт (прямо чи через добровільну участь у приватній страховій компанії). Джерелом коштів є гроші пацієнта.
4. Комбінації з вищенаведених.

Існуюча система підтримки та захисту літніх людей в Україні перебуває в процесі модернізації. За статистикою, в нашій країні знижується фінансова спроможність сімей піклуватися про батьків. Свою роль відіграють як демографічні чинники, так і індивідуально-особистісні, притаманні західній цивілізації, наприклад, брак часу, відстань, обмеженість ресурсів.

У зв'язку з цим постає питання щодо доцільності запровадження в Україні окремих механізмів соціального страхування ризиків

старості, в тому числі і геріатричного (по догляду) страхування – виду цивільно-правових відносин щодо надання послуг грошового та негрошового характеру по догляду за людиною. Такі моделі поширені у багатьох розвинених країнах, зокрема, Німеччині, Японії, Ізраїлі тощо. Цей вид страхування забезпечує страховий захист у випадках, коли людина не може самостійно виконувати основні життєві функції внаслідок того чи іншого розладу, зокрема [9]:

фізичні розлади: відсутність здатності самостійно вставати, лягати, сидати, пересуватися, додержуватись санітарно-гігієнічних норм, приймати їжу та напої, контролювати справляння природних потреб;

психічні розлади: порушення розумових здібностей, душевне захворювання, психічний розлад, втрата пам'яті.

Як зазначають дослідники цього питання, програми додаткового геріатричного (медико-соціального) страхування пенсіонерів старших вікових груп можуть передбачати дві форми страхового відшкодування [1,2,3,9,10]:

у натуральній формі як певний набір медико-соціальних послуг;

у вигляді компенсації в грошовій формі медико-соціальних витрат, понесених застрахованими особами пенсійного віку.

Програма відшкодування в натуральній формі може передбачати оплату страховиком із страхових фондів лікарських препаратів, проведення моніторингу стану здоров'я і медичного консультування з використанням телемедичних технологій, а також інші послуги медичного та соціального характеру.

У цьому випадку додаткове геріатричне страхування може бути складовою базової програми обов'язкового медичного страхування програми державних гарантій надання безкоштовної медичної допомоги.

Соціальний захист в геріатричному страхуванні втілюється в збереженні досягнутого рівня життя застрахованої особи за допомогою механізмів компенсації втраченого заробітку або додаткових непередбачуваних видатків, пов'язаних з лікуванням та реабілітацією (медичною, професійною або соціальною). Соціально-захисна функція є цілепокладальною для двох інших: відтворюваної та перерозподільної.

Другий аспект.

На наш погляд окремими проектами програми необхідно передбачити роз'яснювальні заходи щодо підвищення інформаційної культури громадян третього віку. В цьому питанні дієву допомогу можуть надати інформаційні служби при медичних закладах, волонтери, які проводять роз'яснювальну роботу наприклад: правила користування системою «eHealth» [11].

«eHealth – це електронна система реєстрації та ведення взаємин між лікарем і пацієнтом. «Електронне здоров'я» – складна система, яка буде поступово впроваджуватися протягом кількох років.

«eHealth допомагає пацієнтам отримувати, а лікарям – надавати якісні медичні послуги. А ще – дозволяє контролювати, наскільки ефективно витрачаються виділені на охорону здоров'я державні кошти і запобігати зловживанням. Українці більше не прив'язані до лікаря за місцем свого проживання. Пацієнт тепер може вибрати того лікаря, який працює ближче, або того, якому довіряє більше. Після того, як пацієнти підписують декларації, уповноважені представники закладів надання первинної медичної допомоги (реєстратори, медсестри, лікарі), реєструють їх у електронній системі. Ця система допомагає реалізувати принцип «гроші йдуть за пацієнтом», адже переводить усю звітність та інформацію про надання лікарем медичної допомоги пацієнту в електронну форму.

Висновки. Підсумовуючи зазначене, можна дійти висновку, через систему eHealth держава визначає, скільки пацієнтів підписали декларацію із кожним лікарем та який обсяг фінансування отримає заклад. Таким чином, лікар та медичний заклад отримуватиме кошти від НСЗУ за надану медичну послугу, а пацієнт отримуватиме необхідну медичну допомогу безкоштовно.

Такого поняття як письмова медична карта не буде взагалі. Натомість вона оформлятиметься в електронному вигляді.

У майбутньому eHealth система дасть можливість кожному швидко отримати свою медичну інформацію, а лікарям – правильно ставити діагноз з урахуванням цілісної картини здоров'я пацієнта. Вже не буде потреби в паперових медичних картах і друківаних довідках,

які губляться і забуваються. Лікарі виписуватимуть електронні рецепти, які не можна буде ні загубити, ні підробити. Система міститиме всю медичну історію пацієнта, і вона буде доступна як пацієнту, так і його лікарям – все, як на долоні.

У людей старшого віку виникає набагато більше питань і труднощів в процесі навчання, ніж у молодих студентів. Саме тому потрібна допомога студентів-волонтерів, які паралельно з поясненнями представників інформаційного центра при лікарні допомагають індивідуально у вирішенні проблем. Для такої допомоги залучаються студенти старших курсів не тільки з хорошими навичками роботи на комп'ютері, але також з певними рисами характеру (витримані, доброзичливі, толерантні).

Список бібліографічних посилань

1. Джафарова Д. (2003). Економічні механізми державного регулювання при впровадженні сімейної медицини *Актуальні проблеми державного управління*, 4 (16), с. 308—316.
2. Латішев Є.Є. (2005). *Формування системи сімейної медицини в Україні*: Київ: Сфера, 176 с.
3. Рожкова І.В. (2008). Децентралізація управління охороною здоров'я на місцевому рівні: Київ: Фенікс, 160 с.
4. Старение населения [online]. Available at: <http://radio-angusht.ru/starenie-naseleniya> [Accessed: 2.12.2020].
5. Немного статистики: как украинцы отличаются от жителей других стран [online]. Available at: <http://businessviews.com.ua/ru/studies/id/nemnogostatistiki-kak-ukraincy-otlichajutsja-ot-zhitelej-drugih-stran-5> [Accessed: 2.12.2020].
6. Пожилые люди в современном обществе [online]. Available at: <http://meddaily.info/?cat=article&id=1498>[Accessed:2.12.2020].
7. Основные проблемы пожилых людей в современном обществе [online]. Available at: http://studbooks.net/700672/sotsiologiya/osnovnye_problemy_pozhilyh_lyudey_sovremennom_obschestve [Accessed:2.12.2020].
8. Україна: огляд реформи фінансування системи охорони здоров'я 2016-2019 [online]. Available at: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0018/425340/WHO-WB-Joint-Report_UKR_Full-report_Web.pdf?ua=1 [Accessed: 2.12.2020].

9. Коваль О.П. Щодо права літніх людей на медично допомогу [online]. Available at: <http://https://niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/schodo-prava-litnikh-lyudey-na-medichnu-dopomogu> [Accessed:2.12.2020].

10. Бачинська М. В. Організація системи гериатричної допомоги населенню: досвід європейських країн [online]. Available at: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=sepsu_2014_5_52 [Accessed:2.12.2020].

11. Міфи та правда про освітню та медичну реформи (2018). *Практичний посібник для журналістів*: Київ: Центр політичних студій та аналітики «Ейдос», 88 с.

Reference

1. Dzhafarova D. (2003). Ekonomichni mekhanizmy derzhavnogo rehuliuвання pry vprovadzhenni simeinoi medytsyny Aktualni problemy derzhavnogo upravlinnia, 4 (16),s. 308—316.

2. Latshev Ye.Ie. (2005). Formuvannya systemy simeinoi medytsyny v Ukraini: Kyiv: Sfera, 176 s.

3. Rozhkova I.V. (2008). Detsentralizatsiia upravlinnia okhoronoiu zdorovia na mistsevomu rivni: Kyiv: Feniks, 160 s.

4. Starenie naseleniya [online]. Available at: <http://radio-angusht.ru/starenie-naseleniya> [Accessed:2.12.2020].

5. Nemnoho statyky: kak ukraintsy otlychaiutsia ot zhytelei druhykh stran [online]. Available at: <http://businessviews.com.ua/ru/studies/id/nemnogo-statistiki-kak-ukraincy-otlichajutsja-ot-zhitelej-druyih-stran-5> [Accessed: 2.12.2020].

6. Pozhылыe liudy v sovremennom obshchestve [online]. Available at: <http://meddaily.info/?cat=article&id=1498>[Accessed:2.12.2020].

7. Osnovnye problemy pozhыlykh liudei v sovremennom obshchestve [online]. Available at: http://studbooks.net/700672/sotsiologiya/osnovnye_problemy_pozhыlyh_lyudey_sovremennom_obschestve [Accessed: 2.12.2020].

8. Ukraina: ohliad reformy finansuvannya systemy okhorony zdorovia 2016-2019 [online]. Available at: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0018/425340/WHO-WB-Joint-Report_UKR_Full-report_Web.pdf?ua=1 [Accessed: 2.12.2020].

9. Koval O.P. Shchodo prava litnykh liudei na medychno dopomogu [online].

Available at: <http://niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/schodoprava-litnikh-lyudey-na-medichnu-dopomogu> [Accessed:2.12.2020].

10. Bachynska M. V. Orhanizatsiia systemy heriatrychnoi dopomohy naselenniu: dosvid yevropeiskyykh krain [online]. Available at: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=sepspu_2014_5_52 [Accessed:2.12.2020].

11. Mify ta pravda pro osvitu ta medychnu reformy (2018). Praktychnyi posibnyk dlia zhurnalistiv. Kyiv: Tsentr politychnykh studii ta analityky «Eidos», 88 s.

О. Л. Войно-Данчишина

ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ ТА ПАНДЕМІЯ: ЗАКОНОДАВЧЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ

У статті розглядається вплив проблем, пов'язаних з введенням карантину, на трудові відносини в Україні. Взаємовідносини роботодавців та працівників, як правило, досить конфліктні. Однією з основних проблем, з якою зіткнулись роботодавці, стала необхідність дотриматись балансу інтересів між збереженням власного бізнесу та правами робітників. Кожний роботодавець у звичайних обставинах прагне оптимізувати свої відносини з найманими працівниками, а в надзвичайних умовах це особливо актуалізується. Події останнього часу загострили деякі їх аспекти, пов'язані з необхідністю врегулювання питань режимів робочого часу, оплати праці та інші. Вітчизняні законодавці відгукнулись на це прийняттям нормативно-правових документів, що дозволяють вирішувати нагальні питання. Вже у березні Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку із поширенням коронавірусної хвороби (COVID-2019)», який був направлений на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій. Мова йде про закріплення таких понять як дистанційна (надомна) робота, гнучкий режим робочого часу, про адаптацію існуючих питань (відпустка за свій рахунок, оплата лікарняного та ін.) до нової ситуації. Це дозволяє по можливості мінімізувати збитки від введення карантинних обмежувальних заходів як для бізнесу, так і в інтересах працівників. Законодавче регулювання трудових відносин дозволяє по можливості мінімізувати збитки від введення карантинних обмежувальних заходів як для бізнесу, так і в інтересах працівників. Обом сторонам трудового договору, взагалі, і під час карантину, зокрема, краще вести діалог і домовлятися. Адже деякі питання трудових взаємовідносин ще досить залишаються неврегульованими.

Ключові слова: трудові відносини, дистанційна робота, гнучкий режим роботи, карантин.

Войно-Данчишина О. Л. Трудовые отношения и пандемия: законодательное регулирование.

В статье рассматривается влияние проблем, связанных с введением карантина, на трудовые отношения в Украине. Взаимоотношения работодателей

и работников, как правило, достаточно конфликтные. Одной из основных проблем, с которой столкнулись работодатели, стала необходимость соблюсти баланс интересов между сохранением собственного бизнеса и права рабочих. Каждый работодатель в обычных условиях стремится оптимизировать свои отношения с наемными работниками, а в чрезвычайных условиях это особенно актуализируется. События последнего времени обострили некоторые их аспекты, связанные с необходимостью урегулирования вопросов режимов рабочего времени, оплаты труда и другие. Отечественные законодатели откликнулись на это принятием нормативно-правовых документов, позволяющих решать насущные вопросы. Уже в марте Верховная Рада Украины приняла Закон «О внесении изменений в некоторые законодательные акты, направленные на обеспечение дополнительных социальных и экономических гарантий в связи с распространением коронавирусной болезни (COVID-2019)», который был направлен на обеспечение дополнительных социальных и экономических гарантий речь идет о закреплении таких понятий как дистанционная (надомная) работа, гибкий режим рабочего времени, об адаптации существующих вопросов (отпуск за свой счет, оплата больничного и др.) к новой ситуации. Это позволяет по возможности минимизировать убытки от введения карантинных ограничительных мер как для бизнеса, так и в интересах работников. Законодательное регулирование трудовых отношений позволяет по возможности минимизировать убытки от введения карантинных ограничительных мер как для бизнеса, так и в интересах работников. Обеим сторонам трудового договора вообще и во время карантина, в частности, лучше вести диалог и договариваться. Ведь некоторые вопросы трудовых взаимоотношений еще достаточно остаются неурегулированными.

Ключевые слова: трудовые отношения, удаленная работа, гибкий режим работы, карантин.

Voino-Danchishina Olga. Labor relations and the pandemic: legal response.

The article examines the impact of the problems associated with the introduction of quarantine on labor relations in Ukraine. The relationship between employers and employees is usually quite conflicting. One of the main problems faced by employers was the need to strike a balance of interests between preserving their own business and workers' rights. Every employer under normal conditions seeks to optimize their relations with employees, and in emergency conditions this is especially relevant. Recent events have exacerbated some of their aspects

related to the need to resolve issues of working hours, wages and others. Domestic lawmakers responded to this by adopting regulatory documents that make it possible to resolve pressing issues. Already in March, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law “On Amending Certain Legislative Acts Aimed at Providing Additional Social and Economic Guarantees in Connection with the Spread of Coronavirus Disease (COVID-2019)”, which was aimed at providing additional social and economic guarantees. on the consolidation of such concepts as remote (home) work, flexible working hours, on the adaptation of existing issues (vacation at their own expense, sick leave payments, etc.) to a new situation. This makes it possible to minimize losses from the introduction of quarantine restrictive measures, both for business and in the interests of employees. Legislative regulation of labor relations allows, as far as possible, to minimize losses from the introduction of quarantine restrictive measures both for business and in the interests of employees. It is better for both parties to the employment contract in general and during quarantine, in particular, to engage in dialogue and negotiate. Indeed, some issues of labor relations are still quite unresolved.

Key words: labor relations, remote work, flexible working hours, quarantine.

Події останніх місяців, пов’язані з пандемією та введенням карантину, невизначеність розвитку ситуації у майбутньому, суттєво вплинули не тільки на здоров’я громадян, але й на багато сфер життя суспільства. Трудові відносини стали однією з таких сфер, які вимагали прийняття негайних і виважених законодавчих дій. Відносини між роботодавцями та робітниками зазнали значних конфліктних моментів. Однією з основним проблем, з якою зіткнулись роботодавці, стала необхідність дотриматись балансу інтересів між збереженням власного бізнесу та правами робітників. Кожний роботодавець у звичайних обставинах прагне оптимізувати свої відносини з найманими працівниками, а в надзвичайних умовах це особливо актуалізується.

Розглянемо основні проблемні зони, які виникли у трудових відносинах останнього часу та проаналізуємо спроби нормативно-правового регулювання цих питань, які активно дискутуються у професійному та громадському середовищі.

Вже у березні Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв’язку

із поширенням коронавірусної хвороби (COVID-2019)», який був направлений на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій [3]. Цей нормативний документ вносить зміни у діючі нормативно-правові акти, в тому числі до Кодексу законів про працю України. Відтепер у законодавстві офіційно закріплено поняття гнучкого режиму робочого часу та дистанційної роботи.

Так, для запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, пропонується роботодавцям, за можливості, максимально забезпечити використання дистанційної форми праці (роботи вдома), при цьому не погіршуючи трудових прав працівників. Останнім часом у таких ситуаціях використовуються терміни «виконання роботи вдома», «надомна праця», «віддалений доступ», «дистанційна робота».

Згідно зі ст. 60 Кодексу законів про працю дистанційна робота визначена як форма організації праці, коли робота виконується працівником за місцем його проживання чи в іншому місці за його виробом, у том числі за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, але поза приміщенням роботодавця [1]. При укладенні трудового договору про дистанційну (надомну) роботу є обов'язковою письмова форма трудового договору (п. 61 ст. 24 КЗпП). Разом з цим, цією ж статтею передбачено, що на час загрози поширення епідемії, пандемії та/або на час загрози військового, техногенного, природного чи іншого характеру умова про дистанційну (надомну) роботу може встановлюватись у наказі (розпорядженні) власника або уповноваженого ним органу без обов'язкового укладання у письмовій формі трудового договору про дистанційну (надомну) роботу [1].

Можуть складатися такі ситуації, коли працівник був прийнятий на умовах дистанційної роботи до внесення змін у законодавство і прийняття його на роботу було оформлене тільки наказом. Нажаль, законодавство не коментує таку ситуацію. Тому, виходячи з конституційного принципу «закон зворотної сили не має», в даній ситуації немає необхідності переоформляти відносини. У той же час, за бажанням роботодавця може укласти із працівником письмовий трудовий договір. Цей варіант оформлення відносин досить зручний як для працівника, так і для роботодавця, адже в договорі можна

чітко та детально прописати усі особливості дистанційної роботи. Можливо, буде менше спірних моментів у сторін трудового договору.

У разі, коли працівник хоче перейти на дистанційну роботу, роботодавцеві слід розуміти, що переведення на дистанційну роботу буде вважатись зміною істотних умов праці. Згідно з вимогами ст. 32 КЗпП про майбутні зміни працівник повинен бути повідомлений не менш ніж за два місяці [1]. Однак, якщо така зміна трудових відносин відбувається за обопільним бажанням, то роботодавцеві слід отримати від працівника заяву про переведення на дистанційну роботу. Тоді чекати два місяці не потрібно, а можна такі відносини оформити з дати, узгодженої сторонами. Крім заяви працівника роботодавець повинен видати наказ про переведення працівника на дистанційну роботу.

При дистанційному режимі роботи працівники розподіляють робочий час на свій розсуд, на них не поширюється правила внутрішнього трудового розпорядку, якщо інше не передбачено у трудовому договорі. Працівник може самостійно обирати місце для виконання своєї роботи. При цьому загальна тривалість робочого часу не може перевищувати норм, передбачених ст. 50, 51 Кодексу законів про працю [1]. Для роботодавця в цій ситуації важливо, щоб працівник виконував весь необхідний обсяг роботи і необхідно забезпечити облік виконаної роботи з використанням будь-яких методів обліку, які застосовуються на підприємстві або щодо яких сторони дійшли згоди.

Крім того, ст. 125 Кодексу передбачено, що працівники, які використовують свої прилади або інструменти для потреб підприємства, мають право на одержання компенсації за їх зношування (амортизацію). Розмір і порядок виплати цієї компенсації визначаються роботодавцем за погодженням із працівником. Також, можна домовитись про компенсацію витрат за використання електроенергії та води, зв'язку та обслуговування обладнання тощо [1].

Актуальним є питання права дистанційного працівника на оплату лікарняного. Згідно ст. 18 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» страхуванню у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності підлягають особи, які працюють на умовах трудового договору (контракту) [4]. Отже, якщо роботу вдома було

оформлено з урахуванням встановлених законодавством норм, то працівник є застрахованою особою і підлягає соціальному страхуванню, та має право на відкриття лікарняного та його оплату на загальних умовах, як і решта працівників. Право на матеріальне забезпечення у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності виникає з настанням страхового випадку в період роботи. Сюди включається час випробування та день звільнення. Інструкція про порядок видачі документів, що засвідчують тимчасову непрацездатність громадян не містить заборони видавати лікарняні працівникам-надомникам [5].

Якщо працівник перебуває в установах охорони здоров'я, а також на самоізоляції під контролем у зв'язку з поширенням пандемії, допомогу по тимчасовій непрацездатності буде виплачено у розмірі 50 відсотків середньої заробітної плати (доходу) незалежно від страхового стажу. Так, особливий порядок видачі листків непрацездатності під час карантину передбачений розділом 5 вищезгаданої Інструкції [5].

Виконання дистанційної (надомної) роботи не тягне за собою будь-яких обмежень обсягу трудових прав працівників. При цьому, якщо працівник і роботодавець письмово не домовились про інше, дистанційна (надомна) робота передбачає оплату праці в повному обсязі та в строки, визначені діючим трудовим договором та законодавством. Зарплата виплачується не рідше двох разів на місяць через проміжок часу, що не перевищує шістнадцяти календарних днів, та не пізніше семи днів після закінчення періоду, за який здійснюється виплата [1]. Сторони трудового договору мають самостійно домовитися про систему оплати праці (почасову чи відрядну), строки виконання робіт, способи контролю за виконанням, питання охорони праці, відповідальності сторін тощо.

Трудові книжки на дистанційних працівників ведуться в тому ж порядку, що й на інших працівників, з якими укладено трудовий договір. Але включати інформацію про дистанційну роботу не потрібно. В Інструкції, яка регламентує порядок оформлення трудових книжок, із цього приводу нічого не сказано [6]. Тому робити в трудовій книжці запис про те, що працівник трудиться дистанційно, немає необхідності, як і про роботу неповний робочий час або про те, що працівника

прийнято за строковим трудовим договором [7]. У цих випадках робиться звичайний запис про прийняття на роботу.

Таким чином, на дистанційних працівників в повній мірі поширюється законодавство про працю з урахуванням специфіки та особливостей застосування дистанційного режиму роботи, які обумовлюються у трудовому договорі.

Іншим особливим режимом роботи, який актуалізувався під час пандемії та був ретельно прописаний законодавцями, є гнучкий режим.

Гнучкий режим робочого часу – це форма організації праці, якою допускається встановлення режиму роботи, що є відмінним від визначеного правилами внутрішнього трудового розпорядку, за умови дотримання встановленої денної, тижневої чи на певний обліковий період (два тижні, місяць тощо) норми тривалості робочого часу [1].

Гнучкий режим робочого часу може передбачати:

1) фіксований час, протягом якого працівник обов'язково повинен бути присутнім на робочому місці та виконувати свої посадові обов'язки; при цьому може передбачатися поділ робочого дня на частини;

2) змінний час, протягом якого працівник на власний розсуд визначає періоди роботи в межах встановленої норми тривалості робочого часу;

3) час перерви для відпочинку і харчування [1].

Цей режим роботи може встановлюватися за погодженням між працівником і роботодавцем на визначений строк або безстроково як при прийнятті на роботу, так і згодом. Оформлюється це у наказі власника або уповноваженого ним органу без обов'язкового укладення у письмовій формі трудового договору [1]. Облік робочого часу забезпечується власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом.

Гнучкий режим робочого часу, як правило, не застосовується на безперервно діючих підприємствах, в установах, організаціях, при багатозмінній організації роботи, а також в інших випадках, обумовлених специфікою діяльності, коли виконання обов'язків працівником потребує його присутності в чітко визначені правилами внутрішнього трудового розпорядку години роботи (торгівля, побутове

обслуговування населення, вантажно-розвантажувальні роботи, робота транспорту тощо) або коли такий режим є несумісним з вимогами охорони праці щодо безпечних умов.

У разі виробничо-технічної необхідності та/або для виконання невідкладних чи непередбачуваних завдань власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган може тимчасово (на термін до одного місяця протягом календарного року) застосовувати до працівників, яким встановлено гнучкий режим робочого часу, загальновстановлений на підприємстві, в установі, організації графік роботи. При цьому норми частини третьої статті 32 Кодексу законів про працю, де мова йде про попередження працівника за два місяці про зміну істотних умов праці, не застосовуються [1].

У разі відрядження на працівника поширюється режим робочого часу того підприємства (установи, організації), до якого (якої) його відряджено.

Застосування гнучкого режиму робочого часу не тягне за собою змін в нормуванні, оплаті праці та не впливає на обсяг трудових прав працівників.

У той же час, для багатьох підприємств перехід на дистанційну форму або введення гнучкого режиму через особливості характеру роботи є неможливим. У зв'язку з цим підприємства змушено переходять в режим неповного робочого тижня або неповного робочого дня, при цьому не завжди коректно дотримуючись встановлених процедур. Зміни до Кодексу законів про працю у зв'язку з карантинними заходами з цього питання не вносилися, відповідно, регулювання такої форми організації праці залишилося колишнім.

Так, неповний робочий час може встановлюватися як при прийомі на роботу, так і пізніше, за згодою між роботодавцем і працівником [1]. Оплата праці в даному випадку здійснюється пропорційно відпрацьованому часу. У той же час, не слід забувати, що перехід на режим неповного робочого часу є зміною істотних умов праці (на ряду з відповідним зменшенням розміру оплати праці), про які роботодавець зобов'язаний повідомляти працівників не пізніше ніж за 2 місяці. В умовах карантину це навряд чи можливо. Деякі роботодавці переукладають трудові договори з такими працівниками та вносять

в них зміни щодо тривалості робочого часу. Але це можливо лише при наявності конструктивного діалогу між сторонами та згоди працівника.

Законодавчі зміни в зв'язку з карантинном торкнулись ще деяких норм трудового законодавства. Мова йде про відпустку без збереження заробітної плати, яка досить активно застосовується деякими роботодавцями. Згідно зі статтею 84 Кодексу законів про працю України, за сімейними обставинами та з інших причин працівникові може надаватися відпустка без збереження заробітної плати на термін, що не перевищує 15 календарних днів на рік [1]. Однак в разі встановлення Кабінетом Міністрів України карантину, термін перебування у відпустці без збереження заробітної плати на період карантину не включається до строку 15-ти календарних днів на рік [3].

Треба розуміти, що у роботодавця немає права в односторонньому порядку відправляти працівників у відпустку без збереження заробітної плати – оформлення такої відпустки є можливим тільки за бажанням працівника, який написав заяву про це.

Немало вітчизняних підприємств вимушено було оголошувати режим простою в зв'язку з карантинними обмеженнями та, як наслідок, фінансовими проблемами. Відповідно до прийнятих законодавчих змін, роботодавець не має права припиняти здійснення виплат заробітної плати співробітникам у зв'язку з простоем, викликаним карантинном. Час простою не з вини працівника, в тому числі і на період оголошення карантину, оплачується за загальним правилом з розрахунку не нижче, ніж $2/3$ тарифної ставки встановленого окладу [1].

Таким чином, законодавче регулювання трудових відносин дозволяє по можливості мінімізувати збитки від введення карантинних обмежувальних заходів як для бізнесу, так і в інтересах працівників. Обом сторонам трудового договору, взагалі, і під час карантину, зокрема, краще вести діалог і домовлятися. Судові спори з роботодавцем можливо закінчатись деякими компенсаціями для працівника і це за умови, якщо підприємство не оголосить скорочення штату або банкрутство. Крім того, важко сказати, до рішень на чюю користь –

працівника чи роботодавця – в майбутньому будуть схилитися суди. Багато що залежить від того, наскільки масштабними будуть наслідки пандемії для вітчизняних підприємств.

Організації роботодавців активно дискутують нові зміни до трудового законодавства та висувають свої пропозиції [2], у яких пропонують врегулювати, наприклад, наступні форми працевлаштування як проектна робота, фріланс, аутсорсинг та ін. Крім цього, є інші невіршені в законодавстві питання. Наприклад, що може розглядатися в якості грубого порушення дистанційним працівником трудових обов'язків? Або чи існують особливості оплати понаднормової роботи, оплати праці у вихідні, неробочі святкові та неробочі дні? Всі питання вимагають уваги вітчизняних законодавців, адже терміни «після-карантинної» праці та життя досить невизначені.

Список бібліографічних посилань

1. Верховна Рада України, (1971). *Кодекс законів про працю України* [online]. Україна, Київ. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> [Accessed 11 Sept. 2020];
2. HR-лига, (2005–2021). *Новий Трудовий кодекс: нововведення, які пропонує бізнес* [online]. Available at: <https://hrliga.com/index.php?module=news&op=view&id=20783> [Accessed 11 Sept. 2020];
3. Верховна Рада України, (2020). *Про внесення змін до деяких законодавчих актів, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку із поширенням коронавірусної хвороби (COVID-2019)*. [online]. Ukraine, Kyiv. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text> [Accessed 11 Sept. 2020];
4. Верховна Рада України, (1999). *Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування*. [online]. Ukraine, Kyiv. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#Text> [Accessed 11 Sept. 2020];
5. Верховна Рада України, (2001). *Про затвердження Інструкції про порядок видачі документів, що засвідчують тимчасову неприцездатність громадян*. [online]. Ukraine, Kyiv. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1005-01#Text> [Accessed 11 Sept. 2020].
6. Верховна Рада України, (1993). *Про затвердження Інструкції про порядок ведення трудових книжок працівників*. [online]. Ukraine, Kyiv. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0110-93#Text> [Accessed 11 Sept. 2020];
7. Верховна Рада України, (2007). *Щодо навчальної відпустки під час*

відпустки по догляду за дитиною. [online]. Ukraine, Kyiv. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v126_203-07#Text [Accessed 11 Sept. 2020].

References

1. Verkhovna Rada of Ukraine, (1971). *Kodeks zakoniv pro pratsyu Ukrayiny* [Code of Laws of Labor of Ukraine]. [online]. Ukraine, Kyiv. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08№> [Accessed 11 Sept. 2020];
2. HR-liga, (2005–2021). *Novij Trudovij kodeks: novovvedennya, yaki proponuye bi'znes* [New Labor Code: Innovation, as Proponation of Business] [online]. Available at: <https://hrliga.com/index.php?module=news&op=view&id=20783> [Accessed 11 Sept. 2020];
3. Verkhovna Rada of Ukraine, (2020). *Pro vnesennya zmi'n do deyakikh zakonodavchikh akti'v, spryamovanikh na zabezpechennya dodatkovikh soczi'al'nikh ta ekonomichnikh garanti'j u zv'yazku i'z poshirenyam koronavi'rusnoyi khvorobi (COVID-2019)*. [About the introduction of amendments to certain legislative acts, directing for the protection of additional social and economic guarantees for the connection from extended coronavirus ailments (COVID-2019)]. [online]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text> [Accessed 11 Sept. 2020];
4. Verkhovna Rada of Ukraine, (1999). *Pro zagal'noobov'yazkove derzhavne soczi'al'ne strakhuvannya* [About compulsory state social insurance]. [online]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#Text> [Accessed 11 Sept. 2020];
5. Verkhovna Rada of Ukraine, (2001). *Pro zatverdzhennya I'nstrukci'yi pro poryadok vidachi' dokumenti'v, shho zasvi'dchuyut' timchasovu nepracvezdatni'st' gromadyan* [About the statement of the Instruction on the procedure for issue of the documents certifying temporary incapacity for work of citizens]. [online]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1005-01#Text> [Accessed 11 Sept. 2020];
6. Verkhovna Rada of Ukraine, (1993). *Pro zatverdzhennya I'nstrukci'yi pro poryadok vedennya trudovikh knizhok praczi'vniki'v* [On approval of the Instruction on the procedure for keeping employment records of employees]. [online]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0110-93#Text> [Accessed 11 Sept. 2020];
7. Verkhovna Rada of Ukraine, (2007). *Shhodo navchal'noyi vi'dpustki pi'd chas vi'dpustki po doglyadu za ditinoyu* [Regarding study leave during childcare leave]. [online]. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v126_203-07#Text [Accessed 11 Sept. 2020].

Sven-Olof Collin (corresponding author), Nellie Gertsson

**THE PARTNERSHIP STRUCTURE OF THE AUDIT FIRM:
GOVERNANCE OF AUDIT FIRMS AND ITS
IMPLICATIONS ON THE AUDIT FIRM AND AUDIT
QUALITY¹**

The relationship between the client and the auditor could explain variance in audit quality. We propose a complimentary explanation, with a focus on the governance of the audit firm. Audit firms are governed by partners and its partnership structure. We explore theoretically how the number of partners and especially, how the partnership concentration, i.e., number of partners/number of auditors and experts in an audit firm, influence the audit firm and the audit quality. We find that both number of partners and partnership concentration influence the partners and the organisation towards more commercial actions and reduce the audit quality, but only to a certain level. Our policy recommendation is that regulators should not only focus on the relationship between the client and the auditor, for example NAS and rotation of auditors, but also on the governance of the audit firms.

Key words: Governance, partnership structure, audit quality.

Коллін Свен Олоф. Структура партнерства аудиторської фірми: управління аудиторськими фірмами та вплив на якість аудиту.

На якість аудиту впливають відносини між клієнтом та аудитором. У статті висувається гіпотеза про залежність якості аудиту від способу управління аудиторською фірмою. Управління аудиторською фірмою здійснюється стейхолдерами, що мають різну структуру. Проведено теоретичне дослідження того, як кількість партнерів та всіх тих, хто входить до складу аудиторської фірми – кількість партнерів, аудиторів та експертів – впливають на її роботу та якість аудиту. Було виявлено, що кількість стейхолдерів впливає на рівень якості аудиту та зростання комерціалізації фірми. Регуляторним органам рекомендується зосередити увагу не лише на відносинах між клієнтом

¹ The research has been funded by Jan Wallander and Tom Hedelius Foundation and Tore Browaldh Foundation

та аудитором (наприклад, на NAS, ротації аудиторів), але також й на управлінні аудиторськими фірмами.

Ключові слова: управління, структура партнерства, якість аудиту/.

Коллин Свен Олоф. Структура партнерства аудиторской фирмы: управление аудиторскими фирмами и влияние на качество аудита.

На качество аудита влияют отношения между клиентом и аудитором. В статье выдвигается гипотеза о зависимости качества аудита от способа управления аудиторской фирмой. Управление аудиторской фирмой осуществляется стейкхолдерами, имеющими различную структуру. Проведено теоретическое исследование того, как количество партнеров и всех тех, кто входит в состав аудиторской фирмы – количество партнеров, аудиторов и экспертов – влияют на ее работу и качество аудита. Было выявлено, что количество стейкхолдеров влияет на уровень качества аудита и рост коммерциализации фирмы. Регуляторным органам рекомендуется уделить внимание не только на отношениях между клиентом и аудитором (например, на NAS, ротации аудитором), но также и на управлении аудиторскими фирмами.

Ключевые слова: управление, структура партнерства, качество аудита

INTRODUCTION

Traditionally, less based on empirical proof, Big-N, i.e., the large audit firms, where n depends on year of observation, have been interpreted as a proxy of audit quality. Choi, Kim, Liu & Simunic (2008) argue that Big 4 have higher audit quality, which they price in the Big 4 audit fee premium, since they have higher litigation risks, due to 'big pockets', i.e. due to their size they can pay more if they have made an audit error, and because of their size, they have higher reputational capital to loose. While Lennox (1999) found that the large audit firms in Britain had more accurate reports than small firms, recent studies, (Sundgren & Svanström, 2014; Tagesson, & Öhman, 2015), have indicated that there is a variance of audit quality in today's audit firms that do not follow the categorization of Big-4. Proxies, such as capacity to give proper going concern warning, has shown that the Big-4 vary in their success of making a correct reported prediction, which can be interpreted as an indication of variance of audit quality. It has also

been found that commercial attitude, observed as attitude towards importance of marketing, which could be interpreted as a sign of lower audit quality, vary between audit firms, where Big 4 do not have less, but appears to have higher commercial attitude (Broberg, Umans & Gerlofstig, 2013).

Audit quality could be driven by threat of independence, where the relationship between the auditor and the auditee is at focus. Regulators have taken this conception of independence to their hearts. In US the extent of Non Audit Service is regulated and auditor rotation is compulsory (Knechel, 2015). Today the EU regulation contains demands on rotation of auditors and firms. It is argued that there is a threat to independence since the auditor is financially dependent, and the auditor and the audit firm has a long relationship with the firm and the client. Thus, financial dependency has to be broken, and the long-term relationship, that is presumed to reduce independence, has to be broken through rotation.

In this paper we will focus on conclusions made by empirical studies that shows that audit firms vary in audit quality. But we will offer a complementary explanation of audit quality variance. It will neither focus on the traditional separation between Big 4 and Non-Big 4, nor will it focus on the relationship between the auditor and the auditee. We will enter the organization and focus on the governance of the audit firm. Our understanding will be derived from a focus on the governance of the audit firm. We will claim that audit quality varies between audit firms because of differences in the audit firm's corporate governance structure, and more specifically, in their partnership structure.

Some empirical indications have been found to support the view that audit quality could vary with partnership structure. Dominance of female CPAs in the partnership structure showed a negative correlation with abnormal accruals as an indicator of the quality of the financial statement in Spanish firms (Montenegro & Bras, 2015). In a Swedish context, it has been found that Big-4 firms vary in partnership concentration, defined as number of partners/number of employees in the audit firm (Lexander & Öggesjö, 2011). Another Swedish study found that partnership concentration in an audit firm was positively correlated with probability that the audited listed firm deviated from the Swedish code of corporate governance

(Tagesson & Collin, 2015). While these are empirical correlations, we will develop a model in order to understand these correlations.

Recently, Francis (2011) noticed: “We would also like to know more about the structure of partner compensation contracts, and how compensation affects the partner’s incentives and behaviour...” (p. 138). He concluded, as did Knechel, Krishnan, Pevzner, Shefchik & Velury (2013) in an extensive review of the audit quality literature, that there is limited research in this field.

In this paper, we claim that due to differences in the governance of the audit firms, more specifically, differences in the partnership concentration, partners and potential partners will have different incentives and power reasons that influence the auditor’s approach and actions when performing an audit, and therefore influence audit quality.

A MODEL OF PARTNERSHIP STRUCTURE

Assumptions of the model

The model contains some specific conceptualizations and assumptions. We conceptualize the partnership as a governance structure, implying that not only the partners are considered but also the partnership structures influence on the organization.

Partnership as a governance structure

There is a literature about partnership, using rather advanced modelling (i.e., Narayanan, 1995; Miller, 1997; Huddart, & Liang, 2005), based on Holmstroms (1982) development of team ideas from Alchian & Demsetz (1972). This literature is, however, solely focused on partners. They assume a firm consisting of only partners, where the functions and the interest of the principal and the agent is located in the same person. We are interested in audit firms that consist of partners and potential partners since audit quality is a consequence of a production performed by partners, potential partners and other employees. In our conception, partnership is not a characteristic of the firm, but a characteristic of the governance of the firm, i.e., partnership is a governance structure.

In this governance structure one could, as indeed the literature of partnership is doing, focus on the partners and their incentives, especially

the financial incentives (Burrows, 1998; Huddart & Liang, 2005; Knechel, Niemi & Mikko, 2013). We believe, however, that the output of an audit firm is created by the organization subject to the governance structure. While the partners are important as managers of the production of the audit firm, we believe that their governance of the firm, and how the governance structure is organized is conducive to the quantity and quality of the output of the firm. Our question is: What is the outcome of an audit firm being organised with partnership as the governance structure?

The partnership models have another specific characteristic, well expressed in this motivation of a study: “The service sector forms a large and growing portion of the economy; therefore, accounting research on control issues in professional partnerships is particularly relevant.” (Narayanan, 1995:897). The focus in the research is on how to control, i.e., how to divide the pie created, ignoring the issue of how to produce it, i.e., how to bake the pie, or how to develop the firm, i.e., to create a new or a larger pie (cf. Ponomareva, 2015). In our model we will focus on the disciplining part, but also include entrepreneurial aspects of an audit firm.

Our model is based on the conception that partners influence the audit firm, in which the audit quality is produced. Audit quality of the firm is probably strongly influenced directly by the partners, through their decision making power, their monitoring of the audit teams and them directing the teams. But the audit quality is produced in everyday actions by everyone at the audit firm. Here, routines of the firm and the culture of the audit firm, including culture of billing, i.e., to strive to perform actions that can be billed (Alvehus & Spicer, 2012), guide auditors and other workers of the audit firm which influence the audit quality. This view is consistent to IFACs view (as cited by Montenegro & Bras, 2015:266): “The partners provide leadership at many levels: technical leadership, leadership in the production and commercial aspects of the firm’s operation, and shaping the culture and atmosphere within the office. “ (IFAC, 2011:26)

We have to understand the drivers of partners actions and how it influences the daily activities of the organization through influencing audit firm workers, especially those conducting the main part of the audit, where many of them are potential partners.

Partner's motivations and influence on the organization

Partners act due to their incentive system (Knechel, Niemi & Mikko, 2013) and in accordance to their professional norms, and in accordance to the standards (Knechel, 2013). Partners experience status through partnership, and they have power in the firm through their ownership stakes. They have financial incentives through a base salary, but also through profit sharing schemes, where some parts can be divided equally to each partner and one part divided to individual partners, dependent on the partners performance, competence and the clients the partner serve (Holmes & Zimmer, 1998; Knechel, Niemi & Mikko, 2013).

The audit firm, including all auditors and experts that belong to the group of potential partners, is influenced by the partners through the decisions made by partners, through partners being role models in the firm, especially for the potential partners, and through partners signalling proper behaviour of auditors through their own actions and through selecting partners.

Time horizon of the partner

Partnership is a form that makes a selected part of the employees owners of the audit firm, implying the right "... 1) to be a residual claimant; 2) to observe input behavior; 3) to be the central party common to all contracts with inputs; 4) to alter the membership of the team; and 5) to sell these rights..." (Alchian & Demsetz, 1972:783). The deviation from this definition of the classical capitalist firm is that the fifth condition, to sell these rights, is restricted, where often the owner, i.e., the partner, has to sell the shares back to the firm, to a price that do not reflect its potential market value. The limitation of transferable rights creates the problem of partner's incentives of investing the profit in the firm. Investments will be made out of current profit, but will not be reflected in the current value of the firm through the shares, but in the cash flow in the future, thus reducing the current wealth of the partner.

This investment problem is stronger the shorter time horizon the partner has since the reduction in profit today could create larger profit in the future or at least, will defend the profit levels of today. The longer horizon, the higher probability that the investment will influence the expected profit

of the partner, thus creating incentives of investments. Hence, an old partner will have weaker investment incentives than younger partners.

Additionally, a partner will have less incentives of effort when the horizon becomes shorter since less effort will influence the profit in the future. Facing this risk, a partnership structure focused on financial incentives will distribute a higher share of the profit to the older partners, in order to counteract this loosening of effort incentives.

The partner's profit, power and monitoring

The profit is typically distributed, either with an equality system or with a performance system (Holmes & Zimmer, 1998). It is hard to measure each individual partner's contribution since, for example in large audit firms, one can expect that large clients, presumably profitable ones, are attracted by the audit firm brand and not by any single auditor. However, an auditor that do not treat the client well could be a reason for the client to change audit firm. Thus, to retain a client could be one reason for strong individual correlation between a client's profit contribution to the audit firm and the incentive compensation to the partner that handle the client.

The owner of the firm has power over the firm, which in the Alchian and Demsetz (1972) list is the right to be a central party and to change the membership. This power is functional in securing effects of monitoring, i.e., to have right to select partners and to sanction existing partners (which we soon will discuss). The power is also a mean to secure investments, so they create profit in the future. Since we found earlier that due to time horizon, older partners have less incentives of investments, a rational form of structure would be to reduce their power over investments, creating the form where older partners receive more profit, in order to stimulate them to effort, and less power, in order to keep them from reducing investments.

Concerning power, we can also leave the financially oriented individual and assume that individuals are motivated by status and by needs of making good. These motivations needs to be canalised through power usage, where the individual can decide of development that makes the audit firm more attractive, thus increasing the status of the partner, or being better in a sense judged by the individual partner, thus creating the feeling of making something good. It should be noted that with this assumption of human

motivation, there are no reasons to have increasing profit distributed to the older auditors. There could, however, be reasons to give less power to these since they could overinvest for the sake of the good and not for the profit, especially not the long-term profit, which could be more attractive for the younger partners.

Thus, power is needed in order to secure the firm through monitoring effects such as selection, but also to make it possible for partners to develop the firm, for the sake of profit, status or to create something they consider good. It has to be noted that development due to profit and status is aligned with the economic assumptions of individual motivation. Power for the sake of creating something good is however not in accordance to this assumption. For example, Legros & Matthews (1993) argue that "...some partner will shirk because he must share the marginal benefit of his effort, but he alone bears its costs." (p. 599). This is the rather unrealistic assumption of economics, where individuals are hindered in engagement due to them focusing on the division of the pie instead of making the pie. In a more realistic theory of human action, one has to consider the existence of more generous individuals or individuals that act out of a sense of duty, to do the right thing (Collin, 2020), to develop the audit firm, even at the full costs of doing it while sharing the benefits to others. The power explanation open the theoretical categories to firm development where individuals acts out of other motivation than pure financial egoism.

Finally, monitoring, where the partner system is a monitoring system through peer review. In fact, it can be shown under the assumption of auditor effort avoidance, financial interest and absence of professionalism, the agency costs effects of mutual monitoring is one reason to create an audit firm (Balachandran & Ramakrishnan, 1987). Since the partner's wealth depend on the reputation of the firm, each partner has incentives to monitor the other partners.

ANALYSING THE PARTNERSHIP STRUCTURE

We start our analyses of the partnership structure by noticing some important consequences of the number of partners in the partnership. Then we focus on partnership concentration and its consequences on the audit firm and the audit quality.

Number of partners

We start our analysis of partnership structure by focusing on the number of partners in an audit firm.

Concerning financial incentives, when there is an equal sharing of profit, the partners have financial reasons to limit the number of partners. The more individual sharing, for example due to performance (vulgarly expressed as 'eat-what-you-kill'), the number of partners will not influence the wealth of the individual partner. Thus, one can assume that, due to financial incentives, equal sharing will restrain the number of partners, while individual sharing makes it possible to enlarge the number of partners. Then one would ask, why have partners when profit sharing is dependent on individual performance? One reason is tradition, that partners are defined as those receiving the profit. Another reason is that it is hard to individualize performance, thus some part has to be divided due to some formula, where equal distribution among a restricted set of partners is preferred. Finally, they need potential performers to become partners, where the performers can have the individual incentive to perform, but at the same time create value for the firm. Thus, we can summarize this discussion in a hypothesis:

H₁: The more partners, the lower equal sharing of profit

Concerning power, the more partners, implying more sharing of power, the less every partner will investment in knowledge about the firm and developing strategies for the firm. This is similar to the shareholders weakening incentives to invest in competence of the firm due to low power and therefor a low capacity to implement and defend the strategy chosen. In partnership this is accentuated by the partnership tending to have democratic rules of influence. Thus, number of partners attenuate the motive to use power.

H₂: The more partners, the lower the individual partner's investment in governance of the audit firm

H₃: The more partners, the lower the individual partner's usage of power

Concerning monitoring, the capacity to monitor each partner will be reduced with increasing number of partners. The implications could be that efforts will decrease since effort is individual but effects are collective through the profit sharing scheme. It could also increase the risk of the

firm, especially when there are elements of individual profit sharing. Then the positive outcome of an increasing risk will go to the acting partner, while the downturn risk first hit the partner and then hit all partners.

Knechel, Niemi & Mikko (2013) suggest that with increasing number of partners, the monitoring system will be harder to keep up. Then the audit firm will use incentive systems in order to direct the auditor. That is, however, debatable since peer review monitoring is hardly interchangeable with compensation systems. When we use compensation system here, we have to assume that it implies performance based compensation since equal pay cannot be supplementary to monitoring. If we assume performance compensation, the compensation system will tend to rely on measurable factors, in contrast to the monitoring, where peer review contains also, and maybe foremost, qualitative factors. Thus, with increasing number of partners one could instead expect that monitoring will be supplemented with evaluations based on more easily measurable factors, which pave the way for compensation schemes based on performance.

An alternative to easy measurable metrics in order to use compensation system, and in order to avoid the risk with attenuated monitoring when increasing the number of partners, the audit firm could reduce the need of monitoring. This could be made through reducing the audit risk. It implies that the audit firm will accept only large clients with low audit risk, or accept many small clients, with a high level of audit risk diversification, or preferably rather similar clients, reducing the audit risk through competence specialization, which have the benefits of producing higher audit fees (Numan & Willekens, 2012). Therefore, one would expect that with many partners comes preference for low audit risk, which will be reached through low-risk clients, small clients, or audit specialization. Thus, we hypothesises:

H₄: The more partners, the lower audit risk of the client firms

H₅: The more partners, the smaller the clients

H₆: The more partners, the higher level of auditor specialization.

Partnership concentration

We now turn to the relative share of partners through introducing the concept *partnership concentration*, which indicates to which extent the benefits and costs of partners are concentrated to specific members of

the organization. These members are termed partners. The formal definition of partnership concentration is: $1 - (\text{number of partners/auditors and experts in the audit firm})$. Thus, a high concentration imply that there are few partners compared to the number of employees, thus indicating that the benefits of partnership is concentrated to few partners.

The immediate financial motives behind a concentration of a partnership structure is that the profit for each partner increase with partnership concentration. It also implies that the power becomes concentrated, inducing partners to invest in knowledge about the firm in order to develop the firm since there are fewer partners that share the power of the firm. And finally, monitoring of partners becomes easier in terms of number of partners to monitor. With the logic of the above reasoning, it would imply that the drive to implement performance compensation becomes less with increasing partnership concentration, and more equal distribution of the residual would be expected.

Thus, we formulate the following hypotheses

H₇: With increasing partnership concentration the use of equal division of profit will increase.

Commercial attitude, defined as marketing oriented (Broberg et al, 2013), with pre-client acquisition through advertising and solicitation (Hay & Knechel, 2010), and post-client acquisition, such as client interaction where client orientation, service and even adjustment have been claimed to imply the loss of professional audit attitude. While client adjustment appear to be hard to accept when the norm of independence is hailed, it can be argued that it is to miss the point. If we assume that auditors have independence as a mean to perform an audit that creates audit quality, client orientation does not necessarily intrude in audit quality, at least not to the level of creating scandals. While, for example, support to the client to find ways to avoid the corporate governance code, could indicate a loss of independence, it will not necessarily influence audit quality, defined in the traditional way, as the probability of an auditor to discover and to report errors in the accounting system (DeAngelo, 1981).

Audit quality, as probability of reporting, could be assumed to be more influenced by fee dependency, although research has shown mixed results (Craswell, Stokes & Laughton, 2002). The argument would be that if the

client has a large share of the audit firm's sales, which pays salaries, and therefor involves the whole organization, and especially a large share in the audit firm profit, which pays the profit to the partners, and therefor involves the partners, those signing the audit report, the probability of defective reporting will increase.

The commercial attitude will probably be more influential on audit quality as probability of finding errors. The interaction between the client and the audit firm and its auditors imply that the auditor will try to manage the expectations of the client. Grey (1998) showed that managing the client was part of the evaluation of the auditors. Thus, to become successful, one has to be able to interact with the client and to influence the client, but at the same time, let the client influence the audit firm. Auditors have reasons to spend time on client adjustment and client service since it is experienced by the client and creates a sense of value for money, thus increasing client satisfaction. The time consumed with client adjustment and service, if not possible to be billed as a Non Audit Service (NAS) or to increase the bill of auditing, will reduce the time spent with actual audit. Hence, a commercial attitude with client adjustments and service outside NAS consume time that otherwise would have been spent on detecting errors.

An auditor with a will to keep up with professional norms and audit standards (Knechel, 2013), thus creating acceptable audit quality, and keep up the reputation of the audit firm, will conduct audit to the level of reaching an acceptable level of audit effort, that will, given the level of audit risk, create an acceptable level of probability to find substantial errors.

We therefor expect to find a reduction of audit quality with increasing concentration due to commercial attitude, but the decrease will level off at an acceptable level of audit quality.

H₈: With increasing partnership concentration the audit quality will decrease to a certain level.

It has, however, been argued that more client interaction will increase the knowledge by the auditor of the client (Knechel, Sharma & Sharma, 2012; Svanström, 2013). This knowledge spillover could imply higher capacity to detect errors (Pott, Mock & Watrin, 2009). The total effect could very well be that the less time spent on detecting errors will be fully

compensated by the higher capacity through knowledge of the client to detect the errors. Or, at least, it will lower the downturn speed of decreasing capacity to detect errors, i.e., a slower reduction of audit quality.

Another objection could be that in the pre-client phase, the audit firm could, through advertising but maybe even more, through solicitation activities, manage client expectations of activities such as client interaction in the audit phase, which could motivate higher audit fees. Thus, our assumption above, that interaction will not be reflected in the audit fee, could be wrong, and therefore our hypothesis of a decrease would not hold for empirical tests. Hay & Knechel (2010) found indications in New Zealand, that advertising increase audit fees, while soliciting reduce audit fees. The increase of audit fees can be explained by successful differentiation, which Numan & Willekens (2012) found in a study of US audit firms. However, the solicitation results is harder to understand. Solicitation imply that not only the buyer of the product can express their demand, but also the supplier can enter the market and express their supply, i.e., improving the market capacity to create a fit between demand and supply. Solicitation imply a client interaction that would be superior in its capacity to manage client expectations, thus being able to not only produce a well fitted product, but also to motivate the price of the product, i.e., the audit fee. Thus, one would expect that solicitation would imply higher audit fees and that those with a strong commercial attitude, i.e., those with high partnership concentration, prefer solicitation.

Increasing partnership concentration will also influence, indirectly and directly the audit firm organisation below the partnership structure. For example, it will influence the selection of the partners, therefor it will influence the pool of potential partners.

With higher level of partnership concentration, it will become more important to have an accurate process of selecting a new partner. If one partner leaves and a new partner will be selected, it will not influence the short-term profit sharing since the partnership concentration will be the same. But a new partner will influence through power since the new partner have ideas and ambitions that have to be aligned with the other partners. Additionally, the new partner could have competences and ambitions in auditing that increase or decrease the audit risk and influence the strategy

of the audit firm, therefor the monitoring effort could be influenced. Less monitoring would be preferred since it reduces costs. However, initial increased monitoring could be expected, before the partner has been well adjusted to the norms and strategies of the other partners. Thus, selection of a partner becomes a very important process in an audit firm with high level of partnership structure concentration.

H₉: With increasing partnership concentration the importance and therefor the resources spent on selecting a new partner will increase.

The partnership concentration influence both partners and how they influence the organization through their actions, but it also influence directly the organization through those processes known from the tournament theory (Rosenbaum, 1979; Connelly, Tihanyi, Crook, and Gangloff, 2014). Tagesson & Collin (2015) claims that with increasing partnership concentration, through the process of tournament, adherence to the norms and values of the partners will be stronger. Audit firms tend to use the “up-or-out” career system (Greenwood and Empson, 2003). The norms signalled by the partners, both the commercial norms and the professional norms will be sought for by the potential partners. Those that accept those signals will be in the pool of potential partners (cf. Connelly, Tihanyi, Crook, and Gangloff, 2014). Those that do not accept them will leave the firm, due to the tradition of “up-or-out” or some will stay, only incentivized by their own norms.

Acceptance of the signals given by the partners have to be shown by the potential partners in order to be considered to be in the pool of potential partners. These potential partners can create signals of adherence or, even stronger, copy the preferred behaviour.

The strongest signal is to copy and replicate the behaviour. For example, when Tagesson & Collin (2015) found a correlation between partnership concentration and the audited corporation’s adherence to the corporate governance code, it was interpreted as a more commercial attitude (Suddaby, Gendron & Lam, 2009) among partners. The actual process could be that the team that interact daily with the client experience a client’s need of deviation. The team reports the client needs to the signing auditor and suggest, as a signal of adherence, a solution that is in line with a commercial attitude of client adjustment and service. By this actual behavior, the

potential partner show an understanding of the commercial strategy, and can express it through a closer client relationship, listening and understanding the needs of the client, in this example, a need to deviate from the code. In contrast, an auditor of the team with a very strong professional attitude void of commercial attitude and not being in the pool of potential partners, could, at first not even be able to perceive the client need, and if it would have been recognized, have no reason to report it to the signing auditor, and finally, have not spent any valuable audit time on finding a solution to the client need.

Thus, we would expect that the tournament behaviour of adhering to the norms of the winners of the tournament game, the partners, becomes stronger with increasing partnership concentration. Since we have hypothesised that the commercial attitude will increase at the partner level with increasing partnership concentration, that is the norm that will be supported and signalled.

H₁₀: With increasing partnership concentration the commercial attitude of potential partners will increase

The partnership concentration influences the pool of potential partners and the motivation of the potential partners, as we indicate in diagram 1.

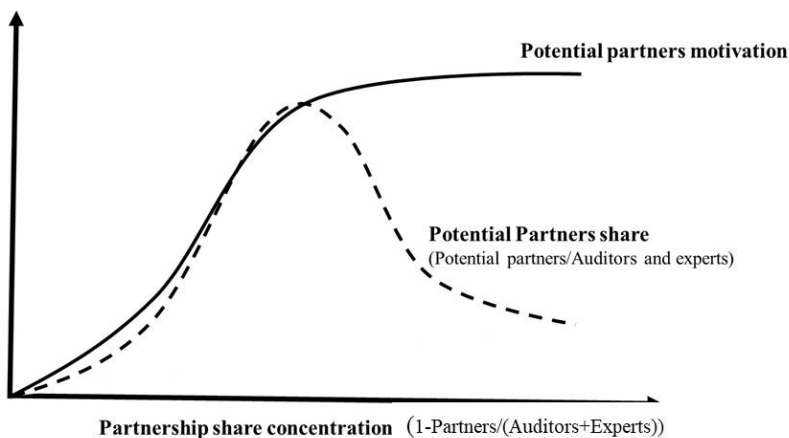

Diagram 1. Pool of potential partners and their motivation

In diagram 1, with the dotted line, we show how the pool of potential partners will vary due to partnership concentration. Beginning at the left end, everyone becomes partners, without any selection. In this case, no one has an interest in becoming partners since everyone becomes partners and the profit is distributed to everyone. This is a case when there is no difference between being employee and partner. But when there is a selection, there is profit sharing that is not distributed to everyone, thus creating financial incentives to be partner. The pool increases with partnership concentration to a certain level. The increase can be explained by the individuals experience the financial opportunities through profit sharing increasing more than the costs, presumably potential loss of professional pride that the demands to adhere to the commercial attitude put on auditors. The competition is also rather weak, since the concentration is still on moderate level, which makes the effort needed to be part of the competition to become partner on a moderate level.

At a certain level the competition to become partner is so stiff, and the demands to adhere to the norms in order to be selected are so strong, that some individuals, those stressing professional norms very hard and those that do not have an interest in using energy in a hard competition, loose interest in the tournament (Connelly, Tihanyi, Crook, and Gangloff, 2014). After that optimum, the pool of potential partners are being reduced. Still, the selection forces are strong on adhering to the norms, but the competition becomes less hard since the pool is smaller.

H₁₁: With increasing partnership concentration the pool of potential partners increase, to an optimum, and then decrease

At the right side of the optimum, one could note that the diversity of potential partners decreases, and left are strongly competitive commercial-oriented individuals. While lower diversity is good for implementing established strategies, studies of diversity indicates that developmental capacity will be reduced (Umans, 2012).

With the solid line we show the development of motivation intensity among those that stay in the pool of potential partners. Their motivation increase with concentration, but after the optimum, they stay in the pool, attracted by the profit share, by the power and the status of becoming a partner. While these utilities would increase the motivation, the competition

becomes less hard since the pool of potential partners becomes less and less, thus reducing the need of motivating for the potential successful selection to become partner. All in all, it could very well be the effect that the motivation increase of financial and intrinsic rewards are levelled out by the less competitive stance, making the total motivation of an individual rather stable during the increase of the concentration.

H₁₂: With increasing partnership concentration the motivation of the potential partners increase, but level off when reached the optimal level of the pool of potential partners

Our reasoning leads to a conclusion that due to the tournament process, the audit firms can have an optimum partnership structure where the pool of potential partners are as large as possible, with possibilities of creating a diverse partnership structure, and keeping the motivation as high as possible.

We have hypothesised that with increasing partnership concentration comes equal distribution of profit among the partners. But at the same time, higher partnership concentration implies a strong tournament effect of unequal distribution between partners and non-partners. An important question is how to establish equal distribution among those that have been attracted and accustomed to high unequal distribution? If the tournament effect is driving their motivation, i.e., more motivation with more inequality, what happens to the motivation when entering into an environment of equality? One could imagine, under assumption of effort avoidance, that monitoring costs will be very high since when entering partnership, the goal has been reached and the tournament incentive has ceased to exist, and therefor do not drive motivation.

It could be claimed that those selected have so strong intrinsic driving force that they cannot stop being hard working, therefor no extra monitoring is needed. These individuals have not been motivated during their work in the audit firm by the tournament signals, but they have selected the audit firm with the high partnership concentration in order to reach the wealth of the partners. Thus, the high partnership concentration is established in order to attract highly motivated individuals. With this, economic based understanding, we formulate a hypothesis similar to *H₉*:

H₁₃: With increasing partnership concentration the selection process of individuals entering the audit firm will be stressed

An alternative understanding would be to leave the assumptions of economics, and enter an assumption made in sociology, that of socialisation. Individuals are being socialised into the hard working norms during the career in the firm, so when entering into the cadre of partners, they have no preferences for effort avoidance available. Training to accept the norms of the tournament and legitimization of the tournament will therefore be stressed during the individual's career.

H₁₄: With increasing partnership concentration the socialization into tournament selection will be stressed

Finally, one could adopt the Perrow argument (1993), that individuals adjust to the control system. An individual in a control system based on opportunism will behave opportunistic. An individual in a tournament system, will act in accordance to that system. When promoted to partner, with equal sharing, the individual is so flexible in behaviour and becomes a worker in the partner system, subordinated to monitoring and sharing the profit. With the Perrow argument, the flexible individuals adjust to the control system, making the question of changing control system a non-issue.

Another implication of the tournament process in high concentrated partnership is the risk distribution. While those that are partners have strong incentives of monitoring the other partners, the partners could run the firm with very high risk. Those that are potential partners are doing a very high investment in the firm, and since the probability of becoming partner reduces with increasing concentration, there are many potential partners making high investments. If we then enter the specific condition of the audit industry, that every larger audit firm tend to be an internal labour market, where transfers between audit firms are highly unlikely, many potential partners are looked in to the specific tournament in the specific audit firm. There is a moral hazard problem of large magnitude where the potential partners make huge investments, but are being subject to the partner's power to implement whatever risky strategy they want. Thus, potential partners have reasons to monitor the partners in order to get information of the risk

of the audit firm. If they find the risk to be unacceptable, they have to look for alternatives outside the audit industry, to try to break the tradition of enclosed labour market in audit firms or to influence the partners. Realizing this hold-up condition of potential partners, the present partners, with their interest to keep up the tournament process, signal the riskiness of the strategy to the potential partners. Thus, to keep the trust in the firm and the tournament, with increasing partnership concentration comes more intense information about the development of the firm.

H₁₅: With increasing partnership concentration the information effort in the organization concerning the development of the audit firm will increase

CONCLUSIONS

A few studies have studied the governance of the audit firm, where the partnership structure is in focus. Montenegro & Bras (2015) found that gender distribution in the partnership structure correlated with abnormal accruals in Spain. Inspired by Lexander & Öggesjö (2011), Tagesson & Collin (2015) found a correlation between partnership concentration and the audited firm's propensity to follow the corporate governance code in Sweden. Our task in this paper has been to explore the partnership structure, and specifically, the partnership concentration and find theoretical reasons that could indicate how the partnership structure influence the audit firm and the product of the audit firm.

We have found, based on mainly economic logic, but also on sociological logic, that partnership structure influence behaviour of the partners and the organization.

We have derived hypotheses concerning number of partners that propose that with more partners we expect less use of equal sharing of profit, lower partner investment in governance and development of the audit firm, lower partner usage of power, lower audit risk exposure, smaller clients and higher level of auditor specialization.

Turning to partnership concentration, we expect more use of equal division of profit among partners, the selection of new partners will be an important and costly process, the commercial attitude of potential partners will increase, the pool of potential partners will have an inverted U-shape, the socialization into tournament selection will be stressed, the information

effort in the organization concerning the development of the audit firm will increase and there will be a decrease in audit quality to a specific level.

The findings of Tagesson & Collin (2015), that with increasing partnership concentration, the client firm tend to deviate more from the corporate governance code, can be explained by our hypotheses. We believe that the client orientation will increase with the partnership concentration since the partners are more inclined to try to satisfy the clients, in order to profit from clients satisfaction. This client orientation will be signalled strongly to the organizations, especially to those in the organisation that is still in the pool of potential partners. The potential partners have, however, undergone a hard selection process and a socialization process where they learn to use the client orientation.

We have found that audit quality will be lower, but only to a certain level. Thus, we find no strong reasons to worry about the audit quality per se. This is probably also the case when trying to understand the Spanish study (Montenegro & Bras (2015) since their dependent variable was abnormal accruals, which could be interpreted to show the auditors acceptance of a client interest, and not necessarily imply lower audit quality, in terms of errors found and reported.

Higher partnership concentration appears to transform the audit firm into a more commercial firm. Is that so bad? Both professionalism and reputation set the lower limit of audit quality, while the commercial attitude, so strongly promoted in the tournament system of highly concentrated partnership structure, makes the auditor and audit firm more prone to service.

With the focus on the governance of audit firms, we get an interesting conclusion concerning regulation. Regulation today, for example, auditor rotation, tend to focus on the relationship between the client and the auditor. The regulation through corporate governance codes do also focus on this relationship through demanding the presence of an audit committee, which partly has the responsibility to guard audit quality. We believe that it is as important to focus on the other side, that the threat on audit quality can be situated in the governance structure. While the concentration of partnership has certain advantages, such as client orientation, and presumably more of business development within the audit firm, it has its drawbacks concerning

monitoring. Today the actual monitoring of audit firms is mostly internalized when it concerns the large audit firms, which are the ones we have been discussing in this paper. In extreme cases the monitoring is externalised to the state and the courts, as Choi, Kim, Liu & Simunic (2008) show in their test of institutional legal differences. In US, PCAOB is a federal agency, governed by the SEC through them appointing the board of PCAOB, and financed by the audit firms.

In between, in order to manage audit quality before it has turned into a scandal and a failure that puts the audit firm to court and subject to the scandal press and the scandal researchers, one could imagine non-state external monitoring. Our policy conclusion could be, that given the strong forces through partnership concentration, monitoring of the auditors and the firm could preferably be external. Since the audit is performed in the interest of the stakeholders, they are the ones that should direct the monitoring agency. The stakeholders, mostly the creditors, such as banks with interest through loans, government with taxes and labour with wages and employment, could establish a monitoring organization, governed by them, and, similar to US PCAOB, financed by those that create the monitoring problem, i.e., the audit firms.

Regulations tend, however, to be forced and based on prejudice and formal models, and less on strong empirical evidence. The main implication of our explanation of partnership concentration is therefore less that of regulation, and more call on research that focus on the governance side of audit firms, and test some or all of our hypotheses. Indeed, it is fascinating to experience the enormous energy spent in studying the corporate governance of corporations, and the negligence of studying those governance forces that influence those that are they final guardians of the market economy, the auditors.

References

- Alchian, A., Demsetz, H. (1972). Production, information costs and economic organization. *American Economic Review*, 62(5), pp. 777–795.
- Alvehus, J., Spicer, A. (2012). Financialization as a strategy of workplace control in professional service firms. *Critical Perspectives on Accounting*, 23, pp.497–510.

Balachandran, B. L., Ramakrishnan, R. T. S. (1987) A theory of audit partnership: Audit firm size and fees. *Journal of Accounting Research*, 25(1), pp. 111–126.

Broberg, P., Umans, T. and Gerlofstig, C. (2013) Balance between auditing and marketing: An explorative study. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, 22(1), pp.57–70.

Burrows, G. (1998) Profit sharing in Australian Big 6 accounting firms: An exploratory study. *Accounting, Organizations and Society*, 23(5/6), pp. 517–530.

Choi, J-H, Kim, J-B, Liu, X. and Simunic, D. A. (2008) Audit pricing, legal liability regimes, and Big 4 premiums: Theory and cross-country evidence. *Contemporary Accounting Research*, 25(1), pp. 55–99.

Collin, S-O. Y., (2020). Motivations to human action: selfishness, belongingness and duty. *Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»* [Research bulletin Kharkiv University of Humanities “People’s Ukrainian Academy”], №. XXVI, pp.128–140.

Connelly, B. L., Tihanyi, L., Crook, T. R. and Gangloff, K.A. (2014). Tournament theory: Thirty years of contests and competitions. *Journal of Management* 40(1), pp. 16–47.

Craswell, A., Stokes, D. J. and Loughton, J. (2002). Auditor independence and fee dependence. *Journal of Accounting and Economics*, 33, pp. 253–275.

DeAngelo, L. E. (1981). Auditor independence, ‘low balling’, and disclosure regulation. *Journal of Accounting and Economics*, Vol. 3, 2 (August), pp. 113–127.

Francis, J. R. (2011). A framework for understanding and researching audit quality. *Auditing: A journal of Practice & Theory*, 30(2), pp. 125–152.

Greenwood, R., Empson, L. (2003) The professional partnership: Relic or Exemplary form of governance? *Organization Studies*, 24(6), p. 909–933.

Grey, C. (1998) On being a professional in a “Big Six” firm. *Accounting, Organization and Society*, 23(5/6), pp. 569–587.

Hay, D., Knechel, W. R. (2010) The effects of advertising and solicitation on audit fees. *Journal of Accounting Public Policy*, 29, pp. 60–81.

Holmes, S., Zimmer, I. (1998) The structure of profit sharing schemes in accounting partnership. *Accounting and Finance*, 38, pp. 51–70.

Holmstrom, B. (1982) Moral hazard in teams. *Bell Journal of Economics*, 13, pp. 324–340

Huddart, S., Liang, P. J. (2005) Profit sharing and monitoring in partnerships. *Journal of Accounting and Economics*, 40, pp. 153–187.

IFAC [International Federation of Accountants] (2011). *Guide to practice management for small and medium-sized practices*. Available at: <http://>

www.ifac.org/publications-resources/guidepractice-management-small-and-medium-sized-practices

Knechel, W. R. (2015) Audit research in the wake of SOX, *Managerial Auditing Journal*, 30(8/9), pp. 706–726

Knechel, W. R., Sharma, D. S. and Sharma, V. D. (2012) Non-audit services and knowledge spillovers: Evidence from New Zealand. *Journal of Business Finance & Accounting*, 39(1&2), pp. 60–81

Knechel, W. R., Krishnan, G. V., Pevzner, M., Shefchik, L. B. and Velury, U. K. (2013) Audit quality: Insights from the academic literature. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 32 (supl 1), pp. 385–421.

Knechel, W. R.; L. Niemi, L. and Mikko, Z (2013) Empirical Evidence on the Implicit Determinants of Compensation in Big 4 Audit Partnerships. *Journal of Accounting Research*, 51, pp. 349– 387.

Knechel, W. R. (2013) Do auditing standards matter? *Current Issues in Auditing*, 7(2):A1-A16.

Legros, P., Matthews, S. A. (1993) Efficient and nearly-efficient partnerships. *Review of Economic Studies*, 68: 599-611

Lennox, C. (1999) Are large auditors more accurate than small auditors? *Accounting and Business Research*, 29(3), pp. 217–227.

Lexander, R., Öggesjö, M. (2011) Partnerskapets påverkan [The influence of the partnership]. Master's dissertation, Linnaeus University.

Miller, N. H. (1997) Efficiency in partnerships with joint monitoring. *Journal of Economic Theory*, 77, pp. 285–299.

Montenegro, T. M., Bras, F. A. (2015) Audit quality: Does gender composition of audit firms matter? *Spanish Journal of Finance and Accounting/ Revista Española de Financiación y Contabilidad*, 44(3), pp. 264–297.

Narayanan, V. G. (1995) Moral hazard in repeated professional partnerships. *Contemporary Accounting Research*, 11(2), pp. 895–917.

Numan, W., Willekens, M. (2012) An empirical test of spatial competition in the audit market. *Journal of Accounting and Economics*, 53, pp. 450–465.

Perrow, C. (1993) *Complex Organization s– A Critical Essay*. Third Edition, NY: McGraw-Hill Publishing Company.

Ponomareva, Y. (2015) *Cutting a pie while making it bigger: Managerial discretion as a bridge between the fields of strategy and corporate governance*. Linnaeus University.

Pott, C., Mock, T. J. and Watrin, C. (2009). Review of empirical research on rotation and non-audit services: Auditor independence in fact vs. appearance. *Journal für Betriebswirtschaft*, 58(4), pp. 209–239.

Rosenbaum, J.E. (1979) Tournament Mobility: Career patterns in a Corporation. *Administrative Science Quarterly*, pp. 220–241.

Suddaby, R., Gendron, Y. and Lam, H (2009) The organizational context of professionalism in accounting. *Accounting, Organizations and Society*, 34(3–4), pp. 409–427.

Sundgren, S., Svanström, T. (2014). Auditor-in-charge characteristics and going-concern reporting. *Contemporary Accounting Research*, 31(2), pp. 531–550.

Svanström, T. (2013). Non-audit services and audit quality: Evidence from private firms. *European Accounting Review*, 22(2), pp. 337–366.

Tagesson, T., Collin, S-O (2015). Corporate governance influencing compliance with the Swedish code of Corporate Governance, *International Journal of Disclosure and Governance*. [online]. doi:10.1057/jdg.2015.15.

Tagesson, T., Öhman, P. (2015). To be or not to be: Auditors' ability to signal going concern problems. *Journal of Accounting & Organizational Change*, 11(2), pp. 175–192.

Umans, T. (2012) *The bottom line of cultural diversity at the top: The top management team's cultural diversity and its influence on organisational outcomes*. Lund Institute of Economic Research: Lund Business Press.

В. Ю. Бабаєв

СУЧАСНІ ТЕОРЕТИЧНІ МОДЕЛІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇН

У статті розглянуто такі концептуальні моделі економічного розвитку, як модель лінійних стадій розвитку (зростання), теоретична модель структурних трансформацій, неокласична модель вільного ринку, модель ендогенного зростання, теорія сталого розвитку, інноваційна та інвестиційна моделі економічного розвитку, концепція «економіки знань», прискореного та наздоганяючого економічного зростання та ін. Визначено, що сучасним теоретичним продовженням концепції сталого розвитку є теоретична модель циркулярної економіки.

Встановлено, що одним зі світових економічних трендів сьогодні є розвиток шерингової економіки. Економіка спільної участі (шерингова економіка) розглядається як складна соціально-економічна система, що базується на спільному використанні наявних ресурсів. Концепція шерингової економіки є проявом формування нової економічної системи глобального масштабу. Принципи шерингової економіки за формою близькі до ідей кооперативної діяльності, проте рушійні сили і спрямування цих концепцій кардинально різні.

Зазначається, що сьогодні в планетарному масштабі мають місце процеси демонтажу капіталістичної економічної системи і трансформації економічних відносин у напрямі становлення нової економічної системи. Відбувається руйнування основ капіталістичного типу відносин (держави, елементів громадянського суспільства, приватної власності та ін.) і закладення основ нового світового порядку. Концепція шерингової економіки підтверджує вказану тенденцію, зокрема, змінюється роль власників ресурсів і факторів виробництва, змінюється спосіб і принципи привласнення створеного продукту, прагматичні мотиви і стимули економічної діяльності замінюються на ірраціональні дії під впливом вражень тощо.

Ключові слова: економічний розвиток, модель економічного розвитку, циркулярна економіка, шерингова економіка.

Бабаєв В. Ю. Современные теоретические модели экономического развития стран.

В статье рассмотрены такие концептуальные модели экономического развития, как модель линейных стадий развития, теоретическая модель

структурных трансформаций, неоклассическая модель свободного рынка, модель эндогенного роста, теория устойчивого развития, инновационная и инвестиционная модели экономического развития, концепция «экономики знаний», ускоренного и догоняющего экономического развития и др. Акцентируется, что современным теоретическим продолжением концепции устойчивого развития является теоретическая модель циркулярной экономики.

Установлено, что одним из мировых экономических трендов сегодня является развитие шеринговой экономики. Совместное потребление (шеринговая экономика) рассматривается как сложная социально-экономическая система, основанная на совместном использовании имеющихся ресурсов. Концепция шеринговой экономики является проявлением формирования новой экономической системы глобального масштаба. Принципы шеринговой экономики по форме близкие к идеям кооперативной деятельности, однако движущие силы и направления этих концепций кардинально разные.

Отмечается, что сегодня в планетарном масштабе имеют место процессы демонтажа капиталистической экономической системы и трансформации экономических отношений в направлении становления новой экономической системы. Происходит разрушение основ капиталистического типа отношений (государства, элементов гражданского общества, частной собственности и др.) и заложение основ нового мирового порядка. Концепция шеринговой экономики подтверждает указанную тенденцию, в частности, меняется роль владельцев ресурсов и факторов производства, меняется способ и принципы присвоения созданного продукта, прагматичные мотивы и стимулы экономической деятельности заменяются на иррациональные действия под влиянием впечатлений и т.д..

Ключевые слова: экономическое развитие, модель экономического развития, циркуляционная экономика, шеринговая экономика

Babaiev Valerii. Modern theoretical models of economic development of countries.

The article considers such conceptual models of economic development related to specific historical and socio-economic conditions as the model of linear stages of development (growth), theoretical model of structural transformations, neoclassical model of free market, model of endogenous growth, theory of sustainable development, innovative and investment models of economic development, the concept of “knowledge economy”, accelerated and catching up with economic growth, etc. It is determined that the modern theoretical

continuation of the concept of sustainable development is the theoretical model of circular economy.

It is established that one of the world economic trends today is the development of the sharing economy. The participatory economy (sharing economy) is seen as a complex socio-economic system based on the sharing of available resources. The concept of sharing economy is a manifestation of the formation of a new economic system on a global scale. The principles of the sharing economy are similar in form to the ideas of cooperative activity, but the driving forces and directions of these concepts are radically different.

It is noted that today on a planetary scale there are processes of dismantling the capitalist economic system and the transformation of economic relations in the direction of the formation of a new economic system. The foundations of the capitalist type of relations (the state, elements of civil society, private property, etc.) are being destroyed, and the foundations of a new world order are being laid. The concept of sharing economy confirms this trend, in particular, the role of owners of resources and factors of production is changing, the way and principles of appropriation of the created product are changing, pragmatic motives and stimuli of economic activity are replaced by irrational actions under the influence of impressions.

Key words: economic development, model of economic development, circular economy, sharing economy

Постановка проблеми. Нові умови суспільного життя, які склалися на початку 21-го сторіччя і характеризуються кардинальною перебудовою всіх сфер суспільних відносин, вимагають перегляду теоретичних концепцій з метою пояснення нових економічних і соціальних феноменів і формування відповідних моделей розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми теоретичного осмислення факторів і проявів економічного зростання та формування моделей економічного розвитку на сучасному етапі соціально-економічних трансформацій розглядали у своїх працях Гальчинский А., Зварич І., Компанієць В., Кукса В. М., Латинін М., Міщук О., Руда М. В., Рудь Ю., Савченко Н., Тимошенко І., Трофимова В., Федулова Л., Філіпенко А., Штулер І., Яременко О. та ін. Проте, зміни у глобалізованому соціально-економічному просторі, які мають місце починаючи з 2019 року, вимагають продовження досліджень у цьому напрямку.

Метою статті є здійснення критичного аналізу існуючих теоретичних моделей економічного розвитку сучасних країн і виявлення перспективних напрямів наукових пошуків у цьому напрямі.

Основні результати дослідження. До сучасних економічних теорій економічного розвитку національної економіки вчені відносять теорію лінійних стадій розвитку (зростання), теорію структурних трансформацій, теорію зовнішньої залежності, неокласичну модель вільного ринку, теорію ендогенного зростання і теорію сталого (стійкого) розвитку [5]. Слід відмітити, що ці теоретичні концепції відносяться до капіталістичної та посткапіталістичної економічних систем, які за своєю сутністю мають численні протиріччя і обмеження.

В сучасній економічній науці вчені виділяють такі моделі економічного розвитку, що пов'язані з конкретними історичними і соціально-економічними умовами:

1. Модель лінійних стадій розвитку (зростання), яка ґрунтується на тому, що відкрита економічна система (інтегрована у світову систему взаємозв'язків) у процесі розвитку має пройти такі етапи, як: традиційне суспільство; визрівання передумов для ривка; ривок до самопідтримуючого зростання; перехід до технологічної зрілості; ера масового споживання [9]. Слід відмітити, що така теоретична модель більшою мірою спрямовує державну економічну політику на наздоганяючий тип розвитку і містить латентну ідею зовнішньої координації.

2. Теорія структурних трансформацій містить положення щодо перебігу процесів переходу від аграрної до індустріальної моделі економічного розвитку. Вчені слушно наголошують, що модель не враховує технічний прогрес, надлишок робочої сили в аграрному секторі та повну зайнятість у промисловості та припускає функціонування в промисловому секторі конкурентного ринку праці до того часу, поки не буде вичерпано надлишок робочої сили в сільському господарстві [9].

3. Неокласична теорія вільного ринку базується на постулатах лібералізації економіки, її зовнішньої відкритості, приватизації власності, інституційної перебудови та ін.. [9]. Слід відмітити, що дана теоретична

концепція не пояснює «провали» або неспроможності ринку і за своєю сутністю є теоретичним підґрунтям для перерозподілу економічних ресурсів і результатів на користь суб'єктів з більшим економічним впливом. Орієнтація економічної політики на реалізацію цієї моделі загострює проблеми циклічності економічного розвитку і збільшує до критичних меж соціальну напругу.

4. Теорія ендогенного зростання полягає в орієнтації на внутрішні чинники і механізми господарського розвитку і передбачає залучення в господарський оборот внутрішніх ресурсів, які здатні забезпечити необхідні стартові умови економічного зростання і підтримати їх оптимальні темпи у довгостроковій перспективі [9]. Данна теоретична модель може бути успішно реалізована у економічно самодостатніх країнах або регіонах, проте, активізація процесів глобалізації й інформатизації нівелюють можливості цієї моделі.

5. Теорія сталого розвитку передбачає органічне поєднання економічної ефективності, соціальної справедливості та ресурсно-екологічної збалансованості для досягнення економічного зростання [5].

6. Концепція гомеостазу економічної системи є спробою обґрунтувати теоретичні можливості незмінності внутрішнього середовища економічної системи країни при досить значному коливанні умов зовнішнього середовища [9]. Слід зазначити, що дана концепція є на стадії формування.

Окрім зазначених теоретичних концепцій вчені виділяють ще такі теоретичні моделі:

1. Інноваційна модель економічного розвитку.
2. Інвестиційна модель економічного зростання.
3. Модель «економіки знань» (у результаті запровадження знань разом з ефективним використанням природних ресурсів, капіталу і праці досягається розвиток національної економіки).
4. Модель прискореного економічного зростання (передбачає інвестиційно-інноваційне технологічне оновлення і структурну модернізацію національної економіки за рахунок нарощування інвестицій та випереджального розвитку наукомістких галузей і машинобудування).

5. Модель наздоганяючого економічного зростання (зростання шляхом імпорту технологій та використання дешевої робочої сили, орієнтація на стимулювання імпортозаміщуючих галузей економіки).

6. Модель структурно-інноваційного економічного зростання.

7. Модель всеосяжного розвитку [5].

Перелічені моделі за своєю сутністю є теоретичною основою національної та регіональної економічної політики і не спрямовані на пояснення глибоких рушійних сил сучасної економіки.

Сучасним теоретичним продовженням концепції сталого розвитку є теоретична модель циркулярної економіки.

Циркулярна економіка є новою економічною моделлю, в якій акцент робиться на повторне використання матеріалів, а також на створення доданої вартості за допомогою послуг та інтелектуальних рішень. Циркулярна економіка передбачає, що ланцюг створення вартості організований так, що виходи одного ланцюга стають входами для іншого, знижуючи залежність від нових видів сировини [1, с. 149].

Впровадження моделі циркулярної економіки, економіки замкненого циклу (від англ. Circular economy), яка базується на відновленні, повторному застосуванні ресурсів, і, навіть, перетворенні відходів на ресурс, Н. Савченко вважає найбільш вдалим шляхом до стійкого економічного зростання через збереження ресурсів і матеріалів [6, с. 110].

Науковці М.В. Руда та Я.В. Мирка термін «циркулярна економіка» розуміють як регенеруючу та відновлювальну за метою модель економіки, що прагне підтримувати продукцію, компоненти та матеріали у найвищій їх корисності, ефективності та цінності [4, с. 109].

У циркулярній економіці обсяги відходів зводяться до мінімуму на всіх етапах виробництва, а інновації застосовуються протягом усього ланцюга створення вартості, на відміну від домінуючої практики пошуку рішень на кінцевих стадіях життєвого циклу продукції [8, с. 122]. Основною ідеєю циркулярної економіки є не просто утилізація, а глобальний екодизайн [8, с. 125].

Сьогодні одним зі світових економічних трендів є розвиток шерингової економіки (англ. Sharing economy). На ідеях шерингу, тобто спільного користування ресурсами, будується нова світова соціально-

економічна система. Цей тренд передбачає не лише узгодження попиту та пропозиції за допомогою використання сучасних технологій, а й зміну концепції споживання [7, с. 173].

Економіка спільної участі (шерингова економіка) може розглядатись як складна соціально-економічна система, що базується на спільному використанні наявних ресурсів. Шерингову економіку можна назвати відносно новим явищем, адже обговорення можливого створення такої системи розпочалось ще в минулому столітті, проте її активне створення відбулося після розвитку віртуальних та цифрових технологій. Операції в шеринговій економіці здійснюються завдяки спеціалізованим онлайн-платформам, які здатні об'єднати певні спільноти на основі спільних зацікавлень [3, с. 25].

Економічна сутність поняття шерингової економіки (економіки спільної участі) розкривається в можливості отримання додаткового доходу або скорочення витрат від передання в тимчасове користування речей, благ і послуг [2, с. 71].

Сутність шерингової економіки (економіки спільного доступу) полягає у створенні спільного товару чи надання послуги, у тому числі в тимчасове користування активів, із найменшими витратами, ґрунтуючись на принципах рівності, взаємодопомоги та взаємовиручки учасників [2, с. 71].

Слід зазначити, що концепція шерингової економіки є проявом формування нової економічної системи глобального масштабу, а концепція циркулярної економіки є логічним продовженням ідей сталого розвитку. Принципи шерингової економіки за формою близькі до ідей кооперативної діяльності, проте рушійні сили і спрямування цих концепцій кардинально різні.

Висновки. Сьогодні в планетарному масштабі мають місце процеси демонтажу капіталістичної економічної системи і трансформації економічних відносин у напрямі становлення нової економічної системи. Відбувається руйнування основ капіталістичного типу відносин (держави, елементів громадянського суспільства, приватної власності та ін.) і закладення основ нового світового порядку. Концепція шерингової економіки демонструє вказану тенденцію, зокрема, змінюється роль власників ресурсів і факторів виробництва,

змінюється спосіб і принципи привласнення створеного продукту, прагматичні мотиви і стимули економічної діяльності замінюються на ірраціональні дії під впливом вражень тощо. В цих умовах вкрай важливим є глибоке вивчення процесів трансформації глобалізованої економічної системи і формування теоретичної концепції всебічного пояснення і опису нових реалій і проявів економічних відносин.

Список бібліографічних посилань

1. Зварич І. (2016). Глобальна циркулярна економіка як засіб побудови нового екологічно стійкого суспільства. *Світ фінансів*. Вип. 4. С. 148–155.
2. Кукса В. М. (2018). Економіка спільного споживання – нова система цінностей і довіри. *Фінансовий простір*. № 2. С. 71–79.
3. Руда М. В., Ільницький В. С. (2020). Свідоме споживання як основний фактор розвитку економіки спільної участі. *Інфраструктура ринку*. Випуск 43. С. 24–28.
4. Руда М. В., Мирка Я. В. (2020). Циркулярні бізнес-моделі в Україні. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення та проблеми розвитку*. № 1. С. 107–121.
5. Рудь Ю. Л. (2017). Всеосяжний розвиток як нова модель економічного розвитку національної економіки. *Причорноморські економічні студії*. Випуск 13-1. С. 237–244.
6. Савченко Н. (2018). Циркулярна економіка як світовий тренд: вплив на державну політику зайнятості населення. *Актуальні проблеми державного управління*. Вип. 2. С. 109-113.
7. Савченко Н. В. (2020). Механізми формування та реалізації сервісно-орієнтованої державної політики у сфері зайнятості населення в Україні : дис. ... д-ра наук з держ. упр. Харків, 495 с.
8. Тимошенко І. П., Дронова О. Л. (2018). Циркулярна економіка для умов України. *Формування ринкових відносин в Україні*. № 9. С. 120–127.
9. Штулер І. Ю. (2016). Еволюція теорій економічного розвитку у сучасному вимірі знань. URL : <http://global-national.in.ua/archive/9-2016/45.pdf> (дата звернення: 06.10.2020 р.).

References

1. Zvarych I. (2016). Hlobalnena tsyrkulyarna ekonomika yak zasib pobudovy novoho ekolohichno stiykoho suspilnystva [Global circular economy as a means of building a new environmentally sustainable society]. *Svit finansiv*. Vyp. 4. 148-155. [in Ukrainian]

2. Kuksa V. M. (2018). *Ekonomika spil'noho spozhyvannya – nova systema tsinnostey i doviry* [The economy of shared consumption is a new system of values and trust.]. *Finansovyy prostir*. № 2. 71-79. [in Ukrainian]
3. Ruda M. V., Il'nyts'kyy V. S. (2020). *Svidome spozhyvannya yak osnovnyy faktor rozvytku ekonomiky spil'noyi uchasti* [Conscious consumption as a major factor in the development of a participatory economy]. *Infrastruktura rynku*. Vypusk 43. 24-28. [in Ukrainian]
4. Ruda M. V., Myrka YA. V. (2020). *Tsyrukulyarni biznes-modeli v Ukrayini* [Circular business models in Ukraine]. *Menedzhment ta pidpryyemnytstvo v Ukrayini: etapy stanovlennya ta problemy rozvytku*. №. 1. 107-121. [in Ukrainian]
5. Rud' YU. L. (2017). *Vseosyazhnyy rozvytok yak nova model' ekonomichnoho rozvytku natsional'noyi ekonomiky* [Comprehensive development as a new model of economic development of the national economy]. *Prychornomors'ki ekonomichni studiyi*. Vypusk 13-1. 237-244 [in Ukrainian]
6. Savchenko N. (2018). *Tsyrukulyarna ekonomika yak svitovyy trend: vplyv na derzhavnu polityku zaynyatosti naseleennya* [Circular economy as a global trend: the impact on public employment policy]. *Aktual'ni problemy derzhavnoho upravlinnya*. Vyp. 2. 109-113. [in Ukrainian]
7. Savchenko N. V. (2020). *Mekhanizmy formuvannya ta realizatsiyi servisno-oriyentovanoi derzhavnoi polityky u sferi zaynyatosti naseleennya v Ukrayini* [Mechanisms of formation and implementation of service-oriented state policy in the field of employment in Ukraine] : dys. ... d-ra nauk z derzh. upr. Kharkiv, 495. [in Ukrainian]
8. Tymoshenko I. P., Dronova O. L. (2018). *Tsyrukulyarna ekonomika dlya umov Ukrayiny* [Circular economy for the conditions of Ukraine]. *Formuvannya rynkovykh vidnosyn v Ukrayini*. №9. 120-127. [in Ukrainian]
9. Shtuler I. YU. (2016). *Evolyutsiya teoryi ekonomichnoho rozvytku u suchasnomu vymiri znan* [Evolution of theories of economic development in the modern dimension of knowledge]. URL : <http://global-national.in.ua/archive/9-2016/45.pdf> (Access date: 06.10.2020) [in Ukrainian]

Ю. І. Калюжна

**ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНІ ДОМІНАНТИ
ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ НАРАТИВИ ХХІ СТ.
ЯК ДЕТЕРМІНАНТИ «МАЙБУТНЬОЇ
АПОКАЛІПТИЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ»**

Рефлексія провідних теоретиків сучасності, зосереджена на пошуку концептуальних матриць майбутнього в умовах кліматично-екологічних аберацій ХХІ ст. (температурні аномалії, посухи, урагани, повені, лісові пожежі, забруднення водою і ґрунтів, збільшення територій непридатних для життя, зростання безробіття та бідності, дефіцит продовольства та питної води, неконтрольована міграція, війни за природні ресурси, пандемії тощо), артикулюється ключовою тезою – Сучасна Цивілізація стрімко наближається до «екологічної прірви», що неминуче призведе до «глобального соціального колапсу», який докорінно змінить наш спосіб життя або зробить його (життя) неможливим. Сучасна Цивілізація тотально інфікована «афлюценою» (англ. *affluenza* – термін, складений зі слів *influenza* (грип) і *affluence* (багатство), як наслідок відбувається дивергенція світоглядної парадигми, а панівними політико-економічними домінантами та соціокультурними наративами стають – «безмежне економічне зростання та хиже споживання», «поточне зло та відсутність альтернатив», «моральна сліпота та втрата чутливості». Відтак, Сучасна Цивілізація – це Цивілізація Самогубців, які попри екзистенціальні страхи глобальної екологічної катастрофи ХХІ століття, продовжують «життя за інерцією» демонструючи «абсолютну екологічну індиферентність» до майбутнього нашої Планети.

Ключові слова: сучасне суспільство, політико-економічні домінанти, соціокультурні наративи, глобальна екологічна катастрофа, «екологічна індиферентність».

Калюжная Ю. И. Политико-экономические доминанты и социокультурные нарративы ХХІ в., как детерминанты «будущей апокалиптической реальности».

Рефлексия ведущих теоретиков современности, сосредоточенная на поиске концептуальных матриц будущего в условиях климатических и экологических аберраций ХХІ в. (температурные аномалии, засухи, ураганы, наводнения, лесные пожары, загрязнения водоёмов и почв, увеличение

территорий непригодных для проживания, рост безработицы и бедности, дефицит продовольствия и питьевой воды, неконтролируемая миграция, войны за природные ресурсы, пандемии и прочее), артикулируются ключевым тезисом – современная Цивилизация стремительно приближается к «экологической пропасти», что неизбежно приведёт к «глобальному социальному коллапсу», который в корне изменит наш образ жизни или сделает её (жизнь) невозможной. Современная Цивилизация тотально инфицирована «афлюценой» (англ. affluenza – термин, составленный из слов influenza (грипп) и affluence (богатство), как следствие происходит дивергенция мировоззренческой парадигмы, а господствующими политико-экономическими доминантами и социокультурными нарративами становятся – «безграничный экономический рост и хищное потребление», «текущее зло и отсутствие альтернатив», «моральная слепота и утрата чувствительности». Именно поэтому, Современная Цивилизация – это Цивилизация Самоубийц, которые, несмотря на экзистенциальные страхи глобальной экологической катастрофы XXI в., продолжают «жить по инерции» демонстрируя «абсолютную экологическую индифферентность» к будущему нашей Планеты.

Ключевые слова: современное общество, политико-экономические доминанты, социокультурные нарративы, глобальная экологическая катастрофа, «экологическая индифферентность».

Kaliuzhna Yulia. Political-economic dominants and socio-cultural narratives of the XXI century as determinants of “future apocalyptic reality”.

Reflection of the leading theorists of our time is focused on searching for the future’s conceptual matrices in the context of climatic and ecological aberrations of the XXI century, (they include temperature anomalies, droughts, hurricanes, floods, forest fires, pollution of water reservoirs, and soils; also, there is an increase of unsuitable for living areas, an unemployment and poverty increase, food and drinking water shortage, uncontrolled migration, wars for natural resources, pandemics, etc.) The fundamental thesis articulates it as the following: Modern Civilization is rapidly approaching an “ecological abyss” that will inevitably lead to a “global social collapse”. That will fundamentally change our way of life or make it (life) impossible. Modern Civilization totally infected with “aflucene”(English Affluenza is a term made up of the words influenza (flu) and affluence (wealth)). As a result, there is a divergence of the ideological paradigm, and the dominant political and economic dominants and sociocultural narratives are - “boundless economic growth and predatory consumption” “current evil and

lack of alternatives.”, “moral blindness and loss of sensitivity.”. Consequently, Modern Civilization - This is the Civilization of the Suicides, who, despite the extra-institutional fears of a global ecological catastrophe of the 21st century, continue their “life by inertia” demonstrating “absolute ecological indifference” to the future of our Planet.

Key words: modern society, political and economic dominants, sociocultural narratives, global ecological catastrophe, “ecological indifference”.

Постановка проблеми. «Останнім часом ми значно більше, ніж раніше, говоримо та пишемо про небезпеки, що загрожують екологічній стійкості нашої планети, і про перспективи колективного виживання. Втім, наш образ дії та її наслідки розходяться зі словами – і не важливо, до скількох з нас звертаються і на якому рівні влади та впливу ми знаходимось» [3, с. 89], – Сучасна Цивілізація, тотально інфікована «афлюценою» (англ. *affluenza* – термін, складений зі слів *influenza* (грип) і *affluence* (багатство) [5, с. 81], панівними політико-економічними домінантами та соціокультурними нарративами, обирає «безмежне економічне зростання та хиже споживання», «поточне зло та відсутність альтернатив», «моральну сліпоту та втрату чутливості». «Мабуть, ніколи раніше в світі не було стільки фаталістичних і детерміністських вірувань, як сьогодні; ... нескінченні пророцтва та опис криз, що наближаються, небезпек, різкого погіршення ситуації та кінця світу. У цій загально проникаючій атмосфері страху та фаталізму формується переконання, що не існує альтернатив сучасній політичній логіці, тиранії економіки, підходам до науки і техніки та взаємовідносинам природи і людини» [3, с. 9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова експертиза та пошук концептуальних матриць майбутнього в умовах кліматично-екологічних аберацій ХХІ ст. є предметом науково-дослідницької комунікації – Дж. Александер, К. Андерсон, Б. Баркер, З. Бауман, У. Баумол, У. Бек, Ж. Бодрійяр, Е. Боуз-Ларкін, Л. Браун, І. Валлерстайн, Т. Веблен, Ф. Гватарі, Дж. Гібсон, Е. Гідденс, С. Гокінгс, Р. Голл, А. Гор, Ж. Деліоз, Ф. Джеймсон, Д. Дойч, І. Дюрон, Р. Екерслі, М. Йеник, В. Клаус, Н. Кляйн, Е. Колберт, Л. Колдуелл, П. Коломі, Е. Лаклау, К. Леві-Лебуайє, Ж.-Ф. Ліотар, Е. та Х. Ловінсон,

Г. Макстон, А. Мальм, Дж. Маркофф, Е. Масуда, А. Міракян, А. Мол, Ш. Муфе, Д. Найсбіт, О. Неклесса, Л. Ніколсон, У. Отс, С. Постел, М. Райт, Й. Рандернс, З. фон Сіріасі-Вентрап, Г. Скотт, Г. Спарганер, Н. Стерн, Д. Стокольс, Г. Тернер, Е. Тоффлер, Дж. Уррі, Ф. Ферраротті, Н. Фрезер, Дж. Фрідман, М. Фуко, Р. Фюкс, Ю. Ной Харарі, Р. Харрабін, Дж. Хау, Р. Хокен, Н. Хомський, Й. Хубер, С. Шрибман, Дж. Штейнбергер, Н. Штерн та ін.

Мета статті – визначити та проаналізувати політико-економічні домінанти та соціокультурні наративи суспільства XXI століття, які детермінують неминучість настання «майбутньої апокаліптичної реальності», а також здійснити спробу окреслення контурів «екоцентристської світоглядної парадигми».

Основні результати дослідження. За висновками експертного середовища, Сучасна Цивілізація стрімко наближається до «екологічної прірви», що неминуче призведе до «глобального соціального колапсу», який докорінно змінить наш спосіб життя або зробить його (життя) неможливим – TERTIUM NON DATUR (*лат. третього не дано*). Масштаб, прогресія та синергія глобальних кліматично-екологічних трансформацій XXI століття неминуче запустять ланцюгову реакцію «анігіляції» природних, техногенних та соціальних катастроф у вигляді температурних аномалій, посух, ураганів, повеней, лісових пожеж, забруднення водойм і ґрунтів, збільшення територій непридатних для життя, зростання безробіття та бідності, дефіциту продовольства та питної води, неконтрольованої міграції, війн за природні ресурси, пандемій тощо. «Складно уявити те, чого ми ніколи не відчували. Часом навіть не вистачає відповідних слів. Про таку перспективу складно говорити тому, що мова йде про майбутнє не абстрактного людства, а про наші родини та наших друзів. Жодне покоління до нас не стикалось з проблемою такої складності, такого масштабу» [4, с. 9].

В рефлексії провідних теоретиків сучасності артикульовані ключові тези щодо настання «майбутньої апокаліптичної реальності» та визначені «відповідальні» – *інфернальна пара* – «безмежне економічне зростання та хиже споживання»: «наша економіка та планета перебувають у стані війни. Висловлюючись точніше,

економіка воює з багатьма формами життя на планеті, включно з людьми» [6, с. 29]; «сучасне економічне мислення і політика створили економіку, яка не синхронізована з екосистемами, від яких вона залежить, і саме це стане причиною її колапсу» [4, с. 16]; «слід радикально скоротити запити суспільства. Не зробимо цього добровільно – кризи та катастрофи неодмінно опустять цивілізацію до прийняттого для природи рівня» [10, с. 14]; «практично все, що ми робимо, наносить шкоду біосфері, навколишнє середовище стає все менш стабільним та сприятливим, а наше майбутнє в довгостроковій перспективі – все більш туманним» [9, с. 10].

Відтак, очевидним і дієвим способом порятунку Людства від глобальної екологічної катастрофи видається просте обмеження «споживчих практик», проте, за твердженням «зеленого» політика Р. Фюкса – просто «увімкнути червоне світло Модерну безперспективно ... той, хто вважає, що екологічну кризу можна подолати, лише радикально знизивши рівень людської активності на планеті – менше виробляти, менше споживати, менше їздити, розповсюджувати менше інформації, – закінчити введенням надзвичайного екологічного стану» [10, с. 31], оскільки ядром сучасної світоглядної парадигми є «штучно створене й суб'єктивне відчуття незадоволення» [2, с. 77], культивоване сучасними політико-економічними та соціокультурними наративами «безмежного економічного зростання та хижого споживання», то й ключем до «екологічного майбутнього» має стати перекодування світоглядної парадигми за принципами *«Екоцентризму»* – *«людина є лише елементом екологічного світу, а відтак її життєдіяльність не повинна порушувати природної рівноваги»*.

Але саме «суб'єктивне відчуття незадоволення», яке є «сакральним» в свідомості сучасного суспільства й робить перспективу «Екоцентризму» вкрай примарною, – в ХХІ столітті повсякденність мільярду людей сконструйована з мультиплікації ритуалів та практик «комфортного життя», в основу яких покладено «здатність та бажання споживати», при чому, як наголошує З. Бауман, «у цій гонитві за новими бажаннями, а не за їхнім задоволенням, немає чіткої фінішної риси» [2, с. 65] – їздити на власному авто, подорожувати літаками, мешкати в комфортабельних будинках, користуватись гаджетами та побутовою

технікою, насолоджуватись гастрономічним різноманіттям, демонструвати «споживчі можливості» в соціальних мережах та багато іншого, виключно «споживацька активність перетворює людину на індивіда, за допомогою ретельно підібраних покупок, я можу створити з себе все, що забажаю» [1, с. 215], – таким є панівний соціально-культурний наратив Сучасної Цивілізації; в той час, як повсякденність інших мільярдів людей, «які готові задовольнитись тим, що в них є» [2, с. 77] – це нетрі, безробіття, бідність, бандитизм, недоїдання, відсутність електрики, водопостачання, належного медичного обслуговування, освіти та інші негаразди, а головне – відсутність перспектив перетнути демаркаційну лінію та потрапити в омріяний «світ споживання». Акцентуємо, в цьому поляризованому світі інтегративним елементом виступає «мрія»: перші мріють збільшити можливість «споживати» та зберегти існуючу суспільну диференціацію, другі – долучитись до «споживання» та відновити соціальну справедливість; відтак, не має нічого дивного в тому, що відчайдушні заклики науковців та екоактивістів про наближення «*ecological deadline*» та настання «*майбутньої апокаліптичної реальності*» не є вагомим аргументом для Сучасної Цивілізації – Цивілізації Самогубців, які продовжують «життя за інерцією», марно витрачаючи своє життя та життя своїх нащадків на гонитву за фантомом «задоволенням від споживання».

Ми повинні відверто визнати, сучасне суспільство приречене: «суспільство споживання не може бути майбутнім, якщо бачити майбутнє у райдужному світлі; суспільство споживання не може породити нормальної людини, якщо брати за нормальну ту, яка має моральні засади і бореться за домінанту духовних цінностей» [5, с. 85]. Деструктивний та інфернальний світогляд «безмежного економічного зростання та хижого споживання» вражає своєю «екологічною байдужістю» та перемогою над здоровим глуздом, так, за влучними і сміливими твердженнями екоактивістки Н. Кляйн, «він перемагає, коли грекам кажуть, що їхній єдиний шанс подолати фінансову кризу – це надати континентальний шельф для небезпечного видобутку нафти та газу. ... коли канадцям кажуть, що єдиний спосіб не зазнати долі Греції – це дозволити вирубку лісів, щоб отримати доступ до

напівтвердого бітуму в провінції Альберта. Він перемагає, коли в Стамбулі руйнують парк, а на його місці будують ще один торговельний центр. Він перемагає, коли в Пекіні батькам кажуть, що відправляти дітей до школи в захисних масках, стилізованих під героїв мультфільмів – це прийнятна ціна за економічне зростання. Він перемагає щоразу, коли ми бачимо лише погані для себе виходи зі становища: сувора економія або грабунок надр землі, отруєння або бідність». Невтішний висновок: «поставши перед проблемою, яка несе загрозу існуванню нашого виду, суспільство продовжує робити те, що, власне, спричинило кризу, докладаючи мізерних зусиль для виходу з цього становища. ... Ми обираємо забуття, адже боїмося, що цілковите усвідомлення природи цієї проблеми змінить все» [6, с. 12, 14, 30].

В опису сучасного світу провідні філософи сучасності З. Бауман і Л. Донскіс акцентують на домінації негативних характеристик в суспільній свідомості – «поточне зло», «відсутність альтернатив», «моральна сліпота» та «втрата чутливості», які насправді й є віддзеркаленням світоглядної парадигми Сучасної Цивілізації, яка попри екзистенціальні страхи «майбутньої апокаліптичної реальності», продовжує обирати «екологічні симулякри», на кшталт купівлі товарів з екомаркуванням, відмови від друку банківського чеку, сортування сміття, підтримки акцій екоактивістів тощо, які радше виконують роль «заспокійливого», ніж «реальних ліків», адже – реалії ХХІ століття вимагають невідкладних «реанімаційних заходів» по відношенню до навколишнього середовища.

Життєво важливо, – «або ми змінимо свій спосіб життя та створимо цілковито нове суспільство, або зміни відбудуться самі собою» [6, с. 29], – зберегти Сучасну Цивілізацію та можливість подальшої еволюції у гармонії з Природою можливо лише за умови переформування пануючого світогляду на світоглядну парадигму «Планетарного Екоцентризму». Генератором цих трансформаційних процесів має виступити політика, – екологічна політика. В оригінальному проєкті філософа Б. Латура «Політики природи» стверджується: «з теоретичної точки зору політична екологія навіть не починалася; до цього часу просто пояснювали слова «політика» і «природа», цілковито не

замислюючись над їх змістом; тому виклики, з якими до сих пір стикалась політика природи, не доводять рівним рахунком нічого: ні по відношенню до її минулих поразок, ні по відношенню до її можливого тріумфу в майбутньому»; «політична екологія стане золотим століттям соціальних наук, звільнених від модернізму» [7, с. 9, 247]. В цьому ключі розмірковують й інші провідні теоретики сучасності: «перед викликами і ризикам кліматичних змін глобальне суспільство потребує великомасштабної ПОЛІТИКИ планетарного рівня» [11, р. 37]; «ми повинні взяти природу під свій захист. Тому політика ХХІ ст. повинна стати у буквальному сенсі слова *геополітикою*» [10, с. 36]; «кінець розрізнення між природою і суспільством у ХХІ столітті ставить перед нашою уявою надскладне завдання: схопити взаємодію і взаємозалежність людини, суспільства і природи. Політика також повинна відреагувати на зміну системи координат» [8, с. 137].

Як це не парадоксально, але саме зараз, коли оголошено «*ecological deadline*», у політиків з'являються «додаткові опції» для вирішення «одвічних соціальних проблем» (соціальної нерівності, бідності, безробіття, міграції тощо), реалізуючи амбітні проекти сучасної науки – комплексні технології (Е. Блох), біокібернетика (Ф. Фестер), революція ефективності (Е. У. фон Вайцзеккер), природний капіталізм (Е. і Х. Ловіси, П. Хокен). Можна перейти до реальної «зеленої економіки», в основу якої покладено продуктивний синтез біологічної еволюції та технологій; все це призведе до якісних змін не лише в екологічному, а й соціально-економічному просторі; як зауважує Р. Фюкс, «фантастична виробнича сила природі, невичерпні можливості еволюції. Ми ще не знаємо, чого можна досягти, поєднуючи творчий потенціал природи з людським духом, реалізуючи синергію біо- та ноосфери. ... вони передбачають не статичне, а динамічне суспільство, не покірне пристосування до існуючого «природнього порядку», а зростання разом з природою» [10, с. 37].

Висновки. Цілком зрозуміло, на сьогодні «у нашому суспільстві соціально-політичне переосмислення кліматичних змін, і взагалі увага до екологічних питань значно відстають від потреб часу» [8, с. 144], проте зростання «глобальної екологічної напруги» неминуче поставить перед Сучасною Цивілізацією питання зміни світоглядної парадигми

за екоцентричним вектором, а генератором цих змін має стати координаційний альянс політики і науки.

Список бібліографічних посилань

1. Бауман, З. (1996). *Мыслить социологически*. Москва: Аспект-пресс, 255 с.
2. Бауман, З. (2008). *Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 109 с.
3. Бауман, З., Донскис, Л. (2019). *Текущее зло: жизнь в мире, где нет альтернатив*. СПб.: Издательство Ивана Лимбаха, 296 с.
4. Браун, Л. (2013). *Мир на грани. Как предотвратит экологический и экономический коллапс*. М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 208 с.
5. Дорошкевич, А.С. (2012). Суспільство споживання: морально-соціальні наслідки. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія, [online] вип. 4(14), с. 76–86. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/suspilstvo-spozhivannya-moralno-sotsialni-naslidki/viewer> [Accessed 21 Sep. 2020].
6. Кляйн, Н. (2016). *Змінюється все. Капіталізм проти клімату*. Київ : Наш формат, 480 с.
7. Латур, Б. (2018). *Політики природи*. М.: Ад Маргинем Пресс, 336 с.
8. Радіонова, І.О. (2019). Глобальні кліматичні зміни: спроба соціально-політичного переосмислення. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*, вип. 2(19), с.132–146.
9. Уилсон, Э. (2017). *Будущее Земли. Наша Планета в борьбе за жизнь*. М.: Альпина нон-фикшн, 320 с.
10. Фюкс, Р. (2018). *Зелёная революция: Экономический рост без ущерба для экологии*. М.: Альпина нон-фикшн, 330 с.
11. Beck, U. (2016). *The metamorphosis of the world*. Cambridge: Polity Press, 200 p.

References

1. Bauman, Z. (1996). *Myslit' sotsiologicheski* [Think sociologically]. Moskva: Aspekt-press, 255 p.
2. Bauman, Z. (2008). *Globalizatsiya. Naslidki dlya lyudini i suspil'stva* [Globalization. The Human Consequences]. Kyiv: View. House of Kyiv-Mohyla Academy], 109 p.

3. Bauman, Z., Donskis, L. (2019). *Tekuchee zlo: zhizn' v mire, gde net al'ternativ* [Fluid evil. Living in a world where there are no alternatives]. SPb.: Izdatel'stvo Ivana Limbakha, 296 p.
4. Braun, L. (2013). *Mir na grani. Kak predotvratit' ekologicheskii i ekonomicheskii kollaps* [The world is on the edge. How to prevent environmental and economic collapse]. M.: AST-PRESS KNIGA, 208 p.
5. Doroshkevich, A.S. (2012). Suspil'stvo spozhivannya: moral'no-sotsial'ni naslidki [Consumer society: moral and social consequences]. *Visnik Natsional'nogo universitetu «Yuridichna akademiya Ukraini imeni Yaroslava Mudrogo»*. Seriya: *Filosofiya, filosofiya prava, politologiya, sotsiologiya* [Bulletin of the National University "Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine". Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology], vol. 4(14), pp. 76–86. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/suspilstvo-spozhiwannya-moralno-sotsialni-naslidki/viewer> [Accessed 21 Sep. 2020].
6. Klyain, N. (2016). *Zminyuet'sya vse. Kapitalizm proti klimatu* [Everything is changing. Capitalism against climate]. Kyiv: Nash format, 480 p.
7. Latur, B. (2018). *Politiki prirody* [Nature politicians]. Moscow: Ad Marginem Press, 336 p.
8. Radionova, I.O. (2019). Global'ni klimatichni zmini: sprobа sotsial'no-politichnogo pereosmislennya [Global climate change: an attempt at socio-political rethinking]. *Suchasne suspil'stvo: politichni nauki, sotsiologichni nauki, kul'turologichni nauki* [Modern society: political sciences, sociological sciences, culturological sciences], vol. 2(19), pp. 132–146.
9. Uilson, E. (2017). *Budushchee Zemli. Nasha Planeta v bor'be za zhizn'* [The future of the Earth. Our Planet in the fight for life]. M.: Al'pina non-fikshn, 320 p.
10. Fyuks, R. (2018). *Zelenaya revolyutsiya: Ekonomicheskii rost bez ushcherba dlya ekologii* [Green Revolution: Eco-Friendly Growth]. M.: Al'pina non-fikshn, 330 p.
11. Beck, U. (2016). *The metamorphosis of the world* [The metamorphosis of the world]. Cambridge: Polity Press, 200 p.

О. В. Бондаренко

ЩОДО ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ УПРАВЛІННЯ ЕКСПОРТНИМИ РИЗИКАМИ В АГРОБІЗНЕСІ

Стаття розглядає процес формування стратегії управління експортними ризиками в агробізнесі з позицій системного та інституціонального підходів.

Мета статті – розробка методологічних основ формування і реалізації стратегії управління експортними ризиками вітчизняного агробізнесу.

Методологічною основою процесу формування та реалізації стратегії управління експортними ризиками суб'єктів агробізнесу виступає концепція Світового банку з питання управління сільськогосподарськими ризиками, в тому числі і експортними (ARM). Інституціональний та системний підходи дозволяють сформуванню комплексну стратегію управління експортними ризиками підприємств агробізнесу, засновану на інструментах і інститутах підтримки експортної діяльності як на макро- так і мікрорівні. Обґрунтовується, що державні інститути відіграють вирішальну роль в процесі формування стратегії управління експортними ризиками в агробізнесі. Комплексний підхід до управління експортними ризиками в агробізнесі дозволяє структурувати проблеми і загрози, з якими стикається підприємство на міжнародній арені, що значно спрощує процес ухвалення рішення в сфері експортних ризиків агробізнесу і дозволяє знизити витрати на управління ними.

Розвиток інститутів підтримки аграрного експорту (як державних інститутів, так і недержавних організацій); налагодження ефективної взаємодії між ними; розширення набору інструментів підтримки експорту, що відповідають нормам і правилам СОТ, з використанням передового світового досвіду дозволять істотно мінімізувати експортні ризики вітчизняних виробників аграрної продукції.

Ключові слова: стратегія, експортні ризики, управління, агробізнес, системний підхід, інституціональний підхід, механізми управління експортними ризиками.

Бондаренко А. В. К вопросу формирования стратегии управления экспортными рисками в агробизнесе.

Статья рассматривает процесс формирования стратегии управления экспортными рисками в агробизнесе с позиций системного и институционального подходов.

Цель статьи – разработка методологических основ формирования и реализации стратегии управления экспортными рисками отечественного агробизнеса.

Методологической основой процесса формирования и реализации стратегии управления экспортными рисками субъектов агробизнеса выступает концепция Мирового банка по вопросу управления сельскохозяйственными рисками, в том числе и экспортными (ARM). Институциональный и системный подходы позволяют сформировать комплексную стратегию управления экспортными рисками предприятий агробизнеса, основанную на инструментах и институтах поддержки экспортной деятельности как на макро- так и микроуровне. Обосновывается, что государственные институты играют решающую роль в процессе формирования стратегии управления экспортными рисками в агробизнесе. Комплексный подход к управлению экспортными рисками в агробизнесе позволяет структурировать проблемы и угрозы, с которыми сталкивается предприятие на международной арене, что значительно упрощает процесс принятия решения в сфере экспортных рисков агробизнеса и позволяет снизить затраты на управление ими.

Развитие институтов поддержки аграрного экспорта (как государственных институтов, так и негосударственных организаций); налаживание эффективного взаимодействия между ними; расширение набора инструментов поддержки экспорта, соответствующих нормам и правилам ВТО, с использованием передового мирового опыта позволят существенно минимизировать экспортные риски отечественных производителей аграрной продукции.

Ключевые слова: стратегия, экспортные риски, управление, агробизнес, системный подход, институциональный подход, механизмы управления экспортными рисками.

Bondarenko Alexandr. On the question of forming an export risk management strategy in agribusiness.

The article examines the process of forming a strategy for managing export risks in agribusiness from the standpoint of a systemic and institutional approach.

The purpose of the article is to develop methodological bases for the formation and implementation of the strategy of export risk management of domestic agribusiness.

The methodological basis of the process of formation and implementation of the strategy of export risk management of agribusiness entities is the concept of the World Bank on the management of agricultural risks, including export (ARM).

Institutional and systemic approaches make it possible to form a comprehensive strategy for managing export risks of agribusiness enterprises based on tools and institutions for supporting export activities both at the macro and micro levels. It is substantiated that state institutions play a decisive role in the process of forming a strategy for managing export risks in agribusiness. An integrated approach to managing export risks in agribusiness allows you to structure the problems and threats that an enterprise faces in the international arena, which greatly simplifies the process of making decisions in the field of export risks in agribusiness and reduces the cost of managing them.

Development of agricultural export support institutions (both state institutions and non-governmental organizations), establishing effective interaction between them; expansion of the set of export support instruments that comply with WTO norms and rules, using the best international experience will significantly minimize the export risks of domestic agricultural producers.

Key words: strategy, export risks, management, agribusiness, system approach, institutional approach, export risk management mechanisms.

Постановка проблеми. Агробізнес є одною з провідних галузей вітчизняної економіки, його частка в ВВП України складає 10% [1]. На сьогодні український агробізнес характеризується значним експортним потенціалом, що актуалізує проблему пошуку напрямків його ефективного використання в умовах загострення конкурентної боротьби на ринках сільськогосподарської продукції. В Топ-10 експортних товарів України потрапляють пшениця, кукурудза та рослинна олія [2]. За результатами 2018 року зовнішньоторговельний оборот продукції агробізнесу України склав \$24,3 млрд, з яких \$18,8 млрд припадає на агроекспорт, що складає 39,8% в загальному експорті України. Найбільшу частку аграрного експорту сформували зернові культури – 38,4% від обсягу сільськогосподарського експорту, масла – 23,3% і насіння олійних культур – 10,2% [3]. У 2019 році частка сільськогосподарської продукції та продовольства в загальних обсягах українського експорту склала 44,3%, або \$ 22,2 млрд., станом на жовтень 2020 р. частка сільськогосподарської продукції вперше в загальному експорті України перевищила 50,0% [4].

Незважаючи на особливу значимість експорту сільськогосподарської продукції для економіки держави, українські експортери

відчувають такі труднощі при просуванні сільськогосподарської продукції на зовнішні ринки:

- відсутність конкурентоспроможної системи підтримки експорту продукції агробізнесу (обмежений перелік інструментів підтримки, відсутність системи державного фінансування підтримки експорту продукції агробізнесу);

- відсутність аналітичної бази щодо зарубіжних ринків, що володіють пріоритетом для збуту вітчизняної продукції агробізнесу, по каналах дистрибуції і основним трендам в споживанні сільськогосподарських і харчових продуктів, недостатність знання практики ділового обороту, юридичних особливостей ведення бізнесу в зарубіжних країнах;

- застосування зарубіжними країнами вимог і заходів, що обмежують можливість експорту вітчизняної продукції агробізнесу;

- необхідність підвищення якості та безпеки вітчизняної сільськогосподарської продукції, гармонізації з міжнародними стандартами якості, а також відсутність позитивного іміджу продукції агробізнесу в зарубіжних країнах.

В результаті на діяльність експортерів впливає безліч ризиків, впоратися з якими часом важко навіть великим компаніям. Згідно з дослідженням, на першому місці серед експортних ризиків для українських постачальників сільськогосподарської продукції – транспортно-логістичні, на них вказали 78% компаній, на другому валютно-фінансові (в основному коливання курсу гривні), на них вказали майже 72% компаній, 53% російських експортерів стикаються з випадками неплатежів з боку зарубіжних контрагентів, 24% експортерів відзначили інституціональні ризики [5].

В зв'язку з цим тема дослідження, пов'язана з питаннями формування стратегії управління експортними ризиками в аграрному секторі української економіки актуальна.

Ступінь розробки теми дослідження. Теоретичним і практичним аспектам підвищення економічної ефективності експортоорієнтованої діяльності агропромислового комплексу присвячені праці П. О. Антонюка, Н. В. Байди, С. П. Бубенко, В. П. Горьового, В. И. Губенко, Р. М. Дацківа, М. Єримизиної, С. Коваленко,

Ф. В. Зінов'єва, С. Р. Камілової, Т. І. Ломаченко, О. Ф. Луки, І. В. Мельничука, І. В. Мирошніченко, Ю. М. Огороднікової, Р. В. Пинди, В. В. Попової, І. В. Розсохи, П. Т. Саблука, С. І. Степаненко, В. В. Столярова, В. А. Чеботарьова, А. О. Щепіцина та інших.

Серед вітчизняних авторів, які займаються проблематикою управління ризиками в Україні, зокрема в агробізнесі слід віділити таких вчених як: В. П. Андрійчук, А. В. Гордійчук, В. П. Горьовий, М. Я. Дем'яненко, Р. О. Колібаба, І. В. Кириленко, С. А. Навроцький, О. М. Остапенко, В. Д. Пантелеєв, Н. В. Приказюк.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

При всій вивченості теоретичних і практичних аспектів експорто-орієнтованої діяльності агробізнесу, остається недостатньо вивченою проблема мінімізації експортних ризиків сільськогосподарських виробників, відсутня цілісна методологія формування та реалізації стратегії управління експортними ризиками вітчизняного агробізнесу. Дані обставини і визначили мету дослідження.

Мета статті – розробка методологічних засад формування та реалізації стратегії управління експортними ризиками вітчизняного агробізнесу.

Виклад основного матеріалу. Ризик у зовнішньоекономічній діяльності таке поєднання ймовірності події та системної невизначеності наслідків, яке впливає на фінансово-господарську діяльність організації, а також або дозволяє отримати ресурси для розвитку, або виражається в негативних наслідках і втратах [6]. Управління ризиками в зовнішньоекономічній діяльності підприємств передбачає виявлення і оцінку ступеня ризиків, які загрожують майну, нормальному веденню виробничої економічної діяльності і, як наслідок, фінансових результатів діяльності суб'єктів зовнішньої економічної діяльності (ЗЕД), а також мистецтво прийняття рішення по формуванню системи заходів ризик-менеджменту, заснованої на прогнозуванні ступеня їх несприятливого впливу на результат угоди.

Методологічною основою процесу формування та реалізації стратегії управління експортними ризиками суб'єктів агробізнесу виступає концепція Світового банку щодо управління сільсько-

господарськими ризиками, в тому числі і експортними (ARM). Концепція ARM ґрунтується на синтезі системного та інституціонального підходів в управлінні сільськогосподарськими ризиками. Системний підхід дозволяє експортні ризики агробізнесу розбити на дві групи:

- фундаментальні ризики (макрорівень);
- організаційні ризики (мікрорівень).

Дії з управління ризиками можуть бути реалізовані як на мікротак і макрорівні. Вдаються до дій по мінімізації ризиків на мікрорівні окремі експортери агропродукції. Дії на макрорівні реалізуються на рівні національної економіки, на якому інтегровані стратегії ARM спрямовані в зростання аграрного сектору, інвестиції та підтримку аграрного експорту. Системний підхід у визначенні та управлінні експортними ризиками дозволяє сформувати дієві стратегічні інструменти та інститути підтримки експорту агробізнесу

Інституціональний підхід дозволяє визначити суб'єктів, на яких покладено завдання мінімізації експортних ризиків (макрорівень – державні інститути; мікрорівень – суб'єкти агробізнесу).

Ефективність реалізації стратегії управління експортними ризиками суб'єктів агробізнесу у значній мірі залежить як від дієвості інструментів та інститутів підтримки експорту виробників сільськогосподарської продукції з боку держави, так і від дієвості організаційних методів мінімізації зовнішньоекономічних ризиків самими суб'єктами господарювання. Стратегія управління експортними ризиками суб'єктів агробізнесу реалізуються через методи макро- або мікроекономічного управління.

Метою макроекономічного управління (регулювання) ризиками у зовнішньоекономічній діяльності є зниження загальних втрат держави, пов'язаних з можливою реалізацією ризиків на рівні підприємств агробізнесу. Досягненню цієї мети сприяє використання таких методів макроекономічного управління ризиками, як вдосконалення нормативно-законодавчої бази, підвищення рівня економічного співробітництва в напрямку зовнішньої інтеграції держави, розвиток грошово-кредитної, фінансової, податкової систем і т.д. Система макроекономічного управління ризиками суб'єктів ЗЕД носить

фундаментальний характер і дозволяє нівелювати експортні ризики суб'єктів агробізнесу.

Інституційною основою система регулювання і підтримки експорту аграрнопродовольчої продукції в Україні виступають Міністерство економічного розвитку і торгівлі, Міністерство закордонних справ і Міністерство аграрної політики і продовольства, окрім того створені і функціонують державні спеціалізовані інститути підтримки експорту: Рада та Офіс по просуванню експорту при Міністерстві економічного розвитку і торгівлі України; Рада експортерів та інвесторів при Міністерстві закордонних справ України; Центр підтримки експортерів при Постійному представництві України при Європейському Союзі; Експортно-кредитне агентства (захищає українських експортерів від ризику неплатежу і фінансових втрат, забезпечення сприятливих умов для доступу до фінансових ресурсів і виходу українських виробників на зовнішні ринки). Активне сприяння розвитку експорту надають недержавні організації: Українська зернова асоціація, Асоціація «Укроліяпром», що представляє інтереси підприємств масложирової промисловості, Асоціація «Союз птахівників України», Український Клуб аграрного бізнесу (УКАБ). Останнім часом активно сприяють розвитку експорту виробничі асоціації, що об'єднують виробників органічної продукції, меду, горіхів. Активну роботу по просуванню агропродовольчого експорту проводить Торгово-промислова палата України, яка має в своєму складі Координаційний центр підтримки експорту. Палата організує бізнес-форуми, проводить дослідження, ініціює програми міжнародного співробітництва з експорту української продукції, організує візити представників України на закордонні виставки і ярмарки. Найбільш представницька в Україні об'єднання суб'єктів економічної діяльності «Український союз промисловців і підприємців» (УСПП) має в своєму складі як громадські об'єднання виробників агропродовольчої продукції, так і окремі підприємства. При УСПП створено центр підтримки експорту, який допомагає вітчизняним підприємствам знайти нові ринки збуту. У його складі працює блок «Україна продовольча».

Вищеперелічені вітчизняні інститути повинні сформувати нормативно-правове, фінансове та організаційне підґрунтя для

формування та реалізації стратегії мінімізації фундаментальних експортних ризиків суб'єктів агробізнесу (недосконалість системи митно-тарифного регулювання та оподаткування суб'єктів ЗЕД; низький рівень відповідності національних систем стандартизації та сертифікації вимогам світового ринку; відсутність гармонізації вітчизняного законодавства до законодавства європейського та світового ринків; валютний ризик; відсутність належної рекламно-інформаційної підтримки вітчизняних суб'єктів ЗЕД; неефективність використання системи квотування та ліцензування зовнішньоторгових операцій; зростання тіньових схем ведення ЗЕД і використання користування експортної виручки).

Метою мікроекономічного управління (регулювання) експортних ризиків є зниження можливих збитків на рівні окремого експортера агропродукції, причому заходи ризик-менеджменту мікрорівня стосуються як загальних організаційних питань його діяльності, так і врегулювання проблем виробництва і просування сільськогосподарської продукції на світовому ринку.

Основні складові реалізації стратегії управління експортними ризиками суб'єкту агробізнесу:

1. Формалізація бізнес-процесів, пов'язаних з експортом агропродукції.
2. Виділення ризиків на кожному етапі експорту.
3. Розробка переліку критеріїв оцінки експортних ризиків.
4. Зведення всіх ризиків експорту в єдиний інформаційний простір, ранжування ризиків за розробленими критеріями.
5. Оцінка найбільш значущих експортних ризиків і можливих наслідків їх реалізації.
6. Розробка профілактичних заходів і способів нейтралізації експортних ризиків.

Шляхи мінімізації експортних ризиків на різних етапах виходу суб'єкту агробізнесу на міжнародний ринок представлено в табл. 1.

Таблиця 1

Шляхи мінімізації експортних ризиків на різних етапах виходу суб'єкту агробізнесу на міжнародний ринок*

Етап виходу експортеру агропродукції на міжнародний ринок	Вид експортного ризику	Шляхи мінімізації та нейтралізації експортних ризиків
Підготовка до експорту	політичні валютні	– регулювання з боку держави; – ф'ючерсні контракти, свопи і опціони – формування погашення валютних ризиків
Оцінка фінансових можливостей експортеру	фінансові	– формування цільових резервних фондів (наприклад, фонд страхування цінового ризику, страхування ризиків, пов'язаних з відсутністю обсягу робіт/послуг, фонд погашення дебіторської заборгованості, фонд погашення валютних ризиків, і т.п.); – формування системи страхових запасів матеріальних і фінансових ресурсів по окремих елементах оборотних активів експортера; – нерозподілений залишок прибутку, отриманої в звітному періоді – лімітування.
Підготовка до експортних продажів	логістичні	– страхування вантажів; – експедирування вантажів.
Розрахунок та формування експортної ціни на агропродукцію	цінові	– ф'ючерсні контракти, свопи і опціони – формування фонду страхування цінового ризику
Пошук потенціальних клієнтів та ділерів	фінансові	– формування цільових резервних фондів (страхування ризиків, пов'язаних з відсутністю обсягу робіт/послуг, фонд погашення дебіторської заборгованості) – нерозподілений залишок прибутку, отриманої в звітному періоді – лімітування.
Розробка та оформлення зовнішньоторгового контракту	юридичні	– послуги юристів та адвокатів; – послуги консалтингових фірм.

* Складено автором на основі [5; 6]

Висновок. Методологічною основою процесу формування та реалізації стратегії управління експортними ризиками суб'єктів агробізнесу виступає концепція Світового банку щодо управління сільськогосподарськими ризиками, в тому числі і експортними (ARM). Концепція ARM ґрунтується на синтезі системного та інституціонального підходів в управлінні аграрними ризиками. Державні інститути відіграють вирішальну роль в процесі формування стратегії управління експортними ризиками в агробізнесі. Дії з управління експортними ризиками аграріїв можуть бути реалізовані як на мікротак і макрорівні. Дії на макрорівні реалізуються на рівні національної економіки, на якому інтегровані стратегії ARM спрямовані в зростання аграрного сектору, інвестиції та підтримку аграрного експорту. Розвиток інститутів підтримки аграрного експорту (як державних інститутів, так і недержавних організацій), налагодження ефективної взаємодії між ними; розширення набору інструментів підтримки експорту, що відповідають нормам і правилам СОТ, з використанням передового світового досвіду дозволять суттєво мінімізувати експортні ризики вітчизняних виробників аграрної продукції.

Список бібліографічних посилань

1. Сельское хозяйство будет среди отраслей наименее пострадавших от карантинных ограничений – прогноз НБУ. Available at: <https://interfax.com.ua/news/economic/678221.html> [Accessed 1 March 2021].
2. Обзор национальных программ и стратегий поддержки экспорта сельскохозяйственных товаров в постсоветских странах. Продовольственная и сельскохозяйственная организация Объединенных Наций (Рим 2018), 71 с.
3. Agriculture and Rural Development/ Available at: <http://data.worldbank.org/indicator> [Accessed 1 March 2021].
4. FAOSTAT. Available at: <http://faostat3.fao.org/home/E> [Accessed 1 March 2021].
5. Бондаренко, О. В. (2020). Сучасні підходи щодо управління ризиками експортних операцій в аграрному секторі національної економіки. В: *Економічний простір: збірник наукових праць*. Дніпро: ПДАБА, 2020, с. 33–38.
6. Хоминич, И.П., Перепелица, Д.Г., и Асяева Э.А. (2017). Управление рисками экспорта незерновых сельскохозяйственных товаров. В: *Интернет-*

журнале «Науковедение», т. 9, 4. Available at: <http://naukovedenie.ru/PDF/12EVN417.pdf> [Accessed 1 March 2021].

Reference

1. Sel'skoe khozyajstvo budet sredi otraslej naimenee postradavshikh ot karantinykh ogranichenij – prognoz NBU [Agriculture will be among the industries least affected by quarantine restrictions – NBU forecast]. Available at: <https://interfax.com.ua/news/economic/678221.html> [Accessed 1 March 2021].

2. Obzor nacional'nykh programm i strategij podderzhki ehksporta sel'skokhozyajstvennykh tovarov v postsovetskikh stranakh [Review of national programs and strategies to support the export of agricultural products in post-Soviet countries]. Prodoval'stvennaya i sel'skokhozyajstvennaya organizaciya Ob'edinennykh Nacij (Rim 2018), 71 p.

3. Agriculture and Rural Development/ Available at: <http://data.worldbank.org/indicator> [Accessed 1 March 2021].

4. FAOSTAT. Available at: <http://faostat3.fao.org/home/E> [Accessed 1 March 2021].

5. Bondarenko, O. V. (2020) Suchasni pidkhody shchodo upravlinnia ryzykamy eksportnykh operatsii v aharnomu sektori natsionalnoi ekonomiky [Modern approaches to risk management export operations in the agricultural sector of the national economy]. In: *Ekonomichniy prostir: zbirnyk naukovykh prats*. Dnipro: PDABA, 2020, p. 33–38.

6. Hominich, I.P., Perepelica, D.G., i Asyaeva E.H.A. (2017). Upravlenie riskami ehksporta nezernovykh sel'skokhozyajstvennykh tovarov [Risk management of export of non-cereal agricultural products]. In: *Internet-zhurnale «Naukovedenie»*, vol. 9, 4. Available at: <http://naukovedenie.ru/PDF/12EVN417.pdf> [Accessed 1 March 2021].

**Проблеми лінгвістики,
лінгводидактики,
літературознавства
та перекладу**

И. Л. Ануфриева

ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ НА ОРГАНИЗАЦИЮ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

В статье идет речь о влиянии пандемии на организацию системы образования. Автор отмечает, что кризис усугубил существующее неравенство в системе образования, показал характерные особенности влияния пандемии COVID-19 на жизнь студентов и школьников; в то же время кризис стимулировал инновации в секторе образования. Кроме этого произошли быстрые изменения, связанные с методами и навыками информационного обучения, как детей, так и взрослых. Автор отметил, что для уменьшения потенциально разрушительных последствий пандемии COVID-19 государствам и заинтересованным сторонам требуется предпринять следующие действия: остановить передачу вируса и внимательно подготовиться к возобновлению работы школ; защитить финансирование образования и координат для эффективности; создать устойчивые образовательные системы в целях равноправного и прочного развития, а также переосмыслить понятие «образование» и ускорить изменения в обучении.

Ключевые слова: пандемия, организация обучения, кризис, студенты, школьники, образовательные системы.

Ануфриєва І. Л. Вплив пандемії на організацію навчального процесу

У статті йдеться про вплив пандемії на організацію системи освіти. Автор зазначає, що криза посилила нерівність, що існує в системі освіти, показала характерні особливості впливу пандемії COVID-19 на життя студентів і школярів; водночас криза стимулювала інновації в секторі освіти. Окрім цього, відбулися швидкі зміни, пов'язані з методами й навичками інформаційного навчання як дітей, так і дорослих. Автор зазначив, що для зменшення потенційно руйнівних наслідків пандемії COVID-19 державам і зацікавленим сторонам необхідно вжити таких заходів: зупинити передання вірусу й уважно підготуватися до поновлення роботи шкіл; захистити фінансування освіти й координат для ефективності; створити стійкі освітні системи з метою рівноправного й міцного розвитку, а також переосмислити поняття «освіта» й пришвидшити зміни в навчанні.

Ключові слова: пандемія, організація навчання, криза, студенти, школярі, освітні системи.

Anufriieva Iryna. The effect of the Pandemic on the organisation of education.

The article deals with the pandemic affecting the organization of education system. The author states that the crisis has worsened the existing inequality within the system of education. The author has also shown the key features of COVID-19 pandemic impact on students' and pupils' life, at the same time stimulating innovations in the education sector. Moreover, quick changes have taken place, which are connected with methods and skills of information teaching both for children and adults. The author has underlined that in order to diminish the potentially damaging consequences of COVID-19 pandemics, countries and the parties interested shall have to take the following actions: stop transmitting the virus and prepare carefully for re-establishing the work in schools; protect the education funding and coordinates for effectiveness; create stable education system for equal and steady development; and also reconsider the notion of 'education' and accelerate changes in education in general.

Key words: pandemic, learning organization, crisis, students, pupils, education systems.

Пандемия COVID-19 стала беспрецедентным потрясением для систем образования в истории, нарушив жизнь почти 1,6 миллиарда школьников и студентов в более чем 190 странах на всех континентах. Закрытие школ и других учебных заведений затронуло 94% образованного населения мира и до 99% стран с низким и ниже среднего уровнем доходов.

Кризис усугубляет существующее неравенство в образовании, большое количество детей, молодежи и среди наиболее уязвимых – взрослые (жители бедных или сельских районов, девочки, беженцы, люди с ограниченными возможностями и принудительно перемещенные лица) рискуют не возобновить свое образование. Потерянное время на обучение не только вредит нынешнему поколению, но и может свести на нет десятилетия прогресса, особенно в плане доступа девочек и девушек к образованию .

Около 23,8 миллионов детей и молодежи (от дошкольников до

студентов высших учебных заведений) также могут в следующем году прекратить обучение в школе или быть не допущены к образованию исключительно в результате экономических последствий пандемии.

Аналогичным образом, шок для систем образования имел и будет иметь существенные последствия, выходящие за рамки сферы образования. Закрытие школ затрудняет предоставление основных услуг детям и семьям, включая доступ к продуктам питания, не позволяет многим родителям работать в нормальном режиме, и подвергает женщин и девочек большому риску насилия.

Поскольку бюджетные ограничения увеличиваются, а помощь в целях развития находится под угрозой, образование может также столкнуться с серьезными проблемами финансирования, усугубляя проблемы, существовавшие до эпидемии. Например, для стран с низким и ниже среднего уровнем дохода, разрыв в финансировании достиг ошеломляющей цифры в 148 миллиардов долларов в год и теперь может увеличиться на треть.

В то же время кризис стимулировал инновации в секторе образования. Мы стали свидетелями появления новых разработок, которые позволили продолжить обучение и тренинги – по радио, по телевидению или в форме учебных комплектов для дома.

Формулы дистанционного обучения были разработаны благодаря оперативному вмешательству государств и партнеров по всему миру, полных решимости обеспечить педагогическую преемственность, в частности Всемирной коалиции по образованию, созданной ЮНЕСКО. Кризис также напомнил нам о решающей роли учителей и об ответственности государств и других партнеров за обеспечение здоровья и благополучия педагогического персонала.

Но эти нововведения также показали, что многообещающие перспективы, открывающиеся перед педагогикой, и быстрые изменения, связанные с методами обучения, могут быть устойчивыми только в том случае, если никто не останется позади. Это относится к детям и молодым людям, у которых мало ресурсов или окружающая среда предлагает ограниченный доступ к образованию.

Это касается учителей, которые нуждаются в повышении квалификации и в поддержке новых способах преподавания. Так же, это относится к образованию во всем мире в целом, включая местные сообщества, от которых зависит продолжение образовательной деятельности во время кризиса и чья роль будет иметь важное значение с целью улучшения условий восстановления после кризиса.

Кризис в области здравоохранения и, вызванные им беспрецедентные потрясения в системах образования, еще далеки от завершения.

Чтобы избежать перерастания образовательного кризиса в катастрофу для целого поколения, все заинтересованные стороны должны действовать сообща и очень быстро.

Образование – это не просто одно из основных прав человека. Это право, реализация которого напрямую влияет на осуществление всех остальных его прав. Являясь общим всемирным благом, оно способствует успешной реализации 17 целей длительного развития и является основой мирных, справедливых, равных и инклюзивных обществ. Когда системы образования рушатся, мир, процветание и нормальное функционирование общества перестают обеспечиваться. Для уменьшения потенциально разрушительных последствий пандемии COVID-19 государствам и заинтересованным сторонам рекомендуется предпринять следующие действия:

➤ **ОСТАНОВИТЬ ПЕРЕДАЧУ ВИРУСА И ВНИМАТЕЛЬНО ПОДГОТОВИТЬСЯ К ВОЗОБНОВЛЕНИЮ РАБОТЫ ШКОЛ:**

Чтобы ускорить процесс открытия школ и образовательных учреждений, первое, что страны должны сделать, это остановить передачу вируса и контролировать эпидемию на национальном и местном уровнях.

Как только они этого добьются, столкнувшись со сложными проблемами касательно открытия учебных заведений, они должны поставить перед собой следующие цели: обеспечить всеобщую безопасность; подготовиться к инклюзивному открытию; получить мнение всех заинтересованных сторон; обеспечить координацию основных действующих лиц, включая специалистов здравоохранения.

➤ **ЗАЩИТА ФИНАНСИРОВАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ И КООРДИНАТА ДЛЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ:**

Пандемия погрузила мир в одну из худших рецессий в его истории, последствия которой еще долго будут ощущаться в экономике и финансах общества.

Чтобы сохранить финансирования образования, государственные органы и международное сообщество должны: улучшить мобилизацию внутренних ресурсов, сохранить в первую очередь, долю бюджетных средств, выделяемых на образование, и решить проблему неэффективности распределения ресурсов; усилить международное взаимодействие перед лицом долгового кризиса; обеспечить официальную помощь в целях развития (ОПР) в сфере образования.

➤ СОЗДАНИЕ УСТОЙЧИВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СИСТЕМ В ЦЕЛЯХ РАВНОПРАВНОГО И ПРОЧНОГО РАЗВИТИЯ:

Повышая устойчивость своих систем образования, страны могут преодолеть проблемы безопасного открытия школ и смогут лучше справляться с будущими кризисами. В этом отношении они могут рассмотреть следующие меры: содействие обеспечению равенства и вовлеченности; укрепить потенциал управления рисками на всех уровнях системы; обеспечить сильное руководство и взаимодействие; улучшить механизмы консультаций и общения.

➤ ПЕРЕОСМЫСЛИТЬ ПОНЯТИЕ ОБРАЗОВАНИЕ И УСКОРИТЬ ИЗМЕНЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ:

Значительные усилия, предпринятые за очень короткий промежуток времени перед лицом потрясения, нанесённого в систему образования, показывают нам, что изменения возможны. Нам необходимо воспользоваться этой возможностью для того, чтобы найти новые способы преодоления образовательного кризиса и принять решения, которые до вчерашнего дня ещё казались трудными или даже невозможными. С этой точки зрения, прежде всего необходимо определить следующие цели: вернуть учеников на соответствующий уровень обучения; предотвратить случаи, когда ученики бросают школы, особенно среди маргинализированных групп; развить навыки, которые способствуют профессиональной адаптации; поддерживать учителей и готовить лучше к профессии; пересмотреть право на образование, включив в него вопрос о возможности установления соединений; исключить препятствия для подключения; укрепить связь и непрерыв-

ность между разными уровнями и типами образования и обучения.

➤ На фоне санитарного кризиса, повлекшего за собой серьезные потрясения в экономике и сфере услуг, образовательные структуры всего мира стремительно предприняли шаги для непрерывного дистанционного обучения с использованием различных форм и платформ, предоставив широкий спектр инструментов дистанционного обучения: теле- и радиопередачи, Интернет (Skype, Zoom, Google, class, Google, meet, Telegram)

Список библиографических ссылок

1. Назаренко, Ю., Сирбу, О., Когут, І. (2020). Коронавірус та освіта: аналіз проблем і наслідків пандемії [online]. Available at: <https://cedos.org.ua/researches/koronavirus-ta-osvita-analiz-problem-i-naslidkiv-pandemii/> [Accessed 28 March 2021].

2. Стукало, Н., Сімахова, А. (2020). Вплив COVID-19 на вищу освіту в Україні. *Universal Journal of Educational Research*. Київ. Available at: https://www.researchgate.net/publication/343908709_COVID-19_Impact_on_Ukrainian_Higher_Education [Accessed 28 March 2021].

3. Grandbastien, M., Mœglin, P., Peraya, D. (2020). L'enseignement à distance, trait d'union en temps de pandémie. *Distances et médiations des savoirs* [online]. Available at: <http://journals.openedition.org/dms/6221> [Accessed 30 March 2021].

References

1. Nasarenko, U., Sirbu, O., Kohut, I. (2020) Coronavirus and education: analysis of the problems and consequences of the pandemic [online]. [Koronavirus ta osvita: analiz problem i naslidkiv pandemiyi] Available at: <https://cedos.org.ua/researches/koronavirus-ta-osvita-analiz-problem-i-naslidkiv-pandemii/> [Accessed 28 March 2021].

2. Stukalo N., Simakhova. A. (2020). COVID-19 Impact on Ukrainian Higher Education. *Universal Journal of Educational Research*. Kyiv. Available at: https://www.researchgate.net/publication/343908709_COVID-19_Impact_on_Ukrainian_Higher_Education [Accessed 28 March 2021].

3. Grandbastien, M., Mœglin, P., Peraya, D. (2020). L'enseignement à distance, trait d'union en temps de pandémie. *Distances et médiations des savoirs* [online]. Available at: <http://journals.openedition.org/dms/6221> [Accessed 30 March 2021].

А. О. Івахненко

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ТЕМИ ПРИРОДИ В ПОЕЗІЇ ЕМІЛІ ДІКІНСОН

Об'єктом даної статті виступає тема природи в творчості американської поетеси Емілі Дікінсон, предметом – її символічна і алюзійна складова. Матеріалом дослідження служать наукові розвідки вітчизняних і закордонних авторів, а також тексти віршів Е. Дікінсон. Актуальність роботи, на наш погляд, полягає в інтересі українських науковців, що зберігається, до творчості Е. Дікінсон. Автор статті відмічає, що Емілі Дікінсон – один із найвидатніших і найоригінальніших американських поетів усіх часів, адже вона насмілилася поставити під сумнів тогочасні постулати щодо задач поезії та поета, вимог до поетичної творчості та складових поетичного дару. Однак її велич посправжньому досягнули лише в ХХ столітті. Її вірші насичені алюзіями та переспівами з американської та загальноєвропейської літературі, Біблії та філософської думки тих часів. Емілі Дікінсон, незважаючи на дуже замкнений спосіб життя, активно спілкувалась із сучасними їй поетами, філософами, юристами, богословами тощо, отже, її поезія рясніє слідами впливу новітніх для Емілі ідей і поетичних форм. У її текстах можна зустріти ідеї транценденталізму і пуританства, а природа та її елементи часто виступають лише в якості засобу спілкування з Творцем всього суцього. Авторка розділяла центральні ідеї транценденталізму: рівність людей, духовне самовдосконалення й близькість до природи. З іншого боку, як для представниці романтизму, для Е. Дікінсон природа залишається великою таємницею, але водночас – і важливою темою творчості, і об'єктом художнього пізнання. міркування щодо ролі природи в житті людини переплітаються в творах поетеси з міркуваннями щодо місця Бога і віри, і у деяких творах нам зустрічаються неочікувані паралелі із ідеями реінкарнації. Предметні образи в її творах суб'єктивовані. Нерідко на перший план висувається дрібна деталь, розглянута немов у мікроскоп, і вся увага зосереджується саме на цій деталі.

Ключові слова: Бог, Дікінсон, романтизм, тема природи, транценденталізм.

Івахненко А. А. Некоторые особенности использования темы природы в поэзии Эмили Дикинсон.

Объектом данной статьи выступает тема природы в творчестве американской поэтессы Эмили Дикинсон, предметом – ее символическая и аллюзивная

составляющая. Материалом исследования служат научные исследования отечественных и зарубежных авторов, а также тексты стихов Э. Дикинсон. Актуальность работы, на наш взгляд, заключается в интересе украинских ученых к творчеству Э. Дикинсон. Автор статьи отмечает, что Эмили Дикинсон – один из самых выдающихся и оригинальных американских поэтов всех времен, ведь она осмелилась поставить под сомнение тогдашние постулаты относительно задач поэзии и поэта, требований к поэтическому творчеству и составляющих поэтического дара. Однако ее величие по-настоящему осознали лишь в XX веке. Ее стихи насыщены аллюзиями и перепевами с американской и общеевропейской литературе, Библии и философской мысли того времени. Эмили Дикинсон, несмотря на очень замкнутый образ жизни, активно общалась с современными ей поэтами, философами, юристами, богословами и т.д., в связи с чем ее поэзия изобилует следами воздействия новейших для Эмили идей и поэтических форм. В ее текстах можно встретить идеи трансцендентализма и пуританства, а природа и ее элементы часто выступают лишь в качестве средства общения с Творцом всего сущего. Поэтесса разделяет центральные идеи трансцендентализма: равенство людей, духовное самосовершенствование и близость к природе. С другой стороны, как для представительницы романтизма, для Э. Дикинсон природа остается большой тайной, но одновременно – и важной темой творчества, и объектом художественного познания. Рассуждения о роли природы в жизни человека переплетаются в произведениях поэтессы с соображениями о месте Бога и веры, и в некоторых произведениях нам встречаются неожиданные параллели с идеями реинкарнации. Предметные образы в ее произведениях субъективированы. Нередко на первый план выдвигается мелкая деталь, рассмотренная как в микроскоп, и все внимание сосредотачивается именно на этой детали.

Ключевые слова: Бог, Дикинсон, романтизм, тема природы, трансцендентализм.

Ivakhnenko Antonina. Some features of using the theme of nature in poetry by Emily Dickinson.

The object of this article is the theme of nature in the work of American poetess Emily Dickinson, the subject is its symbolic and allusive component. The research material is scientific research of domestic and foreign authors, as well as the texts of poems by E. Dickinson. The actual value of the work, in our opinion, lies in the interest of Ukrainian scientists in E. Dickinson's creative activity. The author of the article notes that Emily Dickinson is one of the most outstanding

and original American poets, because she dared to question the then postulates regarding the tasks of poetry and the poet, the requirements for poetry and the components of the poetic gift. However, its greatness was truly realized only in the twentieth century. Her poems are full of allusions and retellings from American and European literature, the Bible and philosophical thought of that time. Emily Dickinson, despite her very withdrawn lifestyle, actively communicated with contemporary poets, philosophers, lawyers, theologians, etc., so that her poetry is replete with the influence of the newest ideas and poetic forms. In her texts you can find the ideas of transcendentalism and puritanism, and nature and its elements often only act as a means of communication with the Creator of all things. The poetess shares the central ideas of transcendentalism: people's equality, spiritual self-improvement and closeness to nature. On the other hand, for E. Dickinson, as a representative of romanticism, nature remains a great mystery, but at the same time it is an important theme of creativity, and an object of artistic knowledge. Reasoning about the role of nature in human life is intertwined in the poetess' works with considerations about the place of God and faith, and in some works we come across unexpected parallels with the ideas of reincarnation. Concrete images in her works are subjectivized. Often, a small detail is brought to the fore, viewed as in a microscope, and all attention is focused on this particular detail.

Key words: God, Dickinson, nature theme, romanticism, transcendentalism.

Вступ. Емілі Дікінсон – відома у всьому світі поетеса ХІХ століття, яку зазвичай вважають представником американського романтизму й трансценденталізму [1], зазначаючи великий вплив на її творчість поглядів Емерсона [6; 7] Теми її творів, на перший погляд, є стандартними: вона розмірковує про кохання; час від часу кидає виклик Богу; сумує за воїнами, котрі загинули упродовж Громадянської війни, і пишається ними; милується барвами осіннього листя і знаходить спокій у спостереженні за природою. Утім, незважаючи на звичність тем її творчості та той факт, що науковці давно вже віднесли її до ланок класиків, вона є дуже незвичною особистістю і, безперечно, самобутнім поетом – настільки самобутнім, що, на думку деяких дослідників, «науковий інтерес до аналізу її поезії триматиметься довіку» [9].

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Емілі Дікінсон, незважаючи на дуже замкнений спосіб життя, активно спілкувалась із сучасними їй поетами, філософами, юристами,

богословами тощо, отже, її поезія рясніє слідами впливу новітніх для Емілі ідей і поетичних форм. На сьогоднішній день побачила світ ціла низка досліджень, матеріалом для яких стали саме вірші американської поетеси, серед них і кілька дисертацій. Але поки що неможна, нажаль, сказати, що аналіз творчості Емілі Дікінсон є всеосяжним: залишається чимало моментів, які не потрапили під пильне око сучасних науковців, але, на нашу думку, варті того. Так, тема природи в Емілі Дікінсон висвітлювалася з позиції трансценденталізму та відношень із Богом [1]; символічного значення певних елементів природи (наприклад, море як символ свободи – див. [3], чи «поліобразність» символу моря в роботі [5]); і навіть – трактування описів природи як прихованих проявів жіночої сексуальності [9] та інше. Гадаємо, чергові дослідження на цю тему зроблять невеличкий внесок у краще розуміння творчості американської поетеси.

Виходячи з цього, визначемо **мету нашої статті**: виділити основні мотиви творів Емілі Дікінсон, присвячених природі.

Основні результати дослідження. Любов до природи в Емілі має довгу історію: вона з'явилася ще у дитинстві, коли поетеса цікавилася комахами й милувалася квітами, що росли в її саду. Ось, наприклад, яким чином поетеса відгукується про сутність природи: «*Nature*» is what we see – [10, с. 668].

Упродовж свого життя Е. Дікінсон знайомилася з поглядами на природу, які висловлювали різні науковці, і ось до яких висновків вона прийшла в результаті такого знайомства: 1) природа є ідеалом, раєм на землі, адже вона цілком гармонійно організована; 2) людський розум не здатний осягнути всю велич і красу природи. Цей вірш можна назвати програмним, адже він містить перелік засобів сприйняття природи за допомогою різних відчуттів: зору й слуху, – а також і розуму: *Nature is what we see* <...> *Nature is what we hear* <...> *Nature is what we know* [там само]. Даний вірш поетеси, здається, є осмисленням одного з аспектів трансценденталізму, на що натякає і той факт, що слово «Природа» взято у лапки. «Сучасна енциклопедія» пропонує таке визначення трансценденталізму: це «філософсько-літературна течія у США в 1830-60-х рр. (маніфест-есе Р.У. Емерсона

«Природа»; Г. Торо, Е.Б. Олкотт, М. Руллер, Т. Паркер, Н. Готорн). Його представники критикували сучасну їм цивілізацію з позицій романтизму й лівого радикалізму» [8]. Центральні ідеї цього напрямку – рівність людей, духовне самовдосконалення й близькість до природи [там само].

Дана течія, і особливо – творчість Р. Емерсона, справила величезний вплив на Е. Дікінсон, посиливши її давній інтерес до природи. У результаті, тема природи стала однією з центральних тем у творчості досліджуваної американської поетеси; в її віршах можна побачити переконання, що в природі можна дізнатися набагато більше, ніж від людей, та й вплив природи на душевний стан людини є однозначно кращим. Саме природа, після Бога, стає одним із головних співрозмовників Емілі Дікінсон, тим більше, що остання була самітницею. В такий спосіб вона позначає природу в іншому своєму вірші: *This is my letter to the World / That never wrote to Me – / The simple News that Nature told – / With tender Majesty* – [10, с. 441].

Отже, той факт, що природа для поетеси не лише є живою, а й навіть уміє розмовляти, може запропонувати пояснення однієї з причин, з яких слово «природа» у віршах Дікінсон завжди пишеться з великої літери. Як для представників не лише трансценденталізму, а й романтизму, природа залишається для неї великою таємницею, але водночас – і важливою темою творчості, і об'єктом художнього пізнання; поетеса постійно повертається до теми природи у своїй творчості.

Утім, у віршах Емілі можна побачити не лише велику увагу до природи, спробу зрозуміти її, але й занурення у природу, спробу встановити з нею найтісніший зв'язок. Цікаво відмітити, що міркування щодо ролі природи в житті людини переплітаються в творах поетеси з міркуваннями щодо місця Бога і віри, і у деяких творах нам зустрічаються неочікувані паралелі із ідеями реінкарнації та присутності божественного в кожній рослині чи комасі. Так, наприклад, у творі «Of Bronze – and Blaze» вона міркує про можливість перетворитися на траву, яка спілкується лише з комахами і залишається не поміченою людьми [10, с. 290].

Слід відмітити, що образ трави як центральний образ тексту не є

унікальним лише для творчості Емілі Дікінсон. Так, він зустрічається у текстах Емерсона й Мелвілла, де виступає як символ оптимізму, характерний для течії трансценденталізму [6, с. 164]. Р. Асселіно зазначає, що цей образ, у цілому, є досить розповсюдженим у літературі США і відбиває містичний погляд на життя [там само]. Доречним тут буде також навести роботу російського науковця Г. Гачева, в якій філософ і культуролог наводить досить подібний аналіз важливості образу трави в американській літературі і культурі, в цілому. Науковець підкреслює, що для американця головною рослиною є саме трава, а не дерево, на відміну від європейської культури. На його думку, це відбувається через постійний «поспіх» американців, яким просто немає, коли вирощувати дерева, адже це занадто довго, а їм потрібно весь час бігти вперед. Знаменитий американський поет Волт Вітман навіть назвав свою книгу «Листя трави», підкреслюючи важливість трави для пересічного американця та «духу нації» [4, с. 442].

Повертаючись до Дікінсон, одним із акцентів, які вона робить у своїх віршах про природу, є саме досконалість останньої. Улюбленим місяцем авторки був червень, але і в осіні вона бачить певну красу: горіхи темнішають, ягоди наливаються соком, клени надягають яскраві шарфи... (вірш *The morns are meeker than they were*). Природа такою мірою приваблює Емілі Дікінсон, що поетеса навіть порівнює її з церквою, а птахів – зі священниками, тим самим роблячи великий гріх, з точки зору християнської моралі, адже такі порівняння і тотожності принижують важливість церкви та її слуг. Але основна метафора пейзажної лірики поетеси є саме такою: природа, з її точки зору, – це ніщо інше, як живий храм, і вона просякнута присутністю божества, що дозволяє, незважаючи на формальну приналежність Емілі до християнства, провести паралелі з пантеїстичними віруваннями. Так, спів пташки в садочку перетворюється у вірші на краший молебень, а сама поетеса, уособлена в образі боболінку: «підвищує свій статус» до єдиного справжнього священника, чий голос доноситься до самого Бога. Таким чином, поетеса відмовляється як від пошуку раю, повертаючи його на землю, так і від загробного життя, в цілому, визнаючи зміст тільки в реальному житті. Пантеїзм, єдність всього

живого віддзеркалюється в усіх образах її віршів: від чашечки квітки до далеких зоряних світів. Наприклад, Е. Дікінсон милується небесною, навіть божественною красою простого бузку, порівнюючи його квіточки із новим дивним світом: *Of one Corolla is the West – / The Calyx is the Earth – / The Capsules burnished Seeds the Stars* [10, с. 1241].

До речі, квітам присвячено чимало віршів американської поетеси. Мабуть, одну з причин цього можна побачити в тому факті, що авторка з малечку захоплювалася ботанікою і сама вирощувала різні види квітів. Квіти, що супроводжували віршовані рядки, ставали ознакою уваги від усамітненої жінки до друзів і знайомих. Така романтичність, взагалі, вважалася доречною для дівчини чи жінки її положення в суспільстві. Ось, що пише Ван Вік Брукс про молодь 1840-х рр.: «Коли реальна зустріч виявлялася неможливою, молоді люди й дівчата обмінювалися листами, додаючи у конверт анемон або мальву» [2, с. 141]. Квітка у творчості Е. Дікінсон часто набуває алегоричного значення, перетворюючись на символ, іноді нагадуючи роль квітів у прозі Н. Готорна.

У науковій літературі лірика поетеси часто називається «камерною». Увага авторки зосереджується на дрібних складових живої природи, які віддзеркалюють нюанси настрою та психологічного стану свого творця. Тонкими мазками Емілі наносить на полотно кілька елементів пейзажу, що зацікавили її (квітку, метелика, бджолу, малинівку), і робить їх опуклими, виводить на перший план розповіді, навіть змінює пропорції: *The Bees – became as Butterflies – / The Butterflies – as Swans* – [10, с. 593]. Незначні на перший погляд деталі перетворюються на центральні складові філософської, екзистенціальної картини світу, яку малює художниця слова.

Сприйняття світу за емерсоновим принципом «прозорого очного яблука» [6, с. 174] для Е. Дікінсон неможливе. Для неї головним ліричним героєм все одно залишається людина, вона не підтримує переконаності Р.В. Емерсона у духовності природи як такої без людини, що спостерігає за природою чи милується нею: *But nature is a stranger yet* [10, с. 1400], *Nature can do no more* [10, с. 1673], *I thought that*

nature was enough / Till Human nature came [10, с. 1286], *I lost a World – the other day!* [10, с. 181] – особливо в останньому прикладі видно, наскільки велич переполює людину, наближаючи її до самого Творця всього суцього: людина може «загубити» цілий світ! У цих рядках відчувається виклик Богові, який часто зустрічається в ліриці Дікінсон і завдяки якому переклади її віршів могли публікуватися в СРСР. Це ще одне джерело напруженого драматизму внутрішнього життя ліричної героїні. Але богоборець тут лише людина: коли поетеса наділяє явища природи людськими рисами, порівнює з людиною вже згадані тут квітку, метелика чи малинівку, то робить вона це лише задля краси вірша, використовуючи специфічний художній прийом. Емілі переконана: свідомості у природі немає. Коли трава помирає, вона перетворюється на сіно [10, с. 333], яке людина може використати; але коли вмирає людина – це трагедія.

Як ми зазначали трохи вище, поетеса проводить паралелі між природою та єдиним живим організмом. Можна сказати, що природа виконувала роль своєрідного посередника між Е. Дікінсон і Богом, адже авторка знаходила відображення божественної величі у величі природи. Вона була переконана: всі природні явища були започатковані на небі, оскільки, як зазначено в Біблії, Господь є творцем усього суцього. Зв'язок природи з Богом особливо яскраво видно у вірші *Lightly stepped a yellow star* [10, р. 1672].

Ще один елемент пейзажу, який займає одне із центральних місць у поезії Е. Дікінсон, – це Небеса, дім Бога: *Heaven» – is what I cannot reach!... / The Color, on the Cruising Cloud – / The interdicted Land* – [10, с. 239]. У цьому вірші поетеса в черговий раз милується небом, таким прекрасним і недосяжним для смертної людини. Поетеса прагне дотягнутися до небес, щоб побачити Бога, але розуміє, що це цілком неможливо. В інших рядках авторка порівнює небо з наметом: *I've known Heaven like a Tent – / To wrap its shining Yards...* [10, с. 243]. У даному вірші небо постійно змінюється, і більш того – воно взагалі може зникнути, не залишивши по собі ані сліду. Тут відчувається екзистенційний страх людини перед невідомим, перед колосальними силами природи та перед смертю – ще однією важливою темою

лірики американської поетеси. В іншому вірші, “*Heaven*” has different Signs – to me –, авторка описує небо як ворота, що ведуть до оселі Бога [10, с. 575]. Уся природа «хвалить Господа», як свого Творця, а отже, всі явища природи складать елементи райських кущів. Підкреслюючи красу цього світу, пронизаного божою благодаттю, Емілі у своїх творах уживає емоційно-піднесені вилсови: *Superior Grace, Carnivals of Clouds*.

Хоча Е. Дікінсон захоплювалася всіма явищами природи, її улюбленцем був вітер, адже він вільний, а Емілі всім серцем прагнула знайти волю. Тема вітру з’являється в багатьох її віршах, наприклад, *The Wind – tapped like a tired Man* – [10, с. 436]. Вітер у віршах не лише «дме», а *lap the Miles* і є дуже самотнім: *chase itself* [10, с. 585]. Він вічний мандрівник, який допомагає природі: *How lonesome the Wind must feel Nights* – [10, с. 1418]. Але вітер – не лише позитивним персонаж лірики, він інколи буває і руйнівним: *There came a Wind like a Bugle* – [10, с. 1593].

Ще в одному вірші Е. Дікінсон наводить дуже цікаву метафору, ядром якої виступає вітер, а саме, *the Root of Wind*. Ось кілька рядків із віршу: *I think that the Root of the Wind is Water – / It would not sound so deep / Were it a Firmamental Product – / Airs no Oceans keep – / Mediterranean intonations – / To a Current’s Ear – / There is a maritime conviction – / In the Atmosphere* – [10, с. 1302]. Гадаємо, слід трохи зупинитися на цій метафорі. На нашу думку, тут мається на увазі таке: корінь – це опора, а походження всього живого, його основа – вода. А оскільки вітер теж живий, він бере початок з води. У всіх віршах Е. Дікінсон вітер персоніфіковано, це слово написано із великої літери і уживається завжди лише з означеним артиклем.

Лірика Е. Дікінсон містить у собі цілу низку повторюваних образів: цвітіння, дозрівання, зів’янення, плин сезонів, вічне відновлення природи – і взагалі, ці образи для ліричних творів є традиційними. Однак вони глибоко символічні: вірші розповідають читачеві про зиму, про загибель квітів, про перший осінній мороз, але водночас, мова тут іде, на нашу думку, про людське життя. Майже кожен місяць року має власну символіку: березень – очікування: *Dear March – Come in – / How glad*

I am – / I hoped for you before – / Dear March, Come right up the stairs with me – / I have so much to tell – [10, с. 1320], квітень і травень – радість: *Absent Place – an April Day – / Daffodils a blow / Homesick curiosity / To the Souls that snow* – [10, с. 927], зимові місяці – смуток, смерть: *What care the Dead, for Chanticleer* – [10, с. 592].

У кожного поета є улюблені теми. Одним із улюблених природніх образів Е.Дікінсон є море, яке їй довелося побачити лише раз. Море в її ліриці – це, насамперед, філософська метафора. Це й символ життя – бурхливого, такого, що кипить пристрастю, і символ кохання. Алегоріями долі ліричної героїні виступають у текстах елементи твору, тематично пов'язані з морем: моряк, що гребе в темряві, [10, с. 259] вітрило, що блукає на хвилях, [10, с. 78], маленький човен, розбитий жадібними хвилями [10, с. 107, 739].

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Будь-який пейзаж у ліриці Емілі Дікінсон насичений образами й символами. Реальність для Дікінсон – джерело вражень і стимул для глибоких роздумів, у реальності авторка шукає переспіви явищ внутрішнього життя. Тому предметні образи в її творах суб'єктивовані. Нерідко на перший план висувається дрібна деталь, розглянута немов у мікроскоп, і вся увага зосереджується саме на цій деталі. В якості перспективи подальшого дослідження може виступати більше детальний стилістико-семантичний аналіз пейзажної лірики поетеси.

Список бібліографічних посилань

1. Боровкова, Т. Ю. (2009) Тема природы в лирике Эмили Дикинсон и идеи трансцендентализма. *Гуманитар. исслед. в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке*, 3, с. 28–32.
2. Брукс, Б. В. (1967). *Писатель и американская жизнь*. Москва: Прогресс.
3. Венедиктова, Т. В. (2007). Тематический лексикон поэзии Эмили Дикинсон. В: *Эмили Дикинсон. Стихотворения. Письма*. Москва: Наука.
4. Гачев, Г. Д. (1995) *Национальные образы мира. Космо-Психо-Логос Американский образ мира, или Америка глазами человека, который ее не видел*. Москва: Прогресс – Культура.
5. Гулар, О. И. (2011). Образ моря в поэзии Эмили Дикинсон. *Актуальні проблеми слов'янської філології*, вип. XXIV, ч. 1, с. 35–38.

6. Костицына, М. Г. (2004) *Мир поэтической личности Эмили Дикинсон (поэзия и эпистолярии)*. Канд. филол. наук : 10.01.03. Казанский государственный университет. Казань.
7. Павлычко, С. Д. (1988). Философская поэзия американского романтизма. В: *Философская лирика позднего американского романтизма. Творчество Эмили Дикинсон*. Киев: Наукова думка, с. 129-216.
8. *Современная энциклопедия* [online]. Available at: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/48214> [Accessed 24 февраля 2021].
9. Amitabh, R. (2015). EMILY DICKINSON AS A POET OF NATURE & LOVE. In: *International Journal of English Language, Literature and Humanities*, vol. III, issue IV, June.
10. *Emily Dickinson. Poems*. [online]. Available at: <http://www.americanpoems.com/> [Accessed 24 февраля 2021].

References

1. Borovkova, T. Yu. (2009) Tema prirody v lirike Emili Dikinson i idei transtsendentalizma [The theme of nature in the lyrics of Emily Dickinson and the ideas of transcendentalism]. In: *Gumanitar. issled. v Vostochnoy Sibiri i na Dal'nem Vostoke* [Humanitarian issues in Eastern Siberia and the Far East], 3, pp. 28–32.
2. Brooks, B. V. (1967) *Pisatel i amerikanskaya zhizn* [The Writer and American Life]. Moskva: Progress.
3. Venediktova, T. V. (2007). Tematicheskiy leksikon poezii Emili Dikinson. [Emily Dickinson's Thematic Lexicon of Poetry] In: *Emili Dikinson. Stikhotvoreniya. Pis'ma*. [Emily Dickinson. Poems. Letters]. Moskva: Nauka.
4. Gachev, G. D. (1995) *Natsional'nyye obrazy mira. Kosmo-Psikhologos Amerikanskiy obraz mira, ili Amerika glazami cheloveka, kotoryy yeye ne videl* [National images of the world. Cosmo-Psycho-Logos American image of the world, or America through the eyes of a person who has not seen it]. Moskva: Progress - Kultura.
5. Gutar, O. I. (2011). Obraz morya v poezii Emili Dikinson. [The image of the sea in the poetry of Emily Dickinson]. In: *Aktual'nyye problemy slavonicheskoy filologii* [Topical problems of Slavonic Philology]. Issue XXIV, vol. 1, pp. 35–38.
6. Kostitsyna, M. G. (2004) *Mir poeticheskoy lichnosti Emili Dikinson (poeziya i epistol'yarii)* [The World of the Poetic Personality of Emily Dickinson (Poetry and Epistolary)]. Cand. philol. nauk 10.01.03. Kazan State University. Kazan.
7. Pavlychko, S. D. (1988). Filsofskaya poeziya amerikanskogo romantizma.. [Philosophical Poetry of American Romanticism]. In: *Filsofskaya lirika pozdnego*

amerikanskogo romantizma. Tvorchestvo Emili Dickinson [Philosophical Lyrics of Late American Romanticism. Creative works by Emily Dickinson]. Kiev: Naukova Dumka, pp. 129–216.

8. *Sovremennaya entsiklopediya* [Modern encyclopedia] [online]. Available at: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/48214> [Accessed 24 February 2021].

9. Amitabh, R. (2015). EMILY DICKINSON AS A POET OF NATURE & LOVE. In: *International Journal of English Language, Literature and Humanities*, vol. III, issue IV, June.

10. *Emily Dickinson. Poems*. [online]. Available at: <http://www.americanpoems.com/> [Accessed 24 February 2021].

В. Е. Краснопольський, І. Ю. Гусленко

ВПРОВАДЖЕННЯ СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ВІРТУАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ В ІНШОМОВНУ ПІДГОТОВКУ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Стаття присвячена вивченню віртуальної реальності як нової форми освітнього простору, яка може докорінно змінити традиційний освітній простір, що є однією з тенденцій, характерних для багатьох сучасних освітніх систем. Проаналізовані загальні характеристики терміну «віртуальна реальність» як образу, який моделюється технічними засобами штучного світу, передається людині через відчуття, які імітуються згідно з цим образом. Надається визначення термінів «кіберпростір» (Cyberspace) та «штучна реальність» (Artificial Reality). Розглянуті технології, які уможливають занурення у віртуальну реальність та здійснення взаємодії людини і віртуальної реальності: системи типу «Вікно в світ» (WoW) або настільна віртуальна реальність (Desktop VR), відеонакладення (Video Mapping), системи занурення (Immersive Systems), системи дистанційної присутності, змішана реальність (Mixed Reality).

Визначається, що віртуальне освітнє середовище та освітня віртуальна реальність мають свої специфічні функції: інформаційно-навчальну, комунікаційну та контрольню-адміністративну, а їхня практична реалізація має регулюватися державними стандартами освіти та загальними психолого-педагогічними умовами. Особлива увага привертається до тих переваг, які надає використання віртуальної реальності у навчанні іноземних мов: задіяння усіх органів сприйняття, активне навчання, спільне навчання, зміна функції викладача – від єдиного джерела інформації до посередника у процесі навчання. Можливості організації іншомовної підготовки продемонстровані на прикладі використання тривимірного віртуального світу “Second Life”. У той же час у статті висвітлюється проблема комп’ютерної залежності, яка може мати серйозні соціальні, психічні та психологічні наслідки для людини: емоційна ізоляція, інформаційне перевантаження, індивідуалізм, відчуження тощо.

Ключові слова: віртуальний освітній простір, віртуальна реальність, віртуальне середовище, іншомовна підготовка у ЗВО.

Краснопольский В. Э., Гусленко И. Ю. Внедрение современных технологий виртуальной реальности в иноязычную подготовку соискателей высшего образования

Статья посвящена изучению виртуальной реальности как новой формы образовательного пространства, которая дает возможности коренным образом изменить традиционное образовательное пространство, что является одной из тенденций, характерных для многих современных образовательных систем. Анализируются общие характеристики термина «виртуальная реальность» как образа, который моделируется техническими средствами искусственного мира, передается человеку через ощущения, которые имитируются согласно этому образу. Определяются также термины «киберпространство» (Cyberspace) и «искусственная реальность» (Artificial Reality). Рассмотрены технологии, которые дают возможности погружения в виртуальную реальность и взаимодействия человека и виртуальной реальности с помощью систем типа «Окно в мир» (WoW) или настольной системы виртуальной реальности (Desktop VR), видеоналожения (Video Mapping), системы погружения (Immersive Systems), системы дистанционного присутствия, смешанной реальности (Mixed Reality).

Делается вывод о том, что виртуальная образовательная среда и виртуальная реальность в образовании имеют свои специфические функции: информационно-обучающую, коммуникационную и контрольно-административную, а их практическая реализация должна регулироваться государственными образовательными стандартами и общими психолого-педагогическими условиями. Особое внимание уделяется преимуществам, которые дает использование виртуальной реальности при изучении иностранных языков. Возможности организации иноязычной подготовки продемонстрированы на примере использования трехмерного виртуального мира “Second Life”. В тоже время рассматривается проблема компьютерной зависимости, которая может привести к социальной и эмоциональной изоляции человека, психическим расстройствам, информационным перегрузкам, индивидуализму.

Ключевые слова: виртуальное образовательное пространство, виртуальная реальность, виртуальная среда, иноязычная подготовка в ЗВО.

Krasnopskiy V., Guslenko Iryna. The implementation of virtual reality technologies into the foreign language learning of higher education students.

The article is devoted to the study of virtual reality as a new form of educational

environment, which is able to revolutionize the traditional ways of teaching. That is viewed as one of the inherent trends of modern educational systems all around the world. The term of “Virtual Reality” is considered from the point of view of its general characteristics and has been defined as “an image that is modeled by the technical means of the artificial world, transmitted to a person through sensations that are imitated according to this image”. The terms of “Cyberspace” and “Artificial Reality” are also under consideration both with the technics that enable the immersion into virtual reality and interaction between the person and virtual reality by means of such systems as “Window to the World” or Desktop Virtual Reality, video overlay “Video Mapping”, “Immersive Systems”, distance presence systems “Mixed Reality” etc.

The point is made that virtual educational space and educational virtual reality have their own specific functions dealing with such issues as information and education, communication, control and administration. The functions implementation must be regulated both by educational state standards and psychological and pedagogical requirements. Special attention is paid to the advantages of the use of virtual reality for language learners. The possibilities of organizing foreign language training are demonstrated on the example of using the three-dimensional virtual world “Second Life”. The article also highlights the problem of computer addiction. The authors underline that virtual addiction can lead to social and emotional isolation, mental disorders and information overload and individualism.

Key words: virtual educational space, virtual reality, virtual space, foreign language training of university students.

У травні 2005 року Україна приєдналася до Болонського процесу і визнала пріоритетним напрямком розвитку інтеграцію в єдиний європейський освітній й науковий простір, який поєднує національні освітні системи різного типу й рівня, що значно різняться за філософськими та культурними традиціями, своїми цілями, завданнями і якісним станом. Попри зазначені відмінності, на початку XXI століття проявилися досить важливі тенденції, спільні для світової системи освіти. Серед них: повсюдна орієнтація більшості країн на перехід від елітної освіти до високоякісної освіти для всіх; поглиблення міждержавного співробітництва в галузі освіти; створення віртуального освітнього простору та впровадження в освітній процес віртуального освітнього середовища.

Саме розвиток новітніх інформаційних технологій, які можуть докорінно змінити традиційне освітнє середовище, впровадженням віртуальної реальності в процес навчання, є предметом наукових досліджень багатьох сучасних науковців та освітян.

У філософсько-методологічному плані різні аспекти феномена віртуальної реальності були розглянуті в роботах вітчизняних фахівців: А. Воронова, В. Ємеліна, Д. Іванова, Е. Ковалевської, Л. Микешиної, Н. Носова, М. Опенькова, С. Орехова, Е. Прилукової, Н. Солопова, Е. Феизова, Н. Яковлева.

Функціонуванню феноменів віртуальної реальності в різних сферах життєдіяльності людини присвячені роботи С. Аксьонова, С. Афоніної, З. Бондаренко, О. Генісаретського, Н. Голіка, Е. Гузеєва, Т. Карачевої, Е. Карташевої, І. Корневої, С. Ласточкина, Н. Нагорної, А. Нікітіна, А. Петрова.

Значний інтерес проявляють до даної проблеми в різних її аспектах і закордонні вчені: Б. Беккер, Дж. Гамильтон, М. Оствальд, М. Паетау, Дж. Рейнгольд, Е. Смит, Дж. Сулер, Ф. Хаммет, М. Хейм.

Незважаючи на велику кількість публікацій, присвячених віртуальній реальності, у них ще недостатньо висвітлена проблема створення та функціонування віртуального освітнього простору.

Метою статті є виявлення специфіки віртуальної реальності як нової форми освітнього простору.

За останні шість-вісім років стрімко поширилося використання таких понять, як «віртуальна реальність», «віртуальний офіс», «віртуальна мережа», «віртуальні технології», «віртуальний банк», «віртуальна конференція», «віртуальна економіка», «віртуальне співтовариство», «віртуальне спілкування» і т. ін. Практика вживання таких термінів стала повсякденною. Терміни, що походять від слова «віртуальний», активно вводяться в обіг різного роду аналітиками сучасного суспільства – від філософів і культурологів до політиків і журналістів. Причому кожен вкладає в базове поняття «віртуальна реальність» свій власний зміст, пов'язаний як з економікою, так і з мультимедійною ігровою реальністю, як з соціалізацією індивіда так і зі станом душі людини. Поширення нової термінології, з одного боку, свідчить про прагнення відобразити зростання ролі комп'ютерних

технологій у повсякденному житті людей, з іншого боку – відображає тенденцію розширеного, метафоричного використання поняття «віртуальна реальність».

Термін «віртуальна реальність» було введено в обіг у середині 1980-х років Джароном Ланьє (*Jaron Zepel Lanier*) – американським футурологом, музикантом, фахівцем із комп'ютерної техніки та підприємцем, фірма якого «VPL Рисерч» розробила першу цифрову рукавичку для керування ВР-взаємодією, а також засоби для побудови ВР-моделей.

Віртуальна реальність (ВР) (лат. *Virtus* – потенційний, можливий; лат. *Realis* – дійсний, існуючий) визначається нами як образ, який моделюється технічними засобами штучного світу, передається людині через відчуття, що імітуються відповідно до цього образу. До технології ВР входить виробництво високоякісних засобів стереозображень, створення пристроїв впливу на інші (крім зору) канали надходження інформації в людський мозок при відповідних зворотних зв'язках і розробка програмного забезпечення, що дозволяє формувати необхідні образи в реальному часі.

Для надання користувачеві можливості занурення у ВР, моделювання має вироблятися в реальному часі, а обставини, що імітуються, мають бути змодельовані з високим ступенем реалізму. Різниця між існуючими ВР-системами пролягає у способах та режимах їхньої взаємодії з користувачем. Наприклад, деякі з системи ВР використовують сучасні комп'ютерні монітори для відображення візуальної частини кіберсвіту. Такі системи іноді називають настільною ВР або системою типу «Вікно в світ» (*Window on World System*). Концепція таких систем бере свій початок від історії комп'ютерної графіки. У 1965 році Іван Сьюзерленд започаткував дослідницьку програму з комп'ютерної графіки, що називалася «Ідеальний дисплей». Саме ці дослідження та розробки дозволили розвинути комп'ютерні технології у галузі обробки й виведення зображень.

Наприклад, завдяки системі *відеонакладення* (*Video Mapping*) силует користувача за допомогою відеокамери накладається на двовимірне зображення, створене комп'ютером. У результаті користувач дивиться на екран і бачить свій силует, своє віртуальне

тіло у кіберпросторі. Саме це віртуальне тіло й взаємодіє з віртуальним світом. Головний теоретик і практик даної системи ВР – Мирон Крюгер, який займався нею з кінця шістдесятих років минулого століття. Він опублікував дві книги *Artificial Reality* і *Artificial Reality II*, які цілком присвячені системам відеонакладення й реалізованим на їхній основі системам ВР [1; 2]. Відеонакладення використовується в декількох комерційних системах, найвідомішою з яких є *Mandala*, застосована на телевізійному кабельному каналі *Nickelodeon* для ігрового шоу *Nick Arcade*, де учасники програми попадають у велику відеогру. Спрощена технологія відеонакладення дуже часто використовується на телебаченні.

Так звані «системи занурення» (*Immersive Systems*) – є досконалими системами ВР, які повністю занурюють користувача у віртуальний світ, створюючи при цьому відчуття присутності. Для досягнення цієї мети необхідно як мінімум три умови: створення й виведення реалістичного відеозображення з кутом огляду не менше 180 градусів, тривимірний звук, якнайбільш повна й реалістична емуляція кінестетичних ефектів (ефект дотику до поверхні й т. ін.). Для виведення реалістичного зображення з більшим кутом огляду й тривимірного звуку в системах ВР використовуються так звані віртуальні шоломи або, вірніше, головні дисплеї (*Head Mounted Display, HMD*), які за формою нагадують шолом або маску, що містить відео й аудіомонітори. Ще однією варіацією є використання декількох великих проєкційних систем на стінах маленького закритого приміщення й *surround*-звуку, що дозволяє створювати ілюзію великого простору в маленькому фізичному просторі [3].

«Системи дистанційної присутності» або, як їх ще називають, «системи телеприсутності», існують і ефективно використовуються вже досить давно. Основною ідеєю цих систем є з'єднання вилучених сенсорів, розташованих на будь-якому об'єкті в реальному світі з оператором-людиною. Ці віддалені сенсори можуть розміщатися на роботі або радіокеруючому пристрої, а людина, одержуючи відеоінформацію, наприклад, про пересування цього робота, може за допомогою комп'ютера керувати їм. Такого роду системи телеприсутності використовуються сучасними пожежними для гасіння складних пожеж

із застосуванням роботів. Складні системи телеприсутності використовуються також в хірургії, особливо в нейрохірургії й хірургії ока. Практично всі дослідження, які проводилися автоматичними космічними станціями, мали систему дистанційного керування й дистанційної присутності.

Об'єднання систем дистанційної присутності й системи, що ґрунтується на ВР, дає зовсім нову технологію, що одержала назву «змішана реальність» (*Mixed Reality*). У системах змішаної реальності комп'ютерне зображення генерується, виходячи з інформації, виведеної датчиками систем дистанційної присутності. Такі системи часто можна спостерігати в сучасній військовій авіації, коли пілот бачить згенеровані комп'ютером карти, необхідні технічні дані, що подаються на головний дисплей, і одночасно з цим мають можливість візуально контролювати реальну ситуацію в повітрі [3].

Поява ВР і її розвиток спричинила народження низки допоміжних термінів і понять, таких як «штучна реальність» (*Artificial Reality*) і «кіберпростір» (*Cyberspace*). *Штучна реальність* – визначається як перехід, від взаємодії з комп'ютерними подіями до участі в них, до активної (а не пасивної) форми мистецтва. *Кіберпростір* (англ. *Cyberspace*) – віртуальний простір, утворений сукупністю інформаційних, комп'ютерних, мережних, телекомунікаційних технологій, що використовує електромагнітний спектр для передачі й зберігання інформації.

Уперше кіберпростір описав в 1985 р. Вільям Гібсон у науково-фантастичному романі *Neuromancer* як спільну галюцинацію мільярдів людей [4]. Він написав про блискучий світ, що створив новий всесвіт електронної медіації, де факти сприймаються у своєму фізичному прояві – їх можна не тільки почути і побачити, а й відчутти.

Термін «кіберпростір» часто використовують для опису об'єктів, що знаходяться у комп'ютерній мережі; наприклад, веб-сайт може бути метафорично описаний як той, що «перебуває в кіберпросторі». Системи для створення реалістичного комп'ютерного образу з використанням технології мультимедіа діє, наприклад, в віртуальних банках і магазинах, коли користувач може, не виходячи з дому або офісу, через інформаційну мережу здійснити банківську операцію або

покупку. Наведені приклади демонструють значення штучної реальності, яка стає посередником між виявленим і реальним світом, так само як і створює нові можливості для взаємодії між людьми.

Розвиток комп'ютерних мереж, збільшення обчислювальної потужності комп'ютерів, мікромініатюризація й інші технології, які стрімко розвивалися впродовж останнього десятиліття, сприяли тому, щоб VR, вийшовши за межі теорії, все більше застосовувалась у різноманітних галузях життя людини.

На сьогодні вже загально визнаним фактом є те, що такі поняття як «кіберпростір» та «віртуальна реальність» використовуються не тільки в галузях комп'ютерів, філософії та економіки, а й тоді, коли йдеться про освіту. А саме, коли кажуть про створення віртуального освітнього простору та впровадження в освітній процес віртуального освітнього середовища, що розглядається як комплекс комп'ютерних засобів і технологій за допомогою яких здійснюється управління змістом освітнього середовища та комунікація між учасниками.

Віртуальне освітнє середовище має свої специфічні особливості і здійснює декілька функцій, серед них:

- інформаційно-навчальна (надання необхідної навчальної інформації);
- комунікаційна (навчання проходить у діалозі з учасниками навчального процесу);
- контрольно-адміністративна (проводяться комплексні заходи щодо контролю рівня знань, умінь, навичок і адміністрування).

Створення й впровадження в практику віртуального освітнього середовища виробляється на основі: вимог державного освітнього стандарту; загальних психолого-педагогічних, методичних і технологічних вимог до навчально-методичних і інформаційних ресурсів; єдиних вимог до рівня компетентності кадрів тощо.

Використання віртуальної реальності для навчання іноземних мов має певні переваги, а саме [5, с. 1–8]:

- дозволяє здійснювати навчання із задіянням усіх органів сприйняття студентів у процесі навчання;
- сприяє активному навчанню, за якого слухачі інтенсивніше залучені в процес навчання;

- створює можливість спільного навчання, коли студенти можуть спілкуватися і ділитися набутим досвідом один з одним у віртуальному освітньому середовищі, що імітує навчальний клас або реальне мовне середовище;
- дає викладачам можливість виступати в ролі посередників процесу навчання, а не бути єдиним джерелом інформації. Це означає, що знання набуваються самими студентами, а не отримуються як готові.

Комп'ютерна віртуальна реальність допускає опис у термінах трьох підкласів:

- 1) віртуальна реальність становить мережне середовище, в якому люди взаємодіють, обмінюючись інформацією;
- 2) мультимедійна віртуальна реальність є розширенням можливості інтерактивної мультимедіа, але без занурення;
- 3) сенсорно-занурювальна віртуальна реальність складається з сукупності апаратних, програмних і концептуальних засобів, що дозволяють користувачеві перебувати та взаємодіяти у світі, створеному комп'ютером [6, с. 45].

Всесвітня мережа надає можливості доступу до чисельної кількості ресурсів, які можуть бути використані в іншомовній підготовці студентів – від традиційних курсів з лекціями та письмовими завданнями до конференцій у *Skype*, *Zoom*, *Google Meet* тощо.

Сучасним видом ВР також називають *RPG (Role Playing Game)* – рольові комп'ютерні ігри. Саме цей жанр дозволяє брати безпосередню участь у подіях, які розгортаються на екрані монітора. Великий інтерес для навчання іноземних мов викликають віртуальні світи, наприклад, *Second Life*.

Second Life – це розрахована на багато користувачів онлайн-гра, тривимірний віртуальний світ з мільйонами користувачів. Гра розроблена та запущена у 2003 році компанією *Linden Lab*, що розташована в Сан-Франциско. Популярність *Second Life* стрімко зростає. Кількість активних користувачів на сьогодні становить більше 1 мільйона [7]. З 2007 року *Second Life* використовується для навчання іноземних мов, зокрема Британською Радою, Інститутом іспанської мови та культури *Instituto Cervantes*, інститутом Конфуція і *Goethe-*

Institut. Рада Європи фінансувала проекти *AVOLON* (*Access to Virtual and Access Learning live Online* [<http://avolon-project.ning.com/>]), *NIFLAR* (*Networked Interaction in Foreign Language Acquisition and Research*) [<http://cms.let.uu.nl/niflar/>], *Talk with Me*. Проект *Kamimo* був організований викладачами *Norwegian Open University* в рамках проекту *AVOLON*. Навчання іноземних мов відбувалося на острові *Kamimo*. Список освітніх проектів (що включає мовні школи) у *Second Life* можна знайти на сайті *SimTeach* (www.simteach.com).

Проект *English City* – це невеликий острів у *Second Life*, який був спеціально створений для тих, хто хоче відвідувати заняття з англійської мови он-лайн. Простір *English City* в точності відтворює життя сучасного мегаполісу з усіма міськими службами, торговими та розважальними комплексами, музеями й театрами. Подорожуючи світом *English City*, користувач отримує можливість використовувати знання англійської мови в реальних життєвих ситуаціях, а не в штучних діалогах, якими ряснують традиційні навчальні посібники. Така діяльність не лише покращує практичні навички опанування іноземної мови, а й дозволяє подолати психологічний бар'єр.

В *English City* існує віртуальна школа, в якій заняття проводять кваліфіковані викладачі іноземних мов. Під час реєстрації кожен новий учасник проходить тест вхідного контролю, що дозволяє системі визначити його рівень знань і підібрати найкращі для нього стратегії навчання.

Незважаючи на всі переваги, які надає занурення у віртуальну реальність, у томи числі й під час навчання іноземних мов, необхідно враховувати, що надмірна захопленість комп'ютерними іграми часто приводить до залежності від них. Психологи виділяють комп'ютерну залежність першого й другого ступенів. Залежні 1-го ступеню перебувають у гарному настрої під час гри. Вони люблять грати групами в мережі, одержуючи позитивну підтримку з боку групи, коли стають переможцями й саме це є для них головним. Комп'ютер для них – засіб одержати соціальну винагороду. Це люди, які насправді використовують комп'ютерні ігри для свого розвитку й соціалізації, їхня залежність аналогічна залежності від мольберта й пензликів

аматорів малювання або залежності від спортзалу аматорів спорту. Залежні 2-го ступеню – це справжні жертви «віртуальної залежності». Вони використовують комп'ютер для втечі від чого-небудь у своєму житті, і їхня прихильність до машини – симптом більш глибоких проблем (наприклад, фізичні недоліки, низька самооцінка й т. ін.). «Віртуальна залежність» може привести до соціальної й емоційної ізоляції, психічних розладів і інформаційних перевантажень, до індивідуалізму й відчуження.

Таким чином, із упровадженням у навчальний процес методів віртуального навчання зміст традиційного освітнього середовища з його взаємозв'язками й ресурсами може залишитися у минулому. Відбуваються зміни в технологічній основі навчання: з'являються нові засоби, які забезпечують застосування нових дидактичних прийомів, що дозволяє створити гнучке середовище обміну інформацією, оптимізувати процес навчання, створити умови для вирішення низки важливих соціальних завдань і проблем, поставлених перед українською освітою у зв'язку зі змінами в суспільстві.

Список бібліографічних посилань

1. Kraeger, Myron W. (1983). *Artificial Reality*. Reading, MA, USA: Addison-Wesley, 312 p.
2. Kraeger, Myron W. (1996). *Artificial Reality. 2d ed.* Reading, MA, USA: Addison-Wesley, 304 p.
3. Круглов, М. (1999). Основные принципы систем Виртуальной Реальности 1. В: *Компьютерная газета «А-З»*, [online] Минск. Available at: <https://nestor.minsk.by/kg/1999/23/kg92305.html> [Accessed 1 Oct. 2020].
4. Gibson, W. (2004). *Neuromancer. 20th Anniversary ed.* New York: Ace Books, 384 p.
5. Hamada, M. (2008). An example of virtual environment and web-based application in learning. *International Journal of Virtual Reality*, 7(3), pp. 1-8.
6. Евдокимова, М. П. (2001). Компьютерные технологии обучения иностранным языкам: методологические и педагогические аспекты. *Телекоммуникации и информатизация образования*, 4(5), С. 47-57.
7. MMO Games, (2020). *Second Life – настоящая виртуальная жизнь без правил и без границ*, [online]. Available at: <https://mmogamesbase.ru/games/obzor-second-life.html> [Accessed 1 Oct. 2020].

References

1. Kraeger, Myron W. (1983). *Artificial Reality*. Reading, MA, USA: Addison-Wesley, 312 p.
2. Kraeger, Myron W. (1996). *Artificial Reality. 2d ed.* Reading, MA, USA: Addison-Wesley, 304 p.
3. Kruglov, M. (1999). Osnovny'e principy' sistem virtual'noj real'nosti 1 [Main principles of new reality virtual systems]. In: Komp'yuternaya gazeta «A-Z» [Computer newspaper "A-Z"], [online] Minsk. Available at: <https://nestor.minsk.by/kg/1999/23/kg92305.html> [Accessed 1 Oct. 2020].
4. Gibson, W. (2004). *Neuromancer. 20th Anniversary ed.* New York: Ace Books, 384 p.
4. Hamada, M. (2008). An example of virtual environment and web-based application in learning. *International Journal of Virtual Reality*, 7(3), pp. 1-8.
5. Evdokimova, M. P. (2001). Komp'yuternye tehnologii obuchenija inostrannym jazykam: metodologicheskie i pedagogicheskie aspekty [Computer aided technologies in foreign languages training: methodological and pedagogical aspects]. *Telekommunikacii i informatizacija obrazovanija* [Telecommunications and informatization of education], 4(5), pp.47-57.
6. MMO Games, (2020). Second Life – nastoyashhaya virtual'naya zhizn' bez pravil i bez granicz [Second Life – board online world without rules and borders], [online]. Available at: <https://mmogamesbase.ru/games/obzor-second-life.html> [Accessed 1 Oct. 2020].

І. О. Помазан

ПАТРІОТИЗМ ОЧАМИ ПАНЕГІРИСТІВ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО

Статтю присвячено аналізу мотивів патріотизму, зокрема виявленого в обороні вітчизни, як запоруки обґрунтованості соціальних претензій козацтва як нової української еліти XVII століття. Розглянуто специфічну роль цих мотивів у поезиї творів переважно панегіричного характеру в українській літературі першої половини XVII століття.

Наголошено на значущості цього періоду для становлення вітчизняної культури, й зокрема літератури, барокової доби, яка в українській історії є періодом істотних соціальних зрушень та світоглядних змін.

Істотну увагу приділено послідовному співставленню функціонування мотивів патріотизму в панегіричній традиції української літератури від часів Київської Русі до першої половини XVII століття. Порівняно панегірики, що присвячені українським магнатам княжого походження, із аналогічними за характером творами, присвяченими найбільш видатним представникам козацької старшини, зокрема особі Петра Конашевича Сагайдачного у «Віршах на жалісний погреб...» Касіяна Саковича.

При цьому простежується вплив не лише панегіричної традиції княжої доби, а й істотна роль, що її відіграли у формуванні української літератури, і зокрема літератури панегіричної, доби Бароко західноєвропейські, особливо польські, панегіричні традиції, оскільки польська література переживала в означений період свій «золотий вік».

Значну увагу приділено також органічній співвіднесеності мотивів патріотизму та мілітарних мотивів, наголошення мужності й військової доблесті героїв панегіричної літератури. Окреслено органічну закоріненість цих складових поетики панегіричної літератури доби Бароко у загальноєвропейську традицію військово-героїчного епосу. Зазначено вагомість дохристиянської героїко-мілітарної традиції та її роль у формуванні феномену лицарського етосу як спроби створити інтегровану аксіологічну модель, що поєднувала б традиційні цінності військової еліти із християнськими чеснотами.

Ключові слова: українська література доби Бароко, панегірична поезія, суспільні еліти.

Помазан И. А. Патриотизм очами панегиристов украинского Барокко.

Статья посвящена анализу мотивов патриотизма, в частности проявленных при защите родины, как гарантии обоснованности социальных притязаний казаков как новой украинской элиты XVII века. Рассмотрена специфическая роль этих мотивов в поэтике произведений преимущественно панегирического характера в украинской литературе первой половины XVII века.

Была подчеркнута важность этого периода для формирования отечественной культуры и, в частности, литературы эпохи Барокко, которая в украинской истории является периодом значительных социальных изменений и изменений мировоззрения.

Значительное внимание уделяется последовательному сравнению функционирования мотивов патриотизма в панегирической традиции украинской литературы времен Киевской Руси и первой половины XVII века. Произведено сравнение панегириков, посвященных украинским магнатам княжеского происхождения, с аналогичными по своему характеру произведениями, которые посвящены наиболее выдающимся представителям казацкой старшины, в частности персоне Петра Конашевича Сагайдачного в «Виршах на жалостное погребение...» Касиана Саковича.

В то же время прослеживается влияние не только панегирической традиции княжеской эпохи, но и значительной роли, которую сыграли в формировании украинской литературы и, в частности, литературы панегирической эпохи Барокко западноевропейские, особенно польские, панегирические традиции, поскольку польская литература переживала свой «золотой век» в указанный период.

Большое внимание уделяется также органической взаимосвязи мотивов патриотизма и военных мотивов, акценту мужества и воинской доблести героев панегирической литературы. Очерчено органическое укоренение этих составляющих поэтики панегирической литературы эпохи Барокко в общеевропейскую традицию военно-героического эпоса. Отмечается важность дохристианской героическо-милитарной традиции и ее роль в формировании феномена рыцарского этоса как попытки создать интегрированную аксиологическую модель, сочетающую традиционные ценности военной элиты с христианскими добродетелями.

Ключевые слова: украинская литература эпохи барокко, панегирическая поэзия, социальные элиты.

Pomazan Igor. Patriotism as viewed by Ukrainian Baroque panegyrists.

The article is devoted to the analysis of the patriotic motives which were, in particular, manifested in the defense of the motherland with patriotism being a guarantee of the validity of the social claims of the Cossacks as new Ukrainian elite of the XVIIth century. The specific role of the above motives in the poetics of mainly panegyric works in the Ukrainian literature of the first half of the XVIIth century is considered.

The importance of this period for the formation of national culture including in particular the literature of the Baroque era, which is a period of significant social and worldview changes in Ukrainian history, is emphasized.

Considerable attention is paid to the successive comparison of the functioning of the patriotic motives in the panegyric tradition of the Ukrainian literature of the times of Kievan Rus and the first half of the XVIIth century. The author compares the panegyrics dedicated to Ukrainian magnates of princely origin with similar works dedicated to the most prominent representatives of the Cossack leaders, in particular, the figure of Petro Konashevych Sahaidachny in "Verses on a Pitiful Burial..." by Kasyan Sakovich.

At the same time, it is possible to trace the influence of not only the panegyric tradition of the princely era, but also the significant role, played in the formation of Ukrainian literature including in particular the literary panegyric of the Baroque era by Western European, especially Polish, panegyric traditions, since Polish literature was experiencing its "Golden Age" during that period.

Much attention is also paid to the organic interconnection between patriotic and military motives as well as the emphasis on the courage and military valor of the panegyric literature heroes. The organic rooting of the above components of the poetics of the Baroque panegyric literature in the pan-European tradition of the military-heroic epic is outlined. The importance of the pre-Christian heroic-military tradition and its role in the formation of the chivalric ethos phenomenon as an attempt to create an integrated axiological model that combines the traditional values of the military elite with Christian virtues is stressed.

Key words: Ukrainian Baroque literature, panegyric poetry, social elites.

В українській історії друга половини XVI–XVIII ст. є, ймовірно, одним з найбільш значущих і динамічних періодів. Причём ця значущість і динаміка знайшла своє відображення в економічному, суспільно-політичному й культурному житті і, зокрема, в літературному

процесі. Протягом цього часу українська література не лише піднімається на якісно інший рівень. Саме в літературних надбаннях кінця XVI–XVIII ст. чи не найповніше було реалізовано той життєвий потенціал, що його акумулювало українське суспільство в другій чверті XVI ст.

У цей час в українському суспільстві постає нова елітна верства, козацтво, котра не лише перебирає на себе суспільний провід, рішуче потіснивши давню українську еліту, представлену старою княжою аристократією, магнатерією й шляхтою, а й здійснює найпотужнішу в українській історії спробу побудови власної держави.

Загальне громадсько-культурне пожвавлення, зокрема в міщанських і клерикальних колах, напередодні й після укладання Берестейської унії поряд із увиразненням козацьких амбіцій стало потужним стимулом до інтенсифікації та значних зрушень у всіх галузях культури. Традиційно трактоване в офіційних колах Речі Посполитої як деструктивна сила, козацтво на початку XVII ст. виявляє помітний потяг до інтеграції з тими суспільними станами, що є носіями певних модерних конструктивних ідеологічних і соціальних ідей.

В літературному процесі означене культурне пожвавлення значною мірою було визначальним чинником бурхливого розвитку книжної української літератури, становленням і збагаченням її жанрової системи. Українська література кінця XVI–XVIII ст., живо реагуючи у своєму розвитку на соціально-політичні й культурні події суспільного життя (маємо на увазі передовсім полемічний комплекс і корпус історико-публіцистичних творів, присвячених добі визвольних змагань), інтенсивно збагачувалась новими формами, засвоювала нові засоби художнього зображення й, зрештою, вийшла на новий рівень художнього осмислення дійсності.

Важливою його складовою в поезиці української літератури цієї доби є мотиви патріотизму, тісно пов'язані із наголошенням на мужності й військовій доблесті, особливо у творах панегіричного характеру.

Активна розробка мотивів мужності й військової доблесті відповідає не лише традиціям західноєвропейського лицарського роману, вона також цілком узгоджена із художньо-стильовими

канонами зображення князів у давньоруській літературі. За цими канонами князеві *ex officio* обов'язково притаманна військова доблесть. Отже, на відміну від західноєвропейського лицарського роману й значною мірою західноєвропейського героїчного епосу з його виразним індивідуалізмом, звитяжність давньоруських князів має чітке патріотичне забарвлення. Князь виявляє своє особисте геройство у боротьбі з ворогами Русі, відстоюючи честь рідної землі. Характерно, що така мотивація, за М. Грушевським, частіше зустрічається в літописах писаних на теренах Наддніпрянські України: «...ті гасла «Руської землі», хоронення християнської крові і боротьби з поганами, що не сходять з язика київських рицарів, в галицькій повісті не грають особливої ролі» [1, с. 42].

Тут помітні наслідки впливу західноєвропейської лицарської субкультури, а відтак і зумовленої нею літературної традиції, котрій властивий яскравий індивідуалізм у зображенні представників військової аристократії.

Так, розповідаючи про участь Данила Галицького у битві на Калці, автор Галицько-Волинського літопису не вважає за потрібне наголосити на якомусь патріотичному спрямуванні цієї виправи. Його цікавить передовсім лицарська поведінка князя Данила на полі бою.

Для автора «Слова про Ігорів похід», навпаки, патріотичний мотив є провідним, саме патріотизм Ігоря зумовлює симпатії автора, попри всю марнославність новгород-сіверського князя.

Відповідно до давньоруської літературної традиції значна кількість зразків геральдичної поезії містить похвалу не абстрактній військовій доблесті того чи іншого магната, а мужності, виявленій в обороні вітчизни. Ось як оцінені в одному з гербових віршів звитяги князів Святополк-Четвертинських:

Кто інфулу княжачую дал той то Погоні?

Она ли Четвертинським? Чили теж ей они?

Съсли небесний жолнѣр тот строй принесл з неба?

З н[е]б[ес] даров Четвертински, годны, вѣдат треба,

Они в заснуг в отчизнѣ бы короновили:

Значніє снать заслуги, кгда, інфулу взяли [3, с. 59].

Або бачення Даміаном Наливайком ролі князів Острозьких у справі оборони вітчизни:

Узброєний рицери, з голим мечем, готовий до бою,
Абы отчизна и Реч Посполитая была в покою,
На прудком кони з копъсю и з мечем стоиш в гербъ,
Так тя видано пред тим в полю, кождий то носить ве лбъ

[3, с. 154].

Отже, мотиви мужності, звитяжності й військової доблесті, котрі є невід'ємними складниками переважної більшості літературних творів, що зображують військову аристократію (незалежно від того, чи належать ці твори до античної, західноєвропейської чи давньоруської літературної традиції), виявляються в геральдичній поезії найповніше. Причому вони дуже часто завдяки впливові давньоруської літературної традиції набувають виразного патріотичного забарвлення, що з іншого боку зумовлене складним зовнішньополітичним становищем Речі Посполитої як південно-східного кордону Європи.

Показово, що майже ті самі засоби використовує і Касіян Сакович, стверджуючи право Петра Конашевича-Сагайдачного на визначне місце в українській і світовій історії. Вводячи його у коло творців історії, Касіян Сакович наголошує на вірній службі Петра Конашевича-Сагайдачного батьківщині, на пролитті крові за неї. А саме через пролиття крові лежить шлях до тієї елітної верстви, що мотивує своє панівне становище готовністю пролити кров за інші стани. Саме у такій іпостасі виступає гетьман у композиції Касіяна Саковича:

Цный Сагайдачный волѣл сам рану поднять,
Нѣжлы бы поганину христіан выдати.
От которой раны ото умирает,
Але слава и мензство его оставляет [2, с. 325].

Проливаючи свою кров за християн, Петро Конашевич-Сагайдачний виконує функцію, що неюлицарство обґрунтовувало своє виключне становище: лицар символічно був пов'язаний з Христом, готовий пролити свою кров задля спасіння ближніх. Разом з тим подібна смерть зумовлює його майбутнє життя в славі серед найвизначніших героїв античної історії.

Важливо, що Касіян Сакович наводить паралелі з героями античності, котрі знали, що йдуть на вірну смерть, наголошуючи цим свідомість вибору Петром Конашевичем-Сагайдачним своєї долі.

Паралельно із затвердженням особистих заслуг гетьмана, котрі дозволяють посісти гідне місце серед історичних героїв, Касіян Сакович звертається і до «генеалогічного» обґрунтування цих претензій, роблячи акцент на легендарній версії походження козаків і намагаючись віднайти в давньоруській історії аналогії до сучасного їх побутування:

Племя то ест зъ насѣня оного Іафета,
Который зъ Симом покрыл отчіе секрета.
За Олега, росского монархи, пльвали
Въ чолнах по мору и на Царьград штурмовали.
Их то продки зъ росским ся монархоу крестили
Володимером, и въ вѣрѣ той статечне жили.
При которой и они так стоятъ статечне,
Же за ню умирати готови конечно.
Бывали межи войском тым князѣ и паны,
є которых выходили добрыи гетмани [2, с. 325].

У цих рядках поет значною мірою легітимізує запорізькі морські походи на турків, котрі були постійним дразливим моментом у стосунках між Отоманською Портою та Річчю Посполитою, між Річчю Посполитою й Запоріжжям. Починаючи ці походи ще від давньоруського князя Олега, поет освячує традицію й обґрунтовує права козаків, як спадкоємців Олегової слави. Згадка про Володимира вмотивовує зацікавлення козацтва релігійною ситуацією в Україні, певною мірою спростовує твердження опонентів про язичництво запорожців та пояснює їхню активну участь у відновленні православної ієрархії в Україні, одним з ініціаторів якого був Петро Конашевич-Сагайдачний. Врешті згадка про «князів і панів», наголошує той факт, що на Запоріжжі проходили військовий вишкіл численні представники шляхти й магнатерії, часто посідаючи значні посади у козацькому війську. Найяскравішим прикладом є, звісно, постать Дмитра Вишневецького-Байди. Таким чином, козацтво в уяві поета і за своєю доблестю, і за походженням (від Яфета, а не від Хама, що вважався

Подібні якості відзначає у свого героя, князя Лика, невідомий автор «Забав і деяких справ лицарських 1621 року».

Подібність умов, що їх ставлять, з одного боку, апологет козацької ідеї Касіян Сакович і, з другого, – автор панегірика представникові княжої аристократії увиразнюють ту паритетну ситуацію, що склалася принаймні у поетичному баченні козацтва і шляхти після Хотинської битви. Це ще підтверджується зображенням козацтва у поемі Бартоломея Зиморовича «Пам'ять війни турецької року 1621 польським народом перенесеної», котра, суворо кажучи, належить до польської літератури, але може бути цікава для нас як свідчення згаданої інтерпретаційної ситуації. Так, зображуване автором «Rycerstwo Zaporowskie» на рівних засадах приходиться на допомогу полякам й одразу бере активну участь у битві.

Таким чином, мотиви патріотизму, який знаходить виявлення, у першу чергу, у мужності та військовій доблесті, яку демонструє козацтво на полі бою в обороні своєї вітчизни, є запорукою обґрунтованості суспільних претензій цього стану на роль нової української еліти. Обґрунтування подібних претензій найбільш виразно (принаймні в художньому вимірі) представлене творах панегіричного характеру, особливо тих, що вийшли спід пера апологетів козацького стану.

Список бібліографічних посилань

1. Грушевський М. (1912). *Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці*. Київ – Львів: Друк. Кульженко, 248 с.
2. *Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст.* (1978). Київ: Наук. думка, 431 с.
3. *Українська поезія. Середина XVII ст.* (1992). Київ: Наук. думка, 680 с.

References

1. Hrushevs'kyu M. (1912). *Kul'turno-natsional'nyy rukh na Ukrayini v XVI – XVII vitsi* [Cultural and national movement in Ukraine in the XVI - XVII centuries]. Kyiv – L'viv: Druk. Kul'zhenko, 248 s.
2. *Ukrayins'ka poeziya. Kinets' XVI – pochatok XVII st.* [Ukrainian poetry. The end of the XVI - beginning of the XVII century]. (1978). Kyiv: Nauk. dumka, 431 s.
3. *Ukrayins'ka poeziya. Seredyna XVII st.* [Ukrainian poetry. The middle of the XVII century] (1992). Kyiv: Nauk. dumka, 680 s.

Т. М. Тимошенкова

СТИЛИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАГМАТИЧЕСКОЙ ЦЕЛЕУСТАНОВКИ ВЫСКАЗЫВАНИЯ

Статья посвящена рассмотрению способов и средств, обеспечивающих успешность и эффективность языковой коммуникации. В центре внимания – роль стилистических факторов в реализации прагматической целеустановки высказывания.

Анализ языкового материала проводится на примере предложений модели $N_1 - V_{\text{сop}} - N_v$, где N_1 и N_v характеризуются семой [+ человек], а N_v обозначает «имя лица», образованное от глагола путем деривации.

Результаты анализа свидетельствуют о том, что экспрессивно-стилистический потенциал предложений данной модели реализуется как за счет семантики, так и структуры:

- имена с префиксами и суффиксами, служащими средством выражения категорий интенсификации, стилистической коннотации, положительной или отрицательной качественной оценки;
- имена, образованные путем метафоризации;
- имена – окказионализмы;
- модификации именного компонента модели;
- иронический подтекст высказывания;
- глаголы-связки со значением желания, намерения, субъективной оценки;
- коммуникативные варианты модели: эллипс, парцелляция, инверсия, обособление, безглагольные предикаты.

Ключевые слова: эффективность языковой коммуникации, прагматическая целеустановка высказывания, экспрессивно-стилистический потенциал.

Тимошенкова Т. М. Стилiстичний аспект реалiзацiї прагматичної цiлеустановки висловлювання.

Стаття присвячена розгляду засобiв та прийомiв, що забезпечують успiшнiсть та ефективнiсть мовної комунiкацiї. В центрi уваги – роль стилiстичних факторiв в реалiзацiї прагматичної цiлеспрямованостi висловлення.

Аналіз мовного матеріалу проводиться на прикладі речень моделі $N_1 - V_{\text{сop}} - N_v$, де N_1 та N_v характеризуються семою [+ людина], а N_v позначає «ім'я людини», утворене від дієслова засобом деривації.

Результати аналізу свідчать про те, що експресивно-стилістичний потенціал речень даної моделі реалізується як за рахунок семантики, так і структури:

- найменування з префіксами та суфіксами, що є засобом висловлення категорій інтенсифікації, стилістичної конотації, позитивної або негативної якісної оцінки;
- найменування, створенні засобом метафоризації;
- найменування-оказіоналізми;
- модифікації іменного компонента моделі;
- іронічний підтекст висловлення;
- дієслова-зв'язки із значенням бажання, наміру, суб'єктивної оцінки;
- комунікативні варіанти моделі: еліпс, парцеляція, інверсія, відокремлення, бездієслівні предикати.

Ключові слова: ефективність мовної комунікації, прагматична цілеспрямованість висловлення, експресивно-стилістичний потенціал.

Tymoshenkova Tamara. Stylistic aspect of an utterance pragmatic purposefulness realization.

The article discusses the ways and means of ensuring a successful and effective language communication.

In the focus of attention is the part of stylistic factors in realizing the pragmatic purposefulness of an utterance.

For analysis were chosen sentences built up according to the model $N_1 - V_{cop} - N_v$, where N_1 and N_v are characterized by the seme [+ person], and N_v gives "the name of the person", formed by way of derivation from a verb.

The results of the analysis show that expressive and stylistic potential of such sentences is realized by way of both its semantic and structure:

- names with prefixes and suffixes that serve as means of expressing the categories of intensification, stylistic connotation, positive or negative appraisal;
- names formed by way of metaphorisation;
- names-occasionalisms;
- the model nominal component modifications;
- the utterance ironic implication;
- link verbs with the meaning of intention, wish, subjective appraisal;
- the model communicative variants: ellipsis, parcellation, inversion, isolation, verbless predicates.

Key words: language communication effectiveness, the utterance pragmatic purposefulness, expressive and stylistic potential.

Целью исследования в данной статье является анализ способов и средств, обеспечивающих успешность и эффективность языковой коммуникации.

Реализация прагматической целеустановки высказывания определяется целым рядом факторов, среди которых далеко не последнее место занимают факторы стилистического характера.

Экспрессивность и эмоциональность высказывания, достигаемые за счет использования средств, принадлежащим к разным уровням языковой структуры, «тесно спаяны с коммуникативной целью речевого акта» [1, с. 14]. Несоблюдение принципа выразительности, как отмечает Дж. Лич, не только лишило бы процесс общения всякой привлекательности [2, с. 68].

Во многих случаях субъективная оценка говорящего, предназначенная для воздействия на адресата, воспринимается последним не только как выражение его мнения, а как руководство к действию [1, с. 14], что в значительной степени усиливает, а иногда и определяет перлокутивный эффект высказывания.

Проиллюстрируем эти положения на примере предложений номинальной модели $N_1 - V_{\text{cop}} - N_v$, где N_1 и N_v характеризуются семой [+ человек], а N_v представляет собой существительное со значением «имя лица», образованное от глагола путем деривации.

Экспрессивно-стилистический потенциал предложений данной модели реализуется уже на уровне словообразования существительного-предикатива.

а) Имена с префиксами *archi-*, *extra-*, *hyper-*, *super-*, *ultra-*, представляющими собой средства выражения категории интенсификации (*superswindler*, *extrasaver*, etc); имена с суффиксами, обладающими стилистической коннотацией: *-ling* (*hireling*); *-ard* (*jailard*); *-ster* (*trickster*) – отрицательная качественная характеристика; *-ee* (*seductee*, *educatee*) шуточный или насмешливый оттенок.

б) Имена, при образовании которых происходят метафорические переносы значения исходного глагола: *crawler* (подхалим), *squealer* (доносчик).

в) Имена-окказионализмы, при образовании которых используются необычные транспозиции глагола в сферу имени существительного: “...She is a great forgetter and returner” (Christie).

Источником выразительных и образных средств, значительно обогащающих содержание и позволяющих передать широкий регистр различных коннотативных оттенков, являются модификации именного компонента. Стилистический потенциал предложения с модифицированным именным компонентом определяется рядом факторов: ингерентной экспрессивностью модифицирующих элементов, усиливающейся в контексте за счет сочетания смыслов модификаторов и предикативного имени, а также появления в контексте субъективно-оценочного компонента: “You, best goddam bugler in the Regiment, for Chrisake!” (Jones).

Широким регистром различных стилистических оттенков обладают модификаторы со значением интенсификации или аппроксимации: He was an absolute hater of the Army (Jones). The old man seemed to be nothing so much as beggar (Saroyan). She was something of a drifter (Steward). “I’m not really a swinger like most of the girls here in Vegas” (Puzo).

Контекстуальная стилистическая отмеченность модифицированного именного компонента может создаваться за счет иронического подтекста высказывания и метафорических переносов, реализующих стилистические возможности косвенной номинации: She’s the lame dog collector in this establishment (Braine).

В целом ряде случаев ярко выраженной экспрессивно-стилистической коннотацией обладают связочные глаголы, передающие различные оттенки субъективной модальности. Сюда относятся:

- связки со значением волеизъявления, желания, намерения, субъективной оценки: He preferred the part of a silent listener (Jones);
- связки со значением мнимого существования признака: He himself might have acted the chivalrous protector (Christie);
- связки со значением аппроксимации: “You will pass for a boy-actor playing the part of a girl” (Murdoch).

Экспрессивно-стилистический потенциал предложений значительно расширяется за счет возможностей использования коммуникативных вариантов модели: эллиптических и парцеллированных структур, конструкций с обособлением или инвертированным порядком слов, преобразований модели в так называемые безглагольные предикаты, семантически эквивалентные придаточному

предложению, значение которого раскрывается контекстом: “Sinner or no sinner, he’s going to get a decent Christian burial” (Wylie). “Thank you”, Martin said... I wish you good day”. “Robber!” Mr. Ends snarled after him. (London). “Nice kind of a visitor I am, aren’t I” (Cusack). “George – a collector!” (Galsworthy).

Таким образом, стилистические коннотации являются неотъемлемой частью предложения как полного лингвистического знака, используемого в различных ситуациях речевого общения. Они не только служат цели эмоционального воздействия на адресата, но в ряде случаев составляют основное содержание высказывания.

Предложения рассматриваемой номинальной модели реализуют экспрессивно-стилистический потенциал на всех уровнях языковой структуры:

а) Словообразование – аффиксы с собственной стилистической отмеченностью; метафорические переносы и окказионализмы, осуществляющие обширные коннотативные возможности косвенной номинации и семантических транспозиций.

б) Модификации именного компонента с прямым или переносным значением, обладающим ингерентной или контекстуальной стилистической маркированностью.

в) Связочные глаголы, значительно расширяющие шкалу стилистических коннотаций предложения за счет различных элементов субъективно-оценочного характера.

г) Коммуникативно-стилистические варианты модели, в которых средством эмфатического подчеркивания содержательной стороны компонентов высказывания служат структура предложения и конфигурация его элементов.

Список библиографических ссылок

1. *Новое в зарубежной лингвистике* (1985). Москва: Прогресс, 504с.
2. Leech, G. N. (1983). *Principles of Pragmatics*. London, New York, Longman, 250p.

References

1. *Novoye v zarubezhnoilingvistike* [New in foreign linguistics] (1985). Moscow: Progress, 504 p.
2. Leech, G. N. (1983). *Principles of Pragmatics*. London, New York, Longman, 250 p.

А. А. Хильковская

О СУЩНОСТИ, ОСОБЕННОСТЯХ И ГРАНИЦАХ АГРЕССИВНОГО И КОНФЛИКТНОГО ДИСКУРСА

В статье сделана попытка ответить на вопрос о принадлежности коммуникативных стратегий выражения критики и неодобрения определенного типа дискурса. В этой связи рассматриваются вопросы о сущности, особенностях и границах агрессивного и конфликтного дискурса. В статье обосновывается выбор рабочих определений дискурса, коммуникативной стратегии и речевой агрессии, актуализирующих важные для данного исследования признаки.

Обращая внимание на дисгармонизацию межличностных отношений как результат использования выражений критики и неодобрения и на конфликтность негативной оценки, автор подчеркивает, что далеко не всякие выражения критики и неодобрения могут быть квалифицированы как речевая агрессия. В статье выделены основные признаки и сценарии возникновения речевой агрессии. Дисгармонизация межличностных отношений рассматривается автором как системообразующий признак конфронтационного речевого поведения, стратегии коммуникативного взаимодействия, осознанно избираемой индивидом и направленной на актуализацию имеющихся противоречий (реальных или воображаемых).

Таким образом, в статье делается вывод о том, что агрессивный (или инвективный) дискурс представляет собой частный случай более широкого конфронтационного дискурса. Также отмечается, что в работах, цели которых не связаны с различением и противопоставлением типов дискурсов, эти термины могут использоваться как эквивалентные.

Автор также обращает внимание на тот факт, что имеющиеся в распоряжении субъекта речи средства манипулирования иллокутивной силой высказывания, снижения категоричности отрицательных оценок, в случае критики и неодобрения, с их мощным конфронтационным потенциалом, зачастую не является достаточным для гармонизации межличностных отношений.

Ключевые слова: дискурс, коммуникативная стратегия, речевая агрессия, конфронтация, конфронтационное речевое поведение.

Хільковська А. О. О сутності, особливостях та межах агресивного та конфліктного дискурсу.

В статті робиться спроба відповісти на питання про приналежність комунікативних стратегій критики та несхвалення до певного типу дискурсу. У зв'язку з цим розглядаються питання сутності, особливостей та меж агресивного та конфліктного дискурсу. В статті обґрунтовується вибір робочих визначень дискурсу, комунікативної стратегії та мовленнєвої агресії, що актуалізують важливі для даного дослідження ознаки.

Автор поділяє думку про те, що негативна оцінка є потужним конфлікто-генним фактором, а результатом висловлення критики або несхвалення є, як правило, дисгармонізація міжособистісних відносин, але наголошує на тому, що далеко не кожне висловлення критики або несхвалення може бути кваліфіковане як мовленнєва агресія. В статті визначаються ключові ознаки мовленнєвої агресії. Дисгармонізація міжособистісних відносин розглядається автором як системо-утворююча ознака конфронтаційної мовленнєвої поведінки, стратегії комунікативної взаємодії, яка свідомо обирається індивідом і спрямована на загострення існуючих протиріч (реальних або уявних).

Таким чином в статті робиться висновок про те, що агресивний (або інвективний) дискурс є окремим випадком більш широкого явища, що може бути визначене як конфронтаційний дискурс. Також в статті зазначається, що дослідження, які не мають ціллю розрізняти різні типи дискурсу, можуть вживати ці терміни як синонімічні.

Автор також звертає увагу на той факт, що засоби маніпулювання ілюктивною силою висловлення, послаблення категоричності негативних оцінок, які є в розпорядженні носія мови, не достатні для гармонізації міжособистісних відносин, коли це стосується висловлень критики або несхвалення з властивим їм конфронтаційним потенціалом.

Ключові слова: дискурс, комунікативна стратегія, мовленнєва агресія, конфронтація, конфронтаційна мовленнєва поведінка.

Khilkovska Asia. About the essence, specificities and the limits of aggressive/conflict discourse.

The paper attempts to classify expressions of criticism and disapproval as belonging to a certain type of discourse. In this regard the essence, specificities and the limits of aggressive/ conflict discourse are explored. The selection of working definitions of such concepts as discourse, a communicative strategy

and speech aggression actualizing relevant to the study characteristic is substantiated in the paper.

While acknowledging strong conflict potential of negative/adversary value judgments in communication, and realizing that expressing criticism and disapproval often results in disturbed interpersonal relationships, the author points out that no means all expressions of criticism and disapproval can be classified as speech aggression. The paper identifies the key feature of speech aggression. Disharmonization of interpersonal relationships is regarded by the author as a systemically important indicator of confrontational speech behavior, a strategy of communication an individual may deliberately take with the aim of escalating existing contradictions (either real or imaginary).

Thus, the paper makes a conclusion that aggressive discourse is a particular case of a broader phenomenon which may be defined as confrontational discourse. It is also observed that in research which isn't aimed at classifying and discriminating different discourse types the terms *aggressive* and *confrontational* may be used as equivalents.

The author also highlights that modification of an utterance force, a speaker's attempts to make critical and unapproving judgments less categorical are often a failure because of their high confrontational potential.

Key words: discourse, communicative strategy, speech aggression, confrontation, confrontational speech behavior.

Цель данной статьи – попытаться ответить на вопрос о статусе коммуникативных стратегий выражения критики и неодобрения на материале современного англоязычного дискурса, и о том, к какому собственно типу дискурса указанные стратегии следует отнести. В данной связи представляется необходимым затронуть вопрос о сущности, особенностях и границах агрессивного и конфликтного дискурса.

Как объект лингвистического анализа стратегии выражения критики и неодобрения логично рассматривать как принадлежность определенного типа дискурса, с учетом лингво-культурного контекста коммуникации, ситуации, порождающей подобные высказывания, и их возможной интерпретации.

В качестве рабочего выберем определение дискурса, которое актуализирует важные для нашего исследования признаки: «дискурс – это текст (или тексты), созданные в результате речевой деятельности

представителей определенной лингво-культурной общности», рассматриваемые в совокупности их лингвистических параметров и социо-культурного контекста, при этом к дискурсу относятся все формы устной и письменной речи [12, с. 150]. В данном определении под дискурсом понимается текст как **продукт речевой деятельности; речь рассматривается как целенаправленная деятельность, результат и интерпретация которой зависит от сопутствующих ей экстралингвистических (психологических, прагматических, социокультурных) факторов не в меньшей мере, чем собственно лингвистических параметров.** Таким образом, дискурс представляет собой пространство «для динамичного процесса создания значения» [8, с. 121].

Как целенаправленное действие последовательность речевых действий индивидов направлена на реализацию их коммуникативных намерений. Наличие намерения (интенции) является неотъемлемым свойством речевого действия, этим намерением обусловлен выбор языковых и речевых средств каждым участником коммуникации. Таким образом, можно говорить о реализации говорящим определенной коммуникативной стратегии, природа которой интерактивна, так как она имеет свойство реагировать на речевое поведение остальных участников коммуникации. «Стратегия – ... тип поведения каждого партнера в ситуации диалогического общения, который обусловлен и соотносен с планом достижения глобальной и локальной коммуникативных целей» [1, с. 152]. Кроме того, речевое взаимодействие, как и любая другая деятельность, строится на достаточно жестких принципах социального взаимодействия, принятых в данной культуре. Согласно Кооперативному Принципу Грайса и Принципам Вежливости Браун и Левинсона [13], речевое взаимодействие есть внешнее выражение социального взаимодействия, каждый участник акта коммуникации владеет языком, обладает рациональностью (действует как рациональный агент) и имеет «лицо» (позитивный социальный имидж) [16]. В процессе взаимодействия коммуникант стремится к достижению своих коммуникативных целей, пытаясь при этом не нанести ущерба как собственному «лицу», так и «лицу» своего собеседника. Более того, забота о «лице» собеседника

рассматривается как проявление рациональности, как залог эффективной коммуникации, как непрямой, но более верный путь к достижению коммуникативных целей.

Результатом использования в речи выражений критики и неодобрения может быть нарушение/дисгармонизация межличностных отношений, невозможность кооперации и даже вражда. Лежащая в основе критики и неодобрения негативная оценка говорящим действий, мнений или поступков адресата, особенно высказанная в категоричной и безапелляционной форме, может являться серьезным противоречием и мощным конфликтогенным фактором, так как (согласно теории Кооперации Грайса и принципам Вежливости Браун и Левинсона) она угрожает «лицу» как адресата речи, так и самого говорящего [17].

В работе Р. Бэрона и Д. Ричардсон «Агрессия» под агрессией понимается «любая форма поведения, нацеленного на оскорбление или причинение вреда другому живому существу, не желающему подобного обращения» [3]. Компоненты этого определения могут быть использованы как критерии классификации агрессивных/неагрессивных действий, в том числе и речевых.

Объектом речевой агрессии может быть только человек (добавим: способный понимать язык высказывания), «не желающий подобного обращения» (использование бранной лексики в дружеском кругу по всеобщему согласию не подпадает под определение агрессивного речевого поведения), при этом главным признаком речевой агрессии является наличие у говорящего намерения оскорбить, унижить, разрушить репутацию или ограничить права адресата речи. Наличие этого признака в определении агрессивного дискурса является ключевым, иначе «необходимо было бы каждое случайное оскорбление ... классифицировать как агрессию» [3, с. 28]. Людям свойственно время от времени ненароком оскорблять чувства других, но подобное поведение может не иметь никакого отношения к агрессии.

Вышеперечисленные признаки лежат в основе выделения агрессивных РА, в частности, **инвективов**: «инвектива как вербальная агрессия представляет собой намеренное вербальное оскорбление» [8, с.257]. Различают инвективы прямые – словесное оскорбление

и унижение участника коммуникации (адресата высказывания), и непрямые – распространение злостной клеветы и оскорблений о третьем лице, не участвующем в процессе коммуникации.

Наличие типичных сценариев (мотив/эмоциональное состояние – интенция – выбор средств – коммуникативный акт – эффект) позволяет говорить об агрессивном/инвективном дискурсе, для которого характерны:

- РА менасивы, директивы, экспрессивы, инъюнктивы, интеррогативы и некоторые другие РА, содержащие негативно окрашенную эмоционально-оценочную лексику;
- приписывание индивиду или интерпретация его действий как осуждаемых в данной этнокультуре;
- отрицательно заряженный эмоциональный контекст, в основе которого лежат презрение, отвращение, гнев, злость, пренебрежение, ненависть, досада, раздражение и обида [8].

Интерпретация интенции собеседника является результатом сопоставления и осмысления целого «букета» прагма-дискурсивных признаков: статус коммуникантов и разделяющая их дистанция власти, ситуация и контекст конкретного высказывания, социокультурные нормы поведения, ценностные ориентиры и установки участников коммуникации. Тем не менее, говорящие на одном языке, как правило, безошибочно интерпретируют наличие/отсутствие речевой агрессии в высказываниях собеседника, будто «любой носитель языка неосознанно владеет неким ключевым принципом, позволяющим ему молниеносно отслеживать смысловые взаимодействия единиц на всех уровнях дискурса» [2, с. 8].

Возникает вопрос: значит ли это, что всякое выражение критики и неодобрения может рассматриваться как агрессивное речевое поведение?

Рассмотрим следующий диалог:

- **Agatha, I forbid you to do anything so insane!**
- **You what? Who the hell do you think you are to order me around?**

В первой реплике налицо запрет, эмфатическая конструкция, эмоционально-окрашенная отрицательная оценка предполагаемого

действия, восклицательная интонация. Можем ли мы классифицировать данное высказывание как речевую агрессию? Очевидно, нет, поскольку интенция говорящего – удержать адресанта от потенциально опасного для него поступка, уберечь от опасности, интенция, порожденная чувствами тревоги и беспокойства. Ответная реплика демонстрирует эмоции раздражения, гнева и обиды. Является ли это высказывание примером речевой агрессии? По-видимому, тоже нет, поскольку коммуникативным намерением говорящего является противостояние посягательствам на его свободу воли, на его право поступать по своему усмотрению. В таком узком понимании речевой агрессии (речевая агрессия = инвектива) отсутствие соответствующей интенции исключает квалификацию речевого поведения как агрессивного, следовательно, критические и неодобрительные высказывания далеко не всегда находятся в сфере, определяемой как агрессивный дискурс.

В работах лингвистов нередко можно встретить другое, более широкое толкование термина «речевая агрессия». Под речевой агрессией понимают «целенаправленное коммуникативное действие, ориентированное на то, чтобы вызвать негативное эмоционально-психологическое состояние у объекта речевого воздействия» [9, с. 261], «конфликтотенное речевое поведение, в основе которого лежит установка на субъектно-объектный тип общения и негативирующее воздействие на адресата» [4, с. 109]. В такой трактовке приведенный выше диалог мог бы быть описан как образец речевой агрессии.

Ряд исследователей (в частности, группа ученых ХНУ им. В. Н. Каразина, авторов монографии «Как нарисовать портрет птицы: методология когнитивно-коммуникативного анализа языка») предлагают для описания подобного типа межличностного взаимодействия иной термин – **конфронтация** [1, с. 171]. При наличии противоречия (реального или воображаемого) индивид осознанно выбирает либо стратегию коммуникативного взаимодействия, направленную на гармонизацию межличностных отношений, либо – на разрушение гармонии и актуализацию имеющихся противоречий.

Авторы предлагают определение **конфронтационного речевого поведения** «как типа межличностного взаимодействия,

в котором гармония отношений коммуникантов нарушается на основе наличия реального и воображаемого противоречия» [1, с. 174]. Определение актуализирует и опирается на самый существенный, ведущий признак речевой конфронтации («вербальных конфликто-генных проявлений») – «дисгармонизацию межличностных отношений как функциональное назначение, желаемый результат активности» [1, с. 174]. Авторы подчеркивают, что «дисгармонизация межличностных отношений», как правило, является не единственным, и зачастую не главным функциональным назначением высказывания, но выступает системообразующим признаком речевой конфронтации.

Рассмотрим несколько примеров:

1) **Dream on!** – в данном высказывании присутствует противоречие (говорящий не верит в осуществление планов собеседника) – говорящий идет на нарушение гармонии в отношениях коммуникантов (прямо заявляя, что это лишь несбыточные мечты) – говорящий сознательно рискует гармонией межличностных отношений, реализуя собственные коммуникативные намерения (например, уберечь собеседника от разочарования, придать его мыслям более «реальное» направление).

2) **I didn't expect you to understand** – тут также имеет место противоречие (говорящий считает, что его не поняли/ неправильно поняли) – нарушение гармонии (говорящий сообщает об этом в саркастической форме) – присутствуют иные коммуникативные намерения, влияющие на выбор речевого поведения (выразить эмоции обиды, разочарования, изменить эмоциональное состояние собеседника, вызвать в нем чувство вины или стыда и т.д.).

3) **I cannot understand what Beth sees in a lout like that** – противоречие заключается в несовпадении взглядов говорящего с мнением **Beth** и, потенциально, с адресатом высказывания; говорящий идет на риск нарушения гармонии (выражение неодобрения с использованием негативно оценочной эмоционально-окрашенной лексики «**a lout**»), демонстрирует наличие иных коммуникативных намерений, наряду с намерением дискредитировать объект обсуждения (забота о **Beth**, сочувствие ей, поиск единомышленников).

При всей несхожести этих высказываний, их объединяет наличие «конфликтогенных вербализованных проявлений», способных негативно повлиять на отношения коммуникантов как системообразующего признака речевой конфронтации.

Бесчисленное множество и разнообразие приемов, в которых реализуется речевая конфронтация («дискурсивная стратегия конфронтации» [1, с. 174]) можно схематично описать как речевое поведение, противоположное «сохранению лица» [16].

Наличие противоречия – повод, порождающий речь, которая, в силу присущей ей «регуляторной» функции [5], может «работать» на сглаживание/разрешение противоречия либо на его обострение. Намерение предупреждать, сглаживать и разрешать противоречия в англоязычной этнокультуре выражается в стремлении к «сохранению лица» и последовательной реализации в речи Максим Кооперации Грайса и Принципов Вежливости Браун и Левинсона.

Соблюдая Максимумы Кооперации: Максимум Количества (недостаток информации, равно как и ее избыток, затрудняет коммуникацию), Максимум Качества (ложная, недостоверная информация, мнения, не имеющие под собой достаточного основания, препятствуют эффективной коммуникации), Максимум Релевантности (отклоняясь от темы, говорящий отдаляется от достижения поставленной коммуникативной цели), Максимум Манеры (способ выражения не менее важен для осуществления коммуникативных намерений говорящего, чем содержание высказывания), – участники коммуникации демонстрируют друг другу готовность к сотрудничеству и конструктивному взаимодействию.

С помощью «ритуалов» лингвистической вежливости говорящий выражает уважительное отношение к участникам общения, демонстрирует заботу о сохранении «лица» каждого как «позитивной социальной ценности, которую каждый из участников утверждает в процессе коммуникации с другими и которая принимается остальными» [16]. Забота о «позитивном лице» (имидже, который одобряется и принимается участниками коммуникации) находит свое выражение в стратегиях «позитивной вежливости»: выражении участия и внимания к потребностям собеседника, использовании

маркеров внутригрупповой солидарности, выражении оптимизма, преувеличении интереса к партнерам по коммуникации и уклонение от прямого несогласия. Забота о «негативном лице» партнеров учитывает их право быть независимыми, стратегии «негативной вежливости» демонстрируют отсутствие давления на собеседника, нежелание ограничить его свободу: косвенные выражения, минимизация своих предположений по поводу желаний адресата высказывания, предоставление ему выбора, минимизация степени вмешательства, выражение пессимизма, извинения.

Стратегии вежливости всегда могут быть идентифицированы в тексте и соответственно интерпретированы как намерение избежать или минимизировать угрозы «лицу» собеседника. Чем большая потенциальная угроза «лицу» содержится в высказывании, тем больше «символических компонентов» [16], приемов лингвистической вежливости необходимо использовать, чтобы нейтрализовать эту угрозу. Важно подчеркнуть именно символическое, ритуальное значение стратегий вежливости, которые далеко не всегда способны нейтрализовать негативное влияние высказывания на межличностные отношения, но их присутствие может восприниматься как сигнал о наличии такого намерения.

Соответственно, отказ говорящего от применения в речи стратегий «позитивной» и «негативной вежливости» может свидетельствовать о *конфронтационном речевом поведении как осознанно выбранной стратегии*. Ее можно описать с помощью Модели Невежливости Кальпеппера [15], которая построена как зеркальное отражение суперстратегий вежливости Браун и Левинсона и включает эксплицитную невежливость, стратегии позитивной невежливости, угрожающие «позитивному лицу» собеседника (оскорбления, негативные оценки, выражение пренебрежения), негативную невежливость, наносящую ущерб негативному «лицу» адресата (посягательство на его свободу действий, унижение, вторжение в личностное пространство), сарказм (притворная или преувеличенная вежливость), игнорирование общепринятых в данной этнокультуре формул вежливости и невежливость «off-record» (намекы и импликации, угрожающие «лицу» собеседника).

Группа авторов монографии «Как нарисовать портрет птицы: методология когнитивно-коммуникативного анализа языка» предлагает свою модель субстратегий конфронтации, созданную методом «от противного» с опорой на максимы вежливого общения Лича [7]:

- 1) Демонстрируй власть (акцентируй свой более высокий статус);
- 2) борись за власть (стремись повысить свой статус/снизить статус другого);
- 3) принуждай (повелевай, навязывай, не оставляй выбора другому);
- 4) захватывай пространство (чрезмерно отдаляйся или приближайся, нарушай личное пространство другого);
- 5) осуждай (акцентируй собственную положительную оценку и неодобрение другого);
- 6) демонстрируй неуважение (акцентируй свои потребности, желания, интересы/игнорируй потребности, желания, интересы другого) [1, с. 194].

Обе эти модели позволяют определить конфронтационный дискурс как совокупность текстов, являющихся результатом конфронтационного речевого поведения, осознанного игнорирования говорящим принятых в данной лингвокультуре стратегий вежливости в пользу реализации стратегий конфронтации, предназначенных нарушить гармонию межличностных отношений, наряду с достижением иных коммуникативных целей.

Из сказанного можно сделать вывод о том, что агрессивный (или инвективный) дискурс, главным отличительным признаком которого является наличие агрессивного намерения (унизить, оскорбить, дискредитировать), реализованного вербальными средствами, представляет собой частный случай более широкого конфронтационного дискурса. В работах, чьи цели не связаны с различением и противопоставлением типов дискурсов, эти термины могут использоваться как эквивалентные.

Выражения критики и неодобрения, очевидным образом, являются проявлением конфронтационного речевого поведения и находятся в сфере конфронтационного дискурса. Содержащаяся в них отрицательная оценка сигнализирует о наличии противоречия (говорящий отрицательно оценивает действия или качества адресата речи либо

третьего лица, по поводу которого у адресата может быть противоположное мнение) и потенциально является предпосылкой конфронтации между участниками коммуникации. Таким образом, вербальные проявления критики и неодобрения могут быть квалифицированы как FTA (Face Threatening Acts) – акты, угрожающие лицу собеседника или ликопонижающие РА (речевые акты), поскольку несут угрозу «социальному лицу» как адресата речи, так и самого говорящего, тому позитивному социальному имиджу, который каждый из них стремится продуцировать и сохранить. Они воспринимаются как недружественные, конфронтационные вербальные действия и чреватые нарушением коммуникации, переходом коммуникантов к недружественному взаимодействию.

Это превращает выбор говорящим средств выражения критики и неодобрения в ключевое решение, от которого зависит успех взаимодействия, особенно (хотя и не только) в непосредственной коммуникации, где оценочные высказывания могут затрагивать интересы участников. В распоряжении субъекта речи есть вербальные средства, свидетельствующие о том, что он стремится избежать конфронтации, инструменты манипулирования иллюквативной силой высказывания, снижения категоричности и безапелляционности отрицательных оценок – средства модерации–митигации и хеджирования. Однако в случае критики и неодобрения, с их мощным конфронтационным потенциалом, использование средств модерации не является достаточным для гармонизации межличностных отношений, о чем свидетельствует появление феномена «РС» (политической корректности) и понятия «РС language» (языка политкорректности), которые радикально ограничивают использование лингвистических средств отрицательной оценки, предлагают помещать их в нейтрализующие контексты, делают запретными для критики и неодобрения определенные качества и целые сферы жизни индивидуума.

Список библиографических ссылок

1. Бондаренко, Е. В., Мартынюк А. П. и др. (2017)/ *Как нарисовать портрет птицы*. Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина, 246 с.
2. Бороботько, В. Г. (2011) *Принципы формирования дискурса: От*

психолінгвістики к лінгвосинергетике. Москва: Книжный дом «Либроком», 288 с.

3. Бэррон, Р., Ричардсон, Д. (1998) Агрессия. [online]. СПб., 368 с. http://www.law.vsu.ru/structure/criminalistics/books/baron_richardson.pdf [Accessed 11 Jan. 2021].

4. Воронцова, Т.А. (2016) Троллинг и флейминг: речевая агрессия в интернет-коммуникации. *Вестник Удмуртского университета. Серия: История и филология*, т.26, вып. 2, С. 109–116.

5. Выготский, Л. С. (1999) *Мышление и речь*. Москва: Из-во «Лабиринт», 352 с. http://www.bim-bad.ru/docs/vygotsky_myshlenije_i_rech.pdf [Accessed 11 Jan. 2021].

6. Кэмерон, Д. (2015) *Разговорный дискурс. Интерпретации и практики*. Харьков: Изд-во «Гуманитарный центр», 316 с.

7. Лич, Э. (2001) *Культура и коммуникация: Логика взаимосвязи символов. К использованию структурного анализа в социальной антропологии*. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 142 с.

8. Саржина, О. В. (2007) Оскорбление словом (инвектива) как агрессивный дискурс. *Юрлингвистика*, [online] 8, с. 257–274. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/oskorblenie-slovom-invektiva-kak-agressivnyy-diskurs-1> [Accessed 11 Jan. 2021].

9. Седов, К.Ф. (2004) *Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции*. Москва: Лабиринт, 320 с.

10. Тарасова, Е. В. (2017). Теория речевой аккомодации и проблемы управления дискурсом. *Вчені зап. Харків. гуманітар. ун-ту «Нар. укр. акад.»*. Харків, т. 23, с. 391–308.

11. Хильковская, А. А. (2019). О коммуникативных стратегиях выражения критики и неодобрения в современном англоязычно. *Вчені зап. Харк. гуманіт. ун-ту «Нар. укр. акад.»*. Харьков, т. 25, с. 328–337.

12. Шевченко, И. С. (1999). К определению понятия дискурса в исторической прагматической лингвистике. *Романо-германская филология. Вестник Харьковского университета*, 435, с.150–154.

13. Brown, P., Levinson, S. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. L., N.Y.: CUP, 345 p.

14. Brown, P., Levinson, S.C. (1978). Universals in language usage: politeness phenomena. In: *Questions and Politeness: Strategies in Social Interaction*. N.Y.: Cambridge University Press, pp. 56–289.

15. Culpeper, J. (1996). Towards an anatomy of impoliteness. *Journal of Pragmatics*, 25, pp. 349–367.

16. Goffman, E. (1967). *Interaction Ritual: essays in face-to-face behavior*. New York: Garden City, 271 p.
17. Grice, P. (1998). Further Notes on Logic and Conversation. *Pragmatics*. London: Routledge, vol. 4, p. 162–178.
18. Grice, P. (1995). Logic and Conversation. *Syntax and Semantics. Speech Acts*, vol. 3, pp. 41–52.
19. Leech, G. N. (1980). *Explorations in Semantics and Pragmatics*. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins, 133 p.
20. Thomas, J. (1995). *Meaning Interaction: An Introduction to Pragmatics*. London: Longman, 24 p.

References

1. Bondarenko, Ye. V., Martynuk A. P. et al. (2017). *Kak narisovat' portret ptitsy*. Khar'kov: KHNU im. V. N. Karazina, 246 p.
2. Borobot'ko, V. G. (2011). *Printsipy formirovaniya diskursa: Ot psikholingvistiki k lingvosinergetike*. Moskva: Knizhnyy dom «Librokom», 288 p.
3. Beron, R., Richardson, D. (1998) *Agressiya*. [online]. SPb., 368 c. http://www.law.vsu.ru/structure/criminalistics/books/baron_richardson.pdf [Accessed 11 Jan. 2021].
4. Vorontsova, T.A. (2016). Trolling i fleyming: rechevaya agressiya v internet-kommunikatsii. *Vestnik Udmurtskogo universiteta. Seriya: Istoriya i filologiya*, vol.26, vyp. 2, pp. 109–116.
5. Vygotskiy, L. S. (1999). *Myshleniye i rech'*. Moskva: Iz-vo «Labirint», 352 p. http://www.bim-bad.ru/docs/vygotsky_myshlenije_i_rech.pdf.
6. Kameron, D. (2015). *Razgovornyy diskurs. Interpretatsii i praktiki*. Khar'kov: Izd-vo «Gumanitarnyy tsentr», 316 p.
7. Lich, E. (2001). *Kul'tura i komunikatsiya: Logika vzaimosvyazi simvolov. K ispol'zovaniyu strukturnogo analiza v sotsial'noy antropologii*. Moskva: Izdatel'skaya firma «Vostochnaya literatura» RAN, 142 p.
8. Sarzhina, O. V. (2007). Oskorbleniye slovom (inkektiva) kak agressivnyy diskurs. *Yurlingvistika*, [online] 8, pp. 257–274. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/oskorblenie-slovom-invektiva-kak-agressivnyy-diskurs-1> [Accessed 11 Jan. 2021].
9. Sedov, K.F. (2004) *Diskurs i lichnost': evolyutsiya kommunikativnoy kompetentsii*. Moskva: Labirint, 320 s.
10. Tarasova, Ye. V. (2017). Teoriya rechevoy akkomodatsii i problemy upravleniya diskursom. *Vchenn zap. Kharkiv. gumannitar. un-tu «Nar. ukr. akad.»*, vol. 23, pp. 391–308.

11. Khil'kovskaya, A. A. (2019). O kommunikativnykh strategiyyakh vyrazheniya kritiki i neodobreniya v sovremennom angloyazychno. *Vcheni zap. Khark. gumanit. un-tu «Nar. ukr. akad.»*, vol. 25, pp. 328–337.
12. Shevchenko, I. S. (1999) K opredeleniyu ponyatiya diskursa v istoricheskoy pragmalingvistike. Romano-germanskaya filologiya. *Vestnik Khar'kovskogo universiteta*, 435, pp.150–154.
13. Brown, P., Levinson, S. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. L., N.Y.: CUP, 345 p.
14. Brown, P., Levinson, S.C. (1978). Universals in language usage: politeness phenomena. In: *Questions and Politeness: Strategies in Social Interaction*. N.Y.: Cambridge University Press, pp. 56–289.
15. Culpeper, J. (1996). Towards an anatomy of impoliteness. *Journal of Pragmatics*, 25, pp. 349–367.
16. Goffman, E. (1967). *Interaction Ritual: essays in face-to-face behavior*. New York: Garden City, 271 p.
17. Grice, P. (1998). Further Notes on Logic and Conversation. *Pragmatics*. London: Routledge, vol. 4, pp. 162–178.
18. Grice, P. (1995). Logic and Conversation. *Syntax and Semantics. Speech Acts*, vol.3, pp. 41–52.
19. Leech, G. N. (1980). *Explorations in Semantics and Pragmatics*. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins, 133 p.
20. Thomas, J. (1995). *Meaning Interaction: An Introduction to Pragmatics*. London Longman, 24 p.

Е. М. Яриз

АНАЛИЗ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ РАБОТЕ С ТЕКСТАМИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО АНАЛИТИЧЕСКОМУ ЧТЕНИЮ

Статья посвящена анализу методов обучения работе с текстами на занятиях по аналитическому чтению. Традиционная методика обучения иностранному языку рассматривает обучение чтению как виду речевой деятельности, позволяющему адекватно получать информацию из печатного источника. Практика показывает, что из четырех видов речевой деятельности навыки чтения приобретаются с помощью тщательного изучения разнообразных методов работы с текстами. Несмотря на возрастающее количество прямых контактов с носителями языка, получение информации из печатного текста продолжает играть существенную роль в реализации успешной коммуникации. Низкий уровень владения этими навыками будет мешать успешной коммуникации с использованием остальных видов речевой деятельности. Успешная реализация обучения работе с текстами зависит как от объективных причин – наличия разработанных современных методик и модернизированной учебно-методической базы по аналитическому чтению, так и от субъективных – чтение и анализ текста требует от учащегося выносливости и внимания. Умение адекватно воспринимать прочитанную информацию способствует развитию навыков общения на иностранном языке. Поэтому развитие навыков работы с текстами на занятиях по аналитическому чтению является важным компонентом содержания современных программ обучения иностранному языку.

Ключевые слова: аналитическое чтение, иноязычная коммуникация, компетентность, адаптация, рецепция.

Яриз Є. М. Аналіз методів навчання роботи з текстами на заняттях з аналітичного читання.

Стаття присвячена методам навчання роботи з текстами на заняттях з аналітичного читання. Традиційна методика навчання іноземної мови розглядає навчання читанню як виду мовленнєвої діяльності, що дозволяє адекватно отримувати інформацію з друкованого джерела. Практика свідчить, що з чотирьох видів мовленнєвої діяльності навички читання набуваються за допомогою наполегливого вивчення різноманітних методів роботи з текстами. Незважаючи на зростаючу кількість прямих контактів з носіями мови,

отримання інформації з друкованого тексту продовжує відігравати істотну роль в реалізації успішної комунікації. Низький рівень володіння цими навичками заважатиме успішній комунікації з використанням інших видів мовленнєвої діяльності. Успішна реалізація роботи з текстами залежить як від об'єктивних причин – наявності розроблених сучасних методик і відповідної модернізованої навчально-методичної бази з аналітичного читання, так і від суб'єктивних – читання і аналіз тексту вимагають від учня старанності та уваги. Вміння адекватно сприймати прочитану інформацію сприяє розвитку навичок спілкування іноземною мовою. Тому розвиток навичок роботи з текстами на заняттях з аналітичного читання є дуже важливим компонентом змісту сучасних програм навчання іноземної мови.

Ключові слова: аналітичне читання, іншомовна комунікація, компетентність, адаптація, рецепція.

Yariz Evgeny. Analysis of teaching methods for working with texts in analytical reading classes.

The article deals with the methods of teaching work at with texts in analytical reading classes. Traditional methods of teaching foreign language regard teaching to read as a kind of speech activity that provides adequate ability of getting information from a printed source. Practice witnesses that of the four types of speech activity reading skills are acquired by way of a thorough study of various methods of working with texts. Despite the increasing number of direct contacts with native speakers, getting information from a printed text still plays an essential role in carrying out a successful communication. A low level of proficiency in these skills will interfere with successful communication practising other types of speech activity. using other types of speech activity. The successful implementation of teaching to work with texts depends both on objective reasons: the availability of developed modern techniques and a modernized educational and methodological basis for analytical reading, as well as subjective ones: reading and analyzing the text requires students assiduity and attentiveness. The ability to adequately perceive the information read promotes the development of speaking skills in foreign languages. Thus, one of the main objectives of modern foreign languages programs content is development of working with texts skills in analytical reading classes.

Key words: analytical reading, foreign language communication, competence, adaptation, reception.

Постановка проблеми. Преподавание иностранного языка – это систематическая и комплексная работа с применением различных методических приемов и информационных средств. Несмотря на их многообразие, одним из самых действенных средств обучения иностранному языку в условиях искусственной языковой среды по-прежнему считается работа с текстом, а точнее правильно организованная работа с текстом. Современная методика преподавания иностранного языка располагает различными средствами обучения для достижения максимальной эффективности овладения иностранным языком. Среди них активную роль играют инновационные методы с применением компьютерных технологий [1].

Как психологи, так и методисты давно доказали, что чтение развивает и обогащает речь, расширяет ее словарный запас, учит образно мыслить и т.д. Чтение учит нас рассматривать проблемную ситуацию с разных сторон.

Одни эксперты считают, что текст – это устный монолог, другие считают, что текст – это только письменная речь, а третьи признают текст как любой речевой замысел. Абсолютное большинство утверждает, что текст – это построенная, организованная речь.

Анализ последних исследований и публикаций. Методы работы с текстом продолжают находиться в центре внимания многих отечественных и зарубежных ученых. И. Р. Гальперин определяет текст следующим образом: «Это письменное сообщение, объективированное в виде письменного документа, состоящее из ряда высказываний, объединённых разными типами лексической, грамматической и логической связи, имеющее определённый моральный характер, прагматическую установку и соответственно литературно обработанное» [3] Проблемой организации работы с текстом при изучении иностранного языка занимались такие украинские филологи как Бигич О. Б., Бориско Н.Ф., Гапонова С. В., Борецкая Г. Е., Николаева С. Ю., Панова Л. С. и др.

Целью данной работы является анализ всех видов работ с текстами и обобщение опыта многих преподавателей-практиков с целью повышения эффективности их использования в преподавании иностранных языков.

Для достижения поставленной цели в работе будут решаться следующие задачи:

а) изучение теоретических подходов к работе с текстовой информацией;

б) знакомство с основными методиками работы с текстами.

Изложение основного материала. Чтение всегда относилось к самостоятельному виду речевой деятельности, который входит в сферу коммуникативно-общественной деятельности человека. Оно является бесспорным представителем рецептивных видов речевой деятельности, поскольку оно связано с восприятием (рецепцией) и пониманием информации [2].

Задачи обучения чтению, как самостоятельному виду речевой деятельности, заключаются в том, чтобы научить учащихся извлекать информацию из текста в том объеме, который необходим для решения конкретно поставленной речевой задачи, используя определенные технологии чтения.

Разный уровень понимания текста и предъявляемые к нему требования позволили методистам разработать классификацию видов чтения [3].

В основу каждого из них закладываются разные принципы. В зависимости от них чтение может быть:

- переводным – беспереводным;
- аналитическим – синтетическим;
- самостоятельным – несамостоятельным;
- подготовленным – неподготовленным;
- экстенсивным – интенсивным и др.

В настоящее время получила распространение следующая классификация видов чтения:

- изучающее;
- ознакомительное;
- просмотровое;
- поисковое.

Остановимся подробнее на основных видах чтения из каждой классификаций.

Переводное чтение имеет место тогда, когда учащийся вынужден для понимания читаемого переводить весь текст, а не отдельные трудные для него места. В этом случае нельзя говорить о чтении в собственном смысле слова. *Беспереводное чтение* может использоваться на любом этапе обучения. Для этого текст должен быть доступен обучающимся по содержанию и форме. Одним из условий беспереводного чтения является предварительная работа с лексикой и языковым материалом.

Аналитическое чтение заключается в том, что учащийся частично отключается на языковое оформление текста, поэтому это чтение протекает гораздо медленней. Оно служит средством понимания более сложных текстов, включающих отдельные трудности, которые могут быть преодолены только с помощью внимательного чтения и перевода с использованием словаря. Традиционная методика преподавания иностранных языков уделяла огромное внимание именно этому виду чтения потому, что считалось, что начинать обучение надо с аналитического чтения, т.к. оно является базой для синтетического. Время опровергло его высокую эффективность.

Синтетическое чтение учит пониманию простых текстов, без применения анализа и перевода. Начинать учить синтетическому чтению оказалось эффективнее, чем аналитическому т.к. учащиеся овладевают умением понимать отрывки из текста, не прибегая к помощи словаря.

Самостоятельное чтение подразумевает наличие инициативы учащегося, которое выполняется для закрепления навыков и умений работы с текстом. *Несамостоятельное чтение* проводится под контролем преподавателя с выполнением заданий обозначенных им.

Изучающее чтение. Этот вид чтения предполагает полное и точное понимание всех основных и второстепенных фактов, их осмысление и запоминание. После выполнения задания учащийся должен уметь оценить, пояснить и прокомментировать информацию, а также сделать правильный вывод из прочитанного. Предполагается, что при этом виде чтения учащийся должен, кроме уверенной работы

со словарем, уметь догадываться о значении слов с учетом контекста.

Ознакомительное чтение состоит в быстром прочтении текста с целью понимания основного его содержания с выделением главных фактов. Для этого вида чтения достаточно понимания 70% текста. При обучении этому виду чтения необходимо научить студента обходить незнакомые слова и не прерывать чтение при встрече с ними.

Многолетний опыт преподавания испанского языка на факультете РП ХГУ НУА показывает, что многие студенты не владеют этим видом чтения. Чаще всего это наблюдается на начальном этапе изучения иностранного языка. Отмечено, что они пытаются переводить каждое незнакомое слово из текста, используя словарь. Именно поэтому во многих современных учебниках, как правило, любое первичное чтение учебного текста носит ознакомительный характер, и первое задание перед чтением дается на понимание общего содержания текста, или его ключевых моментов.

Просмотровое чтение состоит в извлечении необходимой информации. При таком виде чтения текст прочитывается с целью нахождения относительно небольшого количества информации для последующего ее использования в определенных целях. Это может быть дата, время, часы работы, имена и названия, или более развернутая информация в виде описания, характеристики, правил, аргументации оценочных суждения и т.д. Классическим примером задачи поискового вида чтения является «найдите дату и время происшествия, описываемого в тексте». При этом виде чтения учащийся собирает информацию с целью получения ответа на поставленный вопрос.

Поисковое чтение предполагает концентрацию внимания на содержании текста, что позволит ему воспринимать его синтезировано и быстро. Поисковое чтение учит пониманию простых текстов, без применения анализа и перевода.

И наконец работе с текстом обязательно должна предшествовать подготовка, выраженная в знании фонетических трудностей языка,

умении пользоваться логическим и эмфатическим ударением, знанием лексики и начальной грамматики [4].

Готовность учащихся к чтению – это общее психическое состояние обучаемого, выражающееся в готовности совершать данную деятельность. Также готовность к работе с текстом определяется отработанными правилами чтения, точностью звукобуквенных соответствий и скоростью чтения.

В свою очередь следует отметить, что готовность к прочтению конкретного текста может быть общей и специальной. Под специальной готовностью подразумевается выполнение комплекса упражнений, предшествующих чтению текста. По наличию этой работы предлагается различать чтение как:

- подготовленное;
- частично подготовленное;
- неподготовленное чтение.

Эффективность работы с текстом зависит от организации комплекса упражнений к нему. Существуют различные точки зрения по поводу того, какие наиболее эффективные этапы работы с текстом необходимо включить в учебный процесс. Естественно, что выбранные виды работы зависят от целей, которые ставятся перед чтением [5].

Традиционно выделяются 3 этапа работы с любым текстом:

- дотекстовый этап (предречевые упражнения),
- текстовый этап (контроль понятия содержания),
- послетекстовый этап (контроль понятия важных деталей текста, их анализ и оценка).

Очевидно, что послетекстовый этап будет присутствовать в том случае, если текст рассматривается не столько как средство формирования умений читать, сколько для развития репродуктивных умений в устной или письменной речи, а проще говоря, умений говорить и писать на иностранном языке на базе прочитанного текста.

Выводы и перспективы дальнейших исследований

Анализ вышеизложенного материала позволяет сделать следующие выводы:

а) чтение продолжает играть важнейшую роль в изучении иностранного языка в условиях искусственной языковой среды;

б) эффективность изучения иностранного языка с использованием текста находится в прямой зависимости от владения всеми видами речевой деятельности;

в) при работе с учебным текстом бесспорным фактом является обязательное наличие упражнений дотекстового, текстового и послетекстового этапов.

Перспективы дальнейших исследований данной темы заключаются в изучении постоянно развивающихся и улучшающихся традиционных методов и форм работы с текстом и во внедрении инновационных методов, с привлечением передовых компьютерных технологий, идя в ногу с научно-техническим прогрессом.

Список библиографических ссылок

1. Бігич, О. Б., Бориско, Н.Ф. та Гапонова, С. В. (2011). Методика формування іншомовної компетенції в аудіюванні у студентів мовних спеціальностей. В: *Методика формування міжкультурної іншомовної комунікативної компетенції*. Київ: Ленвіт, с. 175–187.

2. Бігич, О. Б., Борецька, Г. Е., Ніколаєва, С. Ю. та інші. (2012). Як зрозуміти співрозмовника? В: *Готуймося до Євро – 2012 : Спілкуймося англійською!* Київ: Ленвіт, с. 38–46.

3. Гальперин, И.Р. (2005). *Текст как объект лингвистического исследования*. Москва: АСТ.

4. Гальскова, Н.Д., Гез, Н.И. (2004). *Теория обучения иностранным языкам: Лингво-дидактика и методика*. Москва: «Академия», 2004.

5. Панова, Л. С. та ін. (2010). *Методика навчання іноземних мов у загальноосвітніх навчальних закладах*. Київ: ВЦ «Академія», 328 с.

6. Шапов, А. М. (2008). *Методика преподавания иностранных языков : общий курс*. 2е изд., перераб. и доп. Москва: АСТ : АСТ МОСКВА : Восток – Запад, 253 с.

7. Черниш, В. В. (2001). *Навчання англomовного читання та аудіювання із застосуванням аудіокнижок художніх творів (середня загальноосвітня школа з поглибленим вивченням іноземної мови)*. Канд. пед. наук: 13.00.02 Київ.

References

1. Bihych, O. B., Borysko, N. F. and Haponova, S. V. (2011). *Metodyka formuvannia inshomovnoi kompetentsii v audiiuvanni u studentiv movnykh spetsial nostei* [Methodology of formulating competencies in the auditorium of students of advanced specialties]. *Metodyka formuvannia mizhkulturnoi inshomovnoi komunikatyvnoi kompetentsii* [Methodology of formation of intercultural foreign language communicative competence]. Kyiv: Lenvit, pp. 175–187.
2. Bihych, O. B., Boretska, H. E. and Nikolaieva, S. Yu. (2012). *Yak zrozumity spivrozmovnyka?* [How to understand the interlocutor?]. *Hotuimosia do Yevro – 2012 : Spilkuimosia anhliiskoiu!* [Getting ready for Euro – 2012: Let's speak English!]. Kyiv: Lenvit, pp. 38–46.
3. Gal'perin, I.R. (2005). *Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya* [Text as an object of linguistic research.]. Moskva: AST.
4. Gal'skova, N.D., Gez, N.I. (2004). *Teoriya obucheniya inostrannym yazykam: Lingvo-didaktika i metodika* [Theory of teaching foreign languages: Linguo-didactics and methods]. Moskva: «Akademiya», 2004
5. Panova, L. S. et al. (2010). *Metodyka navchannia inozemnykh mov u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh* [Methods of teaching foreign languages in secondary schools]. Kyiv: VTs «Akademiia», 328 p.
6. Shamov, A. M. (ed.). (2008). *Metodyka prepodavanyia ynostrannykh yazykov* [Methods of teaching foreign languages], 2 ed. Moskva: AST MOSKVA: Vostok – Zapad, 253 p.
7. Chernysh, V. V. (2001). *Navchannia anhlomovnoho chytannia ta audiiuvannia iz zastosuvanniam audioknyzhok khudozhnikh tvoriv (serednia zahalnoosvitnia shkola z pohlyblyenym vyvchenniam inozemnoi movy)* [Learning English reading and listening using audiobooks of works of art (secondary school with advanced study of a foreign language)]. *Kand. pedagogichnih nauk: 13.00.02.* Kyiv.

Студентська трибуна

О. О. Скачкова

Науковий керівник: канд. екон. наук, доцент Г. Б. Тимохова

РОЗВИТОК СИСТЕМ МЕДІАЦІЇ ТА КОМПЛАЄНСА НА УКРАЇНСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

У статті розкрито сутність термінів «комплаєнс» та «медіація» на підприємстві, визначено елементи комплаєнс-системи, обґрунтована необхідність розробки та впровадження комплаєнс-політики на українських підприємствах.

У сфері бізнесу суперечки почасти спричинені різними вимогами і правами, а іноді звичайним небажанням поступитися, замість того, щоб керуватись інтересами. Усвідомлення цього спонукає менеджерів і консультантів дедалі частіше звертатися до методів позасудового залагодження спорів, зокрема застосовувати процедури комплаєнса та медіації. Відсутність або неефективна організація процесу комплаєнс може привести до втрати власником контролю над бізнесом, а також знизити результативність всього бізнесу компанії. Досліджено теоретичні засади бізнес-комплаєнса, запропоновано вдосконалення системи управління бізнес-процесами підприємства. Законом закріпленого контролю і управління процедурою комплаєнс в Україні немає. Це означає, що українські нормативні акти не передбачають обов'язкового введення комплаєнс-служб, і управління ризиками застосовується на добровільно основі.

Застосування системи медіації та комплаєнсу в Україні як дієвого інституту врегулювання спорів поки що не розвинене. Тому становлення та розвиток процедур медіації та комплаєнсу в господарській практиці підприємств України сприятиме підвищенню ефективності шляхом: скорочення фінансових та часових витрат сторін та держави; раціонального використанню наявного інституційно організаційного механізму підвищення правової культури працівників підприємства; удосконалення правових та економічних механізмів забезпечення права особи на захист; забезпечення принципу верховенства права та гармонізації суспільних відносин. Медіація та комплаєнс збільшує вплив на культуру правових та економічних відносин, ведення спорів, наголошуючи на власній відповідальності кожного за прийняті рішення, на противагу делегуванню відповідальності третім особам.

Ключові слова: медіація, процедури комплаєнс, управління конфліктами, посередник конфлікту.

Скачкова А. А. Развитие систем медиации и комплаенс на украинских предприятиях.

В статье раскрыта сущность терминов «комплаенс» и «медиация» на предприятии, определены элементы комплаенс-системы, обоснована необходимость разработки и внедрения комплаенс-политики на украинских предприятиях.

В сфере бизнеса споры отчасти вызваны различными требованиями и правами, а иногда обычным нежеланием уступить, вместо того, чтобы руководствоваться интересами. Осознание этого заставляет менеджеров и консультантов все чаще обращаться к методам внесудебного улаживания споров, в частности применять процедуры комплаенса и медиации. Отсутствие или неэффективная организация процесса комплаенса может привести к потере владельцем контроля над бизнесом, а также снизить результативность всего бизнеса компании. Исследованы теоретические основы бизнес-комплаенса, предложено совершенствование системы управления бизнес-процессами предприятия. Законом закрепленного контроля и управления процедурой комплаенса в Украине нет. Это означает, что украинские нормативные акты не предусматривают обязательного введения комплаенс-служб, и управления рисками применяется на добровольной основе.

Применение системы медиации и комплаенса в Украине как действенного института урегулирования споров пока не развито. Поэтому становление и развитие процедур медиации и комплаенса в хозяйственной практике предприятий Украины будет способствовать повышению эффективности путем: сокращение финансовых и временных затрат сторон и государства; рационального использования имеющегося институционально организационного механизма повышения правовой культуры работников предприятия; совершенствование правовых и экономических механизмов обеспечения права человека на защиту; обеспечение принципа верховенства права и гармонизации общественных отношений. Медиация и комплаенс увеличивает влияние на культуру правовых и экономических отношений, ведения споров, подчеркивая собственной ответственности каждого за принятые решения, в противовес делегированию ответственности третьим лицам.

Ключевые слова: медиация, процедуры комплаенса, управления конфликтами, посредник конфликта.

Skachkova Oryna. Development of mediation and compliance systems at Ukrainian enterprises.

The article reveals the essence of the terms “compliance” and “mediation” at enterprise, defines the elements of the compliance system, substantiates the need to develop and implement compliance policy in Ukrainian enterprises.

In business, disputes are partly caused by different demands and rights, and sometimes by the usual reluctance to give in instead of being guided by interests. Awareness of this encourages managers and consultants to increasingly resort to out-of-court dispute resolution methods, including compliance and mediation procedures. Lack or inefficient organization of the compliance process can lead to the owner losing control over the business, as well as reduce the effectiveness of the company's entire business. Theoretical principles of business compliance are studied, the improvement of the business process management system of the enterprise is offered. There is no compliance control and management procedure in Ukraine. This means that Ukrainian regulations do not provide for the mandatory introduction of compliance services, and risk management is applied on a voluntary basis.

The application of the mediation and compliance system in Ukraine as an effective institution for resolving disputes has not yet been developed. Therefore, the formation and development of mediation and compliance procedures in the economic practice of Ukrainian enterprises will increase efficiency by: reducing the financial and time costs of the parties and the state; rational use of the existing institutional and organizational mechanism to improve the legal culture of employees of the enterprise; improvement of legal and economic mechanisms to ensure the person's right to protection; ensuring the principle of the rule of law and harmonization of social relations. Mediation and compliance increase the impact on the culture of legal and economic relations, litigation, emphasizing everyone's own responsibility for decisions, as opposed to delegating responsibility to third person.

Key words: mediation, compliance procedures, conflict management, conflict mediator.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження обумовлена тим що в умовах динамічного розвитку суб'єктів господарювання, значне місце в управлінні персоналом займає конфлікт. Наявність актуальної, ефективною і об'єктивною системи

управління процесами конфліктів дозволить не лише уникнути їх негативного впливу, але і направити їх на благо організації.

У сфері бізнесу суперечки почасти спричинені різними вимогами і правами, а іноді звичайним небажанням поступитися, замість того, щоб керуватись інтересами. Усвідомлення цього спонукає менеджерів і консультантів дедалі частіше звертатися до методів позасудового залагодження спорів, зокрема застосовувати процедури комплаєнса та медіації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблем питань комплаєнс-засад на підприємстві присвячено роботи таких науковців та практиків, як: Жарій Я., Ковальчук О.; Коляда І., Клюско Л., Правдива Л., Сарахман О., Селезнева М., Сівкова К., Хуторна М., Цюцяк А. Вивченням теоретичного аспекту аналізу управління конфліктами на підприємстві займались багато науковців та присвячували цій темі свої роботи, зокрема Голобородько Г., Єрьоменко Г., Базіко С., Квитков В., Тарасенко В. та інші.

Мета роботи розкрити важливість організації та застосування комплаєнс процедур та медіації в вітчизняній бізнес-практиці, обґрунтувати необхідність розробки та впровадження комплаєнс-політики на українських підприємствах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглянемо важливість організації та застосування названих процедур в вітчизняній бізнес-практиці.

Перший напрямок удосконалення управління бізнес-процесами на підприємстві.

З метою врегулювати виникаючі конфлікти інтересів різних груп зацікавлених осіб і забезпечити захист цих інтересів, багато компаній стикаються з необхідністю наявності ефективного процесу *комплаєнса*. Просто існування регулюючих документів недостатньо, тому як саме їх наявність ще не гарантує дотримання вимог, які містяться в них. Термін *compliance*, в першу чергу означає узгодженість [1]. На Заході термін «комплаєнс» в широкому сенсі означає забезпечення балансу між корпоративним управлінням і керуванням основною діяльністю компанії. У зв'язку з цим, метою комплаєнса стає не тільки відповідність чинному законодавству,

а й задоволення вимог усіх зацікавлених осіб при забезпеченні максимальної ефективності бізнесу організації.

Глобальний звіт Deloitte New horizons: Compliance 2020 and beyond розпочинається словами: «Функція комплаєнсу допоможе вам керувати лише передбачуваними ризиками. А фокус на культурі, етиці та прозорості ведення бізнесу допоможе мінімізувати комплаєнс-ризиками, які неможливо передбачити». 50% цього документу присвячено розвитку культури доброчесності та прозорості ведення бізнесу – для підсилення комплаєнс-функцій [2].

Причинами виникнення в Україні є:

- застосування юрисдикції США, Великої Британії;
- залучення українськими компаніями іноземних інвестицій;
- актив вітчизняних регуляторів, наприклад, Антимонопольного комітету України [3].

Слід зазначити, що законодавче регулювання в Україні комплаєнсу лише зароджується та обмежується всього лише двома законами: Законом України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року та Законом України «Про публічні закупівлі» від 25 грудня 2015 року [3].

Проте, з метою просування ідеї етичного та відповідального ведення бізнесу у 2017 році в Україні була створена Всеукраїнська мережа Доброчесності та Комплаєнсу, до якої долучилися вже 54 українські компанії [3].

Відсутність або неефективна організація процесу комплаєнс може привести до втрати власником контролю над бізнесом, а також знизити результативність всього бізнесу компанії. Зрозуміло, що в міру зростання і розвитку бізнесу, підвищується і складність організації ефективного комплаєнса.

До кола функцій комплаєнсу традиційно прийнято відносити наступні:

- захист: виконання норм законодавчого поля, забезпечення фінансової безпеки, захист від протиправних та шахрайських дій;
- контроль: постійний моніторинг дотримання внутрішніх норм, стандартів, регламентів співробітниками підприємства, протидія шахрайству, проведення внутрішніх розслідувань;
- репутація: відслідковування взаємовідносин із регуляторними

органами та державною владою, із клієнтами та партнерами, організація зовнішніх комунікацій та забезпечення максимальної прозорості діяльності;

– етика: оцінка клієнтів, партнерів, продуктів з точки зору етики, захист інтересів клієнтів та співробітників, навчання персоналу, впровадження етичних норм і правил [4].

Вищевказані напрямки діяльності реалізуються за допомогою застосування Conflict of interest management policy (політика, регулююча конфлікт інтересів) – політика визначає етичні стандарти поведінки співробітників при виникненні конфлікту інтересів, а саме у випадках, коли: інтереси працівника можуть суперечити інтересам компанії; інтереси одного клієнта можуть суперечити інтересам іншого клієнта і т. д. Зокрема, на працівників накладається зобов'язання сприяти виявленню і попередженню випадків виникнення конфлікту інтересів, а також декларується, що інтереси компанії завжди повинні ставитися вище особистих інтересів окремих працівників.

Виділяють також і інші політики, такі як політика належного вивчення клієнтів, контрагентів і постачальників товарів/послуг; принципи прийому і обробки скарг; політика навчання персоналу та інші внутрішні документи.

Отже, кожне підприємство, у силу завдань, що встановлені вищим керівництвом, акціонерами і кредиторами, може реалізовувати додаткові процеси в цій галузі, створюючи при цьому свою унікальну комплаєнс-політику з метою ефективного управління комплаєнс-ризиком.

Завдяки розвитку технологій обміну інформацією та аналізу інформаційного поля, кредитор, інвестор чи наймодавець мають змогу оперативної і без істотних витрат якісно розглянути не тільки юридичну структуру та фінансову діяльність, а й медіа-згадування та відгуки про компанію, яка претендує на отримання фінансування чи партнерство. Відповідне програмне забезпечення сьогодні встановлено у більшості крупних фінансових установ, а перевірка контрагента на «токсичність» наразі є рутинною процедурою під назвою «background check» [5].

Етапи, необхідні для впровадження комплаєнс-системи в компанії.

1. Провести комплаєнс-аудит процесів компанії, її внутрішньої та зовнішньої документації незалежними фахівцями у сфері комплаєнсу.

2. Призначити та налагодити роботу комплаєнс-офіцера чи незалежної комплаєнс-служби або делегувати функції комплаєнсу юридичному департаменту.

3. Впровадити розроблені інструменти для усунення/мінімізації виявлених ризиків:

- розробку/удосконалення внутрішніх політик, актів та процедур;
- внесення змін до корпоративних і трудових документів;
- коригування договорів, маркетингових та інформаційних матеріалів;
- проведення тренінгів (як внутрішніх, так і зовнішніх – для контрагентів компанії).

4. Впровадити системи оцінки та управління комплаєнс-ризиками – через зазначені вище документи, посадові обов'язки та контрольні механізми.

5. Систематично навчати існуючих та нових працівників дотриманню правил, встановлених комплаєнс-програмою, з урахуванням специфіки їхнього функціоналу.

6. Регулярно моніторити ефективність комплаєнс-програми, періодично переглядати та оновлювати її.

Варто зазначити, що кожна організація, в силу завдань, встановлених керівництвом, спонсорами, може реалізовувати додаткові процеси в цій галузі, створюючи при цьому свою унікальну структуру комплаєнс-контролю.

Необхідно не тільки роз'яснити всім без винятку співробітникам організації формальні вимоги політики комплаєнс, їх зміст і наслідки недотримання, а й чітко розписати обов'язки кожного співробітника щодо дотримання цих вимог. Тут дуже важлива якісна подача інформації у вигляді навчання, семінарів і підвищення кваліфікації – тільки вона дає відповідний ефект.

Які переваги дає компанії налагоджений комплаєнс?

– систематизація внутрішніх процесів у компанії, забезпечення їх прозорості, безпеки та підзвітності, адаптація бізнес-процесів під умови ринку та вимоги законодавства;

- розмежування зон відповідальності співробітників і менеджменту компанії;
- налагоджена система виявлення та запобігання явищам корупції, шахрайства та іншого роду загроз бізнесу;
- можливість вчасно визначати ризики в діяльності компанії та відносинах з контрагентами, формувати ефективний механізм управління ризиками в кожній зі сфер діяльності компанії;
- мінімізація юридичних і репутаційних ризиків, які виникають у зв'язку з потенційним порушенням етичних стандартів та вимог законодавства;
- підвищення рівня обізнаності персоналу, в тому числі щодо основ комплаєнсу та заборонених практик;
- запобігання підвищеній увазі до компанії з боку правоохоронних органів, ризику розслідувань, тривалим судовим тяжбам і великим штрафам;
- спрощення виходу компанії на міжнародні ринки, залучення інвестицій (в т. ч. іноземних) з меншими ресурсовитратами;
- позиціонування компанії як такої, що діє відповідно до вищих етичних стандартів ведення бізнесу та вимог законодавства;
- підвищення ефективності діяльності компанії та збільшення її конкурентоспроможності та вартості;
- забезпечення лояльності клієнтів та партнерів;
- поліпшення репутації, підвищення рівня довіри суспільства до компанії тощо [3, 12].

Законом закріпленого контролю і управління процедурою комплаєнсу в Україні немає. Це означає, що українські нормативні акти не передбачають обов'язкового введення комплаєнс-служб, і управління ризиками застосовується на добровільно основі.

Наступний окреслений нами напрямок удосконалення бізнес процесів.

«Медіація (англ. mediation – посередництво) – вид альтернативного врегулювання спорів, метод вирішення спорів із залученням посередника (медіатора), який допомагає сторонам конфлікту налагодити процес комунікації і проаналізувати конфліктну ситуацію

таким чином, щоб вони самі змогли обрати той варіант рішення, який би задовольняв інтереси і потреби усіх учасників конфлікту.

Фокус уваги медіатора, на відміну від судді, арбітра чи юриста, зосереджено на інтересах сторін, на способах їх задоволення, а не на юридичних нюансах регулювання спірного питання. Завдання медіатора полягає саме в тому, щоб налагодити процес комунікації між сторонами, побудувати довіру (зазвичай втрачену через конфліктну ситуацію), створити безпечну й креативну атмосферу [6, 11].

На початку трудових правовідносин, роботодавець є і юридично, і фактично сильною стороною відносин. Відповідно, на цьому етапі він може практично диктувати працівнику будь які положення трудового договору (контракту). Навіть якщо працівник і буде намагатися сперечатися з роботодавцем щодо важливих для нього умов трудового договору, медіація навряд чи на даному етапі буде серед них. У ході трудових правовідносин також часто можна доволі легко домовитися з працівником про вирішення потенційних конфліктів (спорів) у трудових відносинах шляхом медіації [7, с. 350].

Переважно така домовленість оформлюється шляхом внесення змін до письмового трудового договору (контракту). У випадку відсутності останнього роботодавець може ініціювати укладення письмового трудового договору або сторони можуть підписати окремий договір про проведення процедури медіації. Що ж стосується ініціювання процедури медіації в момент виникнення спору чи проблемного припинення трудових правовідносин, то він є найменш сприятливим для ініціювання медіації, оскільки сторони вже знаходяться в стані конфлікту, а додаткові переговори ще більше емоційно виснажують як працівника, так і роботодавця. Незважаючи на зазначене вище, сторони трудових правовідносин все ж таки можуть домовитися про передачу вже існуючого між ними трудового спору (конфлікту) на медіаційний розгляд [7, с. 351].

Висновки. Підсумовуючи зазначене, можна дійти висновку, що застосування системи медіації та комплаєнсу в Україні як дієвого інституту врегулювання спорів поки що не розвинене. Тому становлення та розвиток процедур медіації та комплаєнсу в господарській

практиці підприємств України сприятиме підвищенню ефективності шляхом: скорочення фінансових та часових витрат сторін та держави; раціонального використанню наявного інституційно організаційного механізму підвищення правової культури працівників підприємства; удосконалення правових та економічних механізмів забезпечення права особи на захист; забезпечення принципу верховенства права та гармонізації суспільних відносин. Медіація та комплаєнс збільшує вплив на культуру правових та економічних відносин, ведення спорів, наголошуючи на власній відповідальності кожного за прийняті рішення, на противагу делегуванню відповідальності третім особам.

Список бібліографічних посилань

1. Сінічкіна, Л., Дрок, Т. (2019) *Комплаєнс як конкурентна перевага вашого бізнесу* [online]. Available at: <https://businessviews.com.ua/ru/business/id/scho-take-komplajens-1965/> [Accessed 11 Jan. 2021].

2. *Deloitte New horizons: Compliance 2020 and beyond* [online]. Available at: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/uk/Documents/risk/deloitte-uk-compliance-thought-leadership-16.pdf> [Accessed 11 Jan. 2021].

3. Каракашян, Г. (2019) *Комплаєнс та репутація: 17 каверзних запитань і відповідей на них* [online]. Available at: <https://businessviews.com.ua/ru/business/id/komplajens-ta-reputacija-17-kaverzних-zapitan-i-vidpovidej-na-nih-2019/> [Accessed 11 Jan. 2020].

4. Шакоцько, Є. (2019) *Етичний бізнес глобальних корпорацій* [online]. Available at: <https://www.epravda.com.ua/columns/2019/10/22/652792/> [Accessed 16 Jan. 2021].

5. Герасимчук, Г. (2019) *Прозорість та комплаєнс: данина моді чи бізнес-необхідність?* [online]. Available at: https://biz.ligazakon.net/ua/news/185237_prozorst-ta-komplans-danina-mod-chi-bznes-neobkhdnst [Accessed 11 Jan. 2021].

6. *Медіатор: роль, статус і відповідальність* [online]. Available at: https://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA012840 [Accessed 16 Jan. 2021].

7. Крестовська, Н, Романадзе, Л. та Білик, Т. (2019) *Медіація у професійній діяльності юриста*. Одеса: Екологія, 456 с.

8. Худякова, Т.М. (2018). Опыт внедрения медиации в Украине [online]. Available at: http://mediator-tm.com/publ/opyt_vnedrenija_mediacii_na_ukraine/1-1-0-3 [Accessed 16 Jan. 2021].

9. Голобородько, Г.П. (2017). *Формування навичок діяльності з*

попередження та вирішення конфліктів у процесі професійної освіти майбутніх менеджерів [online]. Available at: http://www.confcontact.com/Okt/32_Golob.htm [Accessed 16 Jan. 2021].

10. Єрємко, Г. (2020) *Перспективи розвитку медіації в Україні* [online]. Available at: <http://ukrmediation.com.ua/files/content/Perspectyvvy.pdf> [Accessed 16 Jan. 2021].

11. Островська, О. А. (2018) Медіація як альтернативний спосіб урегулювання конфліктів та консалтингова послуга. *Глобальні та національні проблеми економіки*, 21, с. 34–38.

12. Тимохової, Г. Б. (ред.). (2019). *Соціальний капітал як фактор економічного зростання суспільства: інституційний аспект аналізу*. Харків: Вид-во НУА, 180 с.

Reference

1. Sinichkina, L., Drok, T. (2019) *Komplajens yak konkurentna perevaga vashogo biznesu* [online]. Available at: <https://businessviews.com.ua/ru/business/id/scho-take-komplajens-1965/> [Accessed 11 Jan. 2021].

2. *Deloitte New horizons: Compliance 2020 and beyond* [online]. Available at: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/uk/Documents/risk/deloitte-uk-compliance-thought-leadership-16.pdf> [Accessed 16 Jan. 2021].

3. Karakashyan, G. (2019) *Komplajens ta reputaciya: 17 kaverzny 'x zapy 'tan' i vidpovidej na ny 'x* [online]. Available at: <https://businessviews.com.ua/ru/business/id/komplajens-ta-reputacija-17-kaverznych-zapitan-i-vidpovidej-na-nih-2019/> [Accessed 16 Jan. 2021].

4. Shakot'ko, Ye. (2019) *Ety 'chny 'j biznes global 'ny 'x korporacij* [online]. Available at: <https://www.epravda.com.ua/columns/2019/10/22/652792/> [Accessed 16 Jan. 2021].

5. Gerasy'mchuk, G. (2019) *Prozorist' ta komplajens: dany 'na modi chy ' biznes-neobxidnist'?* [online]. Available at: https://biz.ligazakon.net/ua/news/185237_prozorist-ta-komplans-danina-mod-chi-bznes-neobkhdnst [Accessed 16 Jan. 2021].

6. *Mediator: rol', status i vidpovidal 'nist'* [online]. Available at: https://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA012840 [Accessed 16 Jan. 2021].

7. Krestovs'ka, N, Romanadze, L. And Bily'k, T. (2019) *Mediaciya u profesijnij diyal 'nosti yury 'sta*. Odesa: Ekologiya, 456 p.

8. Xudyakova, T.M. (2018). *Opyt vnedreny 'ya medy 'acy 'y ' v Ukray 'ne* [online]. Available at: http://mediator-tm.com/publ/opyt_vnedreniya_mediacii_na_ukraine/1-1-0-3 [Accessed 16 Jan. 2021].

9. Goloborod'ko, G.P. (2017). *Formuvannya navy'chok diyal'nosti z poperedzhennya ta vy'rishennya konfliktiv u procesi profesijnoyi osvity' majbutnix menedzheriv* [online]. Available at: http://www.confcontact.com/Okt/32_Golob.htm [Accessed 16 Jan. 2021].

10. Yer'omenko, G. (2020) *Perspekty'vy' rozvy'tku mediacyi v Ukraini* [online]. Available at: <http://ukrmediation.com.ua/files/content/Perspectvyvy.pdf> [Accessed 16 Jan. 2021].

11. Ostrovs'ka? O.A. (2018) Mediacya yak al'ternaty'vny'j sposib uregulyuvannya konfliktiv ta konsalty'ngova posluga. *Global'ni ta nacional'ni problemy' ekonomiky'*, 21, pp. 34–38.

12. Ty'moxovoyi, G. B. (ed.). (2019). *Social'ny'j kapital yak faktor ekonomichnogo zrostannya suspil'stva: insty'tucijny'j aspekt analizu*. Kharkiv: Vy'd-vo NUA, 180 p.

А. А. Ялова

Науковий керівник: канд. філол. наук, доцент А. О. Івахненко

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕДАЧІ КОМІЧНОГО В КІНОПЕРЕКЛАДІ НА МАТЕРІАЛАХ ФІЛЬМУ «ВАРТОВІ ГАЛАКТИКИ»

У статті розглянута проблема передачі комічного в кіноперекладі. В якості матеріалу дослідження був взятий кінотекст фантастичного фільму «Вартові Галактики». Основною метою даного дослідження є висвітлення труднощів, з якими стикаються перекладачі та команда дубляжу при передачі комічного у кінотекстах. Наукова новизна полягає у підході до аналізу комічного у кінотекстах, адже для дослідження був вибраний фантастичний фільм, де комічне не завжди присутнє, на відміну від комедій. У статті розкриваються основні характеристики та функції комічного у кінотекстах. Автор підкреслює важливість розмежування комічного та його видів, а саме: гумор, іронія, сатира та ін. У роботі розкривається процес дублювання фільму та, які саме спеціалісти працюють над дубляжем. Основні труднощі, які виникають у перекладачів, – це адаптування вже перекладених фраз до артикуляції акторів; передача комічного в такий спосіб, аби воно викликало аналогічну реакцію українського глядача; передача реалій іншої культури та стилістично маркованої лексики. У роботі проаналізовано конкретні приклади названих труднощів перекладу. У ході дослідження автор доходить до висновку, що результат передачі комічного залежить не тільки від перекладача, але ще й від команди дубляжу. Питання передачі комічного ще вимагає подальшого вивчення. Дана тема буде цікава фахівцям в області кіноперекладу та дублювання фільмів.

Ключові слова: комічне, кінотекст, дубляж, реалія, функціональний аналог, стилістично маркована лексика, компенсація.

Ялова А. А. Особенности передачи комического в кинопереводе на материалах фильма «Стражи Галактики».

В статье рассмотрена проблема передачи комического в кинопереводе. В качестве материала исследования был взят кинотекст фантастического фильма «Стражи Галактики». Основной целью данного исследования является освещение трудностей, с которыми сталкиваются переводчики и команда

дубляжа при передаче комического в кинотекстах. Научная новизна работы, на наш взгляд, состоит в подходе к анализу комического в кинотекстах, поскольку для исследования был выбран фантастический фильм, где комическое присутствует не всегда, в отличие от комедий. В статье раскрываются основные характеристики и функции комического в кинотекстах. Автор подчеркивает важность размежевания комического и его видов, а именно: юмор, ирония, сатира и др. В работе раскрывается процесс дублирования фильма и работы команда дубляжа, в целом. Основные трудности, которые возникают у переводчиков, – это адаптивное уже переведенных фраз к артикуляции актеров; передача комического таким образом, чтобы оно вызвало аналогичную реакцию украинского зрителя; передача реалий другой культуры и стилистически маркированной лексики. В работе проанализированы конкретные примеры названных трудностей перевода. В ходе исследования автор приходит к выводу, что результат передачи комического зависит не только от переводчика, но еще и от команды дубляжа. Вопрос передачи комического еще требует дальнейшего изучения. Данная тема будет интересна специалистам в области киноперевода и дублирования фильмов.

Ключевые слова: дубляж, комическое, компенсация кинотекст, реалия, стилистически маркированная лексика, функциональный аналог.

Yalova A. Peculiarities of rendering the comic in film translation on the material of The Watch Galaxies.

The paper deals with the problem of comic translation. The cinematic text of fiction film “Guardians of the Galaxy” was taken as the research material. The main purpose of this research is to cover the problems the translators and the dubbing team face in providing translations of comic into the cinematic text. A novelty in the science involves an approach to the analysis of comic in cinematography, because we chose a fantasy film, which does not always contain comic in contrast with comedies. The article reveals the main characteristics and functions of comic in cinematic text. The main difficulties arising in translation are the adaptation of the already translated phrases to the actors’ articulation; the translation of comic phrases in such a way that they trigger a similar reaction on the Ukrainian audience; translation of the realities of another culture and general parlance. The paper analyzes the particular examples of the above mentioned difficulties in translation. In the study, the author concludes that the result of a comic translation depends on the translator, as well as the dubbing team. The issue of comic transmission still needs further study. This subject will be of interest to specialists in film translation and duplication.

Key words: comic, cinematic text, dubbing, realia, functional analogue, general parlance, compensation.

Гумор (один із видів комічного) – невід’ємна частина людського життя. Саме тому це явище досліджується в різних дисциплінах, де розкривається суть гумору, його особливості та характеристики, функціонування в умовах різних типів текстів. Проте, слід наголосити, що у сучасній науці відсутнє єдине розуміння комічного через універсальність цього терміну («– все можна розглядати «серйозно» та комічно») [2]. Також, необхідно зазначити, що саме через відсутність теорії комічного та розмиті кордони цього поняття, багато дослідників не розмежовують або розуміють як «явища єдиного порядку» такі поняття, як «комічне», «комізм», «гумор», «сміх» [7]. Термін комічного походить ще з часів таких видатних філософів, як Аристотель, Платон, Гегель Г. та ін. Останній трактував комічне як переважання образу над ідеєю, тоді як К’еркегор С., Шиллер Ф., Шеллінг Ф. пов’язували комічне з подоланням трагічного. У філософському енциклопедичному словникові гумор визначається як «парадоксальне явище дійсності, в якому поєднано серйозне та несерйозне, де переважає останнє» [2]. Сучасна лінгвістика також немає єдиної думки щодо визначення цього поняття. Радянський фольклорист Пропп В.Я. пропонує ряд основних ознак для створення комічного ефекту, а саме: висміювання фізичних вад і професій людини, пародіювання, перебільшення, алогізми, брехня [5]. Науковець розмежовує гру слів, парадокси та іронію, а також звертає увагу на описання мовних засобів при створенні комічного. У своєму дослідженні автор писав, що для досягнення комічного ефекту увага відвертається від змісту, а повертається – до зовнішніх форм та висловів, тим самим мовна форма знецінюється [5]. Видатні американські дослідники Аттардо С. та Раскін В. у своїх працях використали новий підхід до вивчення цього філософського явища – когнітивний, який допомагає виділити семантичний аспект комічного [11]. Останній у своїй монографії «Semantic Mechanisms of Humor» припускає, що основа комічного лежить на межі двох контекстів, і у жодному разі не є звичайним взаємозв’язком мовних засобів [12].

Незважаючи на відсутність єдності в розумінні комічного, більшість науковців погоджуються в тому, що виділяють основні функції комічного – розважальна та психотерапевтична. Усі види комічного:– гумор, іронія, сатира, сарказм та ін.,– так чи інакше являють собою інструменти, що знімають стрес, напругу та можуть покращити взаємовідносини між людьми [8].

В сучасному світі прослідковується тенденція до використання комічного не тільки у різних сферах життя, але в різних видах мистецтва,– в тому числі, у кінематографі. У наш час кінематограф став одним із найпопулярніших видів мистецтва. У розважальній сфері книги поступилися місцем медіатекстам – кінофільмам. Саме тому у лінгвістиці з'явилося поняття «креолізований текст», у якому поєднані вербальні та невербальні компоненти. Цей термін першими ввели Сорокін Ю.О. та Тарасов Є.Ф. Дослідники під поняттям «креолізований текст» розуміють текст із двома нерозривними складовими – вербальною та невербальною (інші знакові системи) [6]. Кінотекст являє собою найтиповішу форму креолізованого тексту. У сучасних дослідженнях часто трактують кінотекст як інформаційне повідомлення, що передають за допомогою кінематографічних засобів [4]. Кінотекст – сценарій, де текст частково зберігається у вигляді діалогів між героями фільму, а частково трансформується у відеоряд. У нашому дослідженні пропонуємо основну увагу сконцентрувати на лінгвістичних складових кінотекстів, адже, як вже було з'ясовано, дане поняття має полімодальний характер – вербальний та невербальний семіотичний компонент [10].

Лінгвістичною (вербальною) складовою кінотекстів є кінодіалоги – «ключовий конструктивний елемент звукового ряду, який звучить у кадрі і супроводжує кадрову дію» [10]. Кожен кінодіалог містить у собі певну стилізацію. Вона може бути представлена характерними акцентами, національно-культурними та індивідуальними рисами героїв фільму. Безперечно, прагматичний потенціал кінотекста являє собою ряд певних текстових елементів, які у своїй сумі і втілюють замисел авторів кінострічки у життя. Відтворення комічного в діалогах персонажів – один із аспектів прагматики кінотекстів [9].

Як зазначалося вище, комічне представляє невід'ємну частину

життя людини. Кінематограф не є виключенням. У різних жанрах фільмів: документальний, біографічний, комедійний, пригодницький, фантастичний, драматичний, мелодраматичний та ін., – можна знайти сцени з різними відтінками комічного. Проте, передача лінгвокультурних особливостей, а саме комічного, в кінотекстах на сьогоднішній день викликає у перекладачів певні складності. Незважаючи на те, що в Україні, де попит на іноземні фільми набагато вищий, аніж на вітчизняні, дублювання державною мовою набуває популярності, тому переклад кінострічок, зокрема англійських, не завжди представлений адекватно. Передусім це пов'язано з недостатнім практичним досвідом вітчизняних перекладачів та відсутністю фундаментальної освіти. Проте, ситуація, порівняно з минулими роками, змінюється на краще. З кожним роком з'являється все більше і більше досліджень в області кіноперекладу, а завдяки ним – все більш якісні українські переклади.

Дублювання державною мовою все ще представляє деякі складнощі. В Україні над дубляжем працює не тільки перекладач, а низка інших фахівців, які, зазвичай, не володіють мовою оригіналу. В процесі роботи над дубляжем фільму, вони адаптують тривалість перекладених фраз під артикуляцію персонажів. Після перекладу текст неодмінно потрапляє до літературного редактора або менеджера проекту, в обов'язки якого входить вичитування та виправлення тексту. Такі фахівці можуть додавати свої варіанти, які, на їхню думку, більш вдало «спрацюють» у глядача. Звичайно, у режисера дубляжу теж є своє бачення тієї чи іншої фрази [4]. Безсумнівно, після такої подвійної редактури текст зазнає певних трансформацій.

У процесі дубляжу найбільше страждають комічні сцени. І це не провина акторів дубляжу чи розбіжностей із джерельною звуковою доріжкою. У разі неадекватної передачі комічного провина лежить на команді, що працювала над дубляжем – перекладацькому та режисерському складі. Саме через неадекватний переклад більшість глядачів не сприймають комічне у сценах. Інколи ті, хто працює над дублюванням фільму, забувають або не беруть до уваги, що комунікативний акт – не просто фрагмент фільму, разом із іншими фрагментами утворює кінотекст. Якраз ця помилка і призводить до втрати колориту та атмосфери кінострічки. Але втім, деколи автори

дубляжу беруть на себе відповідальність і самі створюють колорит: у начебто нейтральну фразу оригіналу вони закладають дещо комічне. Наприклад у фільмі «Вартові Галактики» режисера Джеймса Ганна фраза одного із головних героїв фільму, єнота Ракети, звучить так: *He thinks I'm some stupid thing! He does! Well. I didn't ask to get made! I didn't ask to be torn apart, and put back together, over and over, and turned into some.. Some little monster!* У перекладі ми чуємо таке: *Він думає, що я тупий пучок хутра. А я не просив себе збирати. І не просив, щоб мене різали, а потім зшивали, а потім знову різали, доки я не став... якоюсь шапкою.* В українському дубляжі дещо комічно передали нейтральні слова, такі як *thing* та *monster*: *пучок хутра* та *шапка*, відповідно. На нашу думку, це досить виправданий крок, оскільки такий підтекст закладений у характері персонажу – єнот дуже часто єхидствує та говорить грубощі оточуючим (захисна реакція, бо раніше його ображали та висміювали). Можна навести ще один вдалий приклад: *–Yeah, I'll have to agree with the walking thesaurus on that one. – Do not ever call me a thesaurus.* Переклад: *– Я цілком згоден з нашим пишномовним оратором. – Я не землероб – я воїн.* В даному випадку перекладачі змогли дуже чітко передати задум авторів, а саме – нездатність одного із персонажів, Дракса, вловлювати метафоричні нотки в словах інших.

Невід'ємною складовою кінотекстів є реалії, які можуть бути тісно пов'язані з комічним. Перед командою дубляжу стає подвійна задача: адекватно передати реалію та зберегти ефект комічності. Наприклад, у фразі головного героя Пітера *Yo, Ranger Rick! What are you doing* присутнє словосполучення *Ranger Rick*. Це назва американського дитячого журналу, що публікується за підтримки Національної федерації дикої природи США [13]. В українській адаптації цього фільму було використано, на нашу думку, досить адекватний функціональний аналог: *Смон, смон, смон, альо! Юний технік, що це ти робиш?* Як бачимо, *Ranger Rick* було замінено на *Юний технік*. До речі, це теж дитяче видання, яке публікувалося ще з радянських часів і до 2011 року [14].

У фільмі «Вартові Галактики» також присутня стилістично знижена

лексика, проте цензурна. При відтворенні українською мовою даної лексики, слід враховувати ступінь експресії, адже в англійській та українській мовах присутні деякі розбіжності [3]. Найголовніша задача перекладача при відтворенні стилістично зниженої лексики точно передати задум авторів, не використовуючи вульгаризми. Багатство української мови дозволяє досить яскраво та влучно відтворити цю лексику. Одним із цікавих прикладів є передача англійського слова *idiot*: *It'll grow back, you the ast idiot* було перекладено як *Та відросте, тирсоголовий; Blasted idiot. They're all idiots!* як *Фраєр дешевий! Кубло ідіомів!; Attention, idiots* як *Здоров, голодранці*. В українській мові дане слово було представлено чотирма різними аналогами. Якщо б в українському варіанті фільму пом'якшили дане слово, то характер персонажу був би втрачений. Хоча, при перекладі фрази *A sleep for the danger, awake for the money, as per frickin' usual* – *Як війна то він спати, а за баблом не догнати* – було опущено стилістично знижене слово *frickin'*, проте його компенсували яскравою та кіркою фразою. Незважаючи на всі труднощі, на нашу думку, у цьому випадку переклад був виконаний коректно, підібрані аналоги є адекватними. Слід відзначити, що зазначений фільм отримав гарний переклад, і хоча деколи тут можна зустріти певні неточності, проте в цілому команда, що працювала над дубляжем, виконала свою роботу професійно.

У результаті проведеного дослідження було встановлено, що відтворення комічного в кінотекстах є складним завданням для перекладачів та команди дубляжу. Незважаючи на всі труднощі, можна сказати, що вітчизняні дубляжі за останні роки стали більш професійними. При аналізі кінотексту «Вартові Галактики» було з'ясовано, що передача комічного саме в цьому фільмі була виконана на професійному рівні.

Список бібліографічних посилань

1. Бугаева, Л.Д.(2011) Кинотекст: прояснение значения. *Мир русского слова*, 4, с. 67–74.
2. Ильичев, Л.Ф., Федосеев, Н.П. и Ковалев, С.П. (ред.). (1983). *Философский энциклопедический словарь*. Москва : Сов. Энциклопедия, с. 265–266.

3. Конкульовський, В.В. (2012). До проблеми перекладацьких трансформацій у кінотекстах комедійного жанру. *Наукові записки. Серія «Філологічна». Нац. ун-ту «Острозька акад.»*, 25, с. 62–64.
4. Коробка, Т. (2020). *Якісний дубляж – непомітний дубляж: як в Україні озвучують кіно*. Available at: <https://chytomo.com/iakisnyj-dubliazh-nepomitnyj-dubliazh-iaak-v-ukraini-ozvuchuiut-kino/> [Accessed 30 Oct. 2020].
5. Немкова, А.Р. (2020) Проблемы исследования комического в лингвистике. В: *Идеи. Поиски. Решения* : т. 2, с. 141–146.
6. Сорокин, Ю.А., Тарасов, Е.Ф. (1990) Креолизованные тексты и их коммуникативная функция. *Оптимизация речевого воздействия*, с. 180–186.
7. Степанова, Н.Ю. (2020) *Контраст как средство создания комического эффекта (лингвостилистический аспект)*. Канд. филол. наук: 10.02.04. Коломенс. гос. пед. ин-т. Москва.
8. Трофименко, А.В. (2019) *Засоби творення комічного в телесеріалах та способи їх перекладу українською*. Ступ. магістра: 035. СумДУ. Суми.
9. Уланович, О.И. (2015). Формы реализации прагматики кинематографического произведения в диалогах персонажей (лингвопереводческий аспект). В: *Германские, тюркские и славянские языки в поликультурном мире*, с. 181–191.
10. Уланович, О.И., Змитракович, С.В. (2016). Эффекты комического в нарративе кино. *Гуманитарные технологии в образовании и социосфере Белорус. гос. ун-та*, с. 244–253.
11. Фомичева, Ж.Е., Елисеева, И.Б. (2009). О языковых средствах создания комического эффекта в пародийном художественном тексте. *Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки*. 1, с. 308–317.
12. Raskin, V. (1985) *Semantic Mechanisms of Humor*. Dordrecht : D. Reidel Publishing Company, 284 p.
13. Wikipedia. *Ranger Rick*. Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Ranger_Rick [Accessed 30 Oct. 2020].
14. Wikipedia. *Юний технік України : журнал*. Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Юний_технік_України [Accessed 30 Oct. 2020].

Reference

1. Butayeva, L. D. (2011) Kinotext: proyasneniye znacheniya [Film text: clearing the meaning]. In: *Mir russkogo slova*. Sankt-Peterburg: Obshchestvo prepodavateley russkogo yazyka i literatury, 4, p p. 67–74.
2. Ilyichev, L. F., Fedoseev, N. P. and Kovalev, S. P. (eds.). (1983). *Philosophical Encyclopedic Dictionary*. Moskva: Sov. Entsiklopediya, p. 265–266.
3. Korobka, T. (2020). *Yakisnyi dubliazh – nepomitny idubliazh: yak v Ukraini*

ozvuchuiut kino [High-quality dubbing is inconspicuous dubbing: how movies are voiced in Ukraine] [online]. Available at: <https://chytomo.com/iakisnyj-dubliazh-nepomitnyj-dubliazh-ia-k-v-ukraini-ozvuchuiut-kino/> [Accessed 11 October 2020].

4. Nemtsova, A. R. (2019) Problemy issledovaniya komicheskogo v lingvistike [Problems of analyzing the comic in Linguistics] In: *Idei. Poiski. Resheniya*. Minsk: Belarus State University, pp. 141–146.

5. Sorokin, Yu. A., Tarasov, Ye. F. (1990). Kreolizovannyye teksty i ikh kommunikativnaya funktsiya. [Creolized texts and their communicative function]. In: *Optimizatsiya rechevogo vozdeystviya*. Moskva: Vysshaya shkola, pp. 180–186.

6. Stepanova, N. Yu. (2020). *Kontrast kak sredstvo sozdaniya komicheskogo efekta* [Contrast as means of creating a comic effect]. Cand. philol. nauk: 10.02.04. Moskva.

7. Trophimenko, A. V. (2019). *Zasoby tvorennia komichnoho v teleserialakh ta sposoby yikh perekladu ukrainskoiu* [Means of creating the comic in tv-series and the ways of rendering them into Ukrainian]. Master in Philology: 035. Sumy.

8. Ulanovich, O. I. (2015) Formy realizatsii pragmatiki kinematograficheskogo proizvedeniya v dialogakh personazhey (lingvoperevodcheskiy aspekt) [Forms of realizing the pragmatics of a cinematic work in the dialogues of characters (linguistic and translation aspect)] In: *Germanskiye, tyurkskiye i slavyanskiye yazyki v polikul'urnom mire*. Bishkek: KRSU, pp. 181–191.

9. Ulanovich, O. I., Zmitrakovich, S. V. (2016). Effekty komicheskogo v narrative kino. [The effects of the comic in the cinema narrative]. In: *Gumanitarnyye tekhnologii v obrazovanii i sotsiosfere*. Minsk: Izd. tsentr BGU, pp. 244–253.

10. Fomicheva, Zh. Ye., Eliseyeva, I. B. (2009). O yazykovykh sredstvakh sozdaniya komicheskogo efekta v parodiynom khudozhestvennom tekste [On the linguistic means of creating comic effect in a parody literary text]. In: *Izvestiya Tul'skogo gosudarstvennogo universiteta. Gumanitarnyye nauki*, 1, pp. 308–317.

11. Raskin, V. (1985). *Semantic Mechanisms of Humor*. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 284 p.

12. Wikipedia. *YunytexnikUkrainy: zhurnal* [Youngtechnician of Ukraine: a journal] [online]. Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Юний_технік_України. [Accessed 11 October 2020].

13. Wikipedia. *Ranger Rick* [online]. Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Ranger_Rick [Accessed 11 October 2020]

А. А. Драннік

Науковий керівник: д-р філос. наук, проф. К. В. Батаєва

СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КОМП'ЮТЕРНО-ОПОСЕРЕДКОВАНОЇ ВЗАЄМОДІЇ СОЦІАЛЬНИХ АКТОРІВ

У статті досліджено особливості комп'ютерно-опосередкованої комунікації. Комп'ютерно-опосередковану комунікацію визначено як будь-яку комунікацію між людьми, яка здійснюється за допомогою двох або більше електронних пристроїв. Відзначено, що однією з головних особливостей комп'ютерно-опосередкованої комунікації є різноманітність використовуваних в ній форматів спілкування: в Інтернет-просторі є можливість комунікувати не тільки за допомогою текстових, але й фото-/відео-повідомлень, що дозволяє партнерам по спілкуванню відчувати більший рівень «соціальної присутності». Розглянуто комунікативні можливості феномена емоджі, який стає особливо популярним в сучасній комп'ютерно-опосередкованій комунікації. Виявлені такі функції емоджі: 1) вираз емоційного стану людини; 2) допоміжна підтримка, заміна або доповнення слів характерними символами; 3) модифікація характеру/тону повідомлення; 4) заповнення паузи, коли комунікатору нічого сказати; 5) обмін невербальними смислами. Акцентовано, що спілкування в соціальних онлайн-мережах може стати ще більш наближеним до реального, оскільки віртуальні спільноти мають ознаки, які характерні й для реальних спільнот: наявність постійних учасників; загальна історія взаємин; наявність схожих цілей і соціокультурних норм (сленг, специфічні абревіатури, онлайн-діалект і локальний етикет); солідарність та підтримка членів спільнот; конфлікти і способи їх вирішення; самоусвідомлення Інтернет-груп як суб'єктів, відмінних від інших груп; поява особливих ролей у членів Інтернет-групи та ієрархічних відносин між ними. Зроблено висновок, що вивчення комп'ютерно-опосередкованої комунікації є актуальним для соціологів і соціолінгвістів, оскільки спілкування в соціальних онлайн-мережах незабаром може стати ще більш наближеним до реального спілкування, зменшуючи потребу в ньому.

Ключові слова: комп'ютерно-опосередкована комунікація; спілкування; кіберактори; емоджі; функції.

Дранник А. А. Социологические аспекты компьютерно-опосредованного взаимодействия социальных акторов.

В статье исследованы особенности компьютерно-опосредованной коммуникации. Компьютерно-опосредованная коммуникация – это любая коммуникация между людьми, которая осуществляется с помощью двух или более электронных устройств. Отмечено, что одной из главных особенностей компьютерно-опосредованной коммуникации является разнообразие используемых в ней форматов общения: в Интернет-пространстве есть возможность коммуницировать не только с помощью текстовых, но и фото-/видео-сообщений, что позволяет партнерам по общению почувствовать более высокий уровень «социального присутствия». Рассмотрены коммуникативные возможности феномена эмоджи, который становится особенно популярным в современной компьютерно-опосредованной коммуникации. Выявлены следующие функции эмоджи: 1) выражение эмоционального состояния человека; 2) вспомогательная поддержка, замена или дополнение слов характерными символами; 3) модификация характера/тона сообщения; 4) заполнение паузы, когда коммуникатору ничего сказать; 5) обмен невербальными смыслами. Акцентируется, что общение в социальных онлайн-сетях может стать еще более приближенным к реальному, поскольку виртуальные сообщества обладают признаками, присущими и реальным социальным сообществам: наличие постоянных участников; общая история взаимоотношений; наличие общих целей и социокультурных норм (слэнг, специфические аббревиатуры, онлайн-диалект и специфический этикет); солидарность и поддержка членов сообществ; конфликты и способы их решения; самоосознание Интернет-групп как субъектов, отличных от других групп; появление особых ролей у членов Интернет-группы и иерархических отношений между ними. Сделан вывод, что изучение компьютерно-опосредованной коммуникации является актуальным для социологов и социолингвистов, так как общение в социальных онлайн-сетях может стать еще более приближенным к реальному общению, уменьшая потребность в нем.

Ключевые слова: компьютерно-опосредованная коммуникация; общение; киберакторы; эмоджи; функции.

Drannyk Anastasyia. Sociological aspects of computer-mediated interaction of social actors.

The article examines the features of computer-mediated communication. Computer-mediated communication is any communication between people that is

carried out using two or more electronic devices. It is noted that one of the main features of computer-mediated communication is variety of communication formats used in it: it is possible to communicate not only using text, but also photo/video messages, which allows communication partners to feel a higher level of social presence. The communicative capabilities of the emoticon phenomenon, which is becoming especially popular in modern computer-mediated communication, are considered. The following functions of emoticon have been identified: 1) expression of the emotional state of a person; 2) auxiliary support, replacement or addition of words with symbols; 3) modification of a nature/tone of a message; 4) filling in a pause when a communicator cannot say anything; 5) an exchange of non-verbal meanings. It is emphasized that communication in social online networks can become closer to real, since virtual communities have characteristics inherent in real social communities: presence of permanent participants; general history of relationships; presence of common goals and socio-cultural norms (slang, specific abbreviations, online-dialect and specific etiquette); solidarity and support of community members; conflicts and ways to resolve them; self-awareness of Internet groups as subjects different from other groups; emergence of special roles for members of an Internet group and hierarchical relationships between them. It is concluded that the study of computer-mediated communication is relevant for sociologists and sociolinguists, since communication in social online networks can become closer to real communication, reducing the need for it.

Keywords: computer-mediated communication; communication; cyberactors; emoticon; functions.

У сучасній соціології та соціолінгвістиці дослідження особливостей комп'ютерно-опосередкованої комунікації (Computer-Mediated Communication – СМС) необхідно для розуміння процесу соціалізації й взаємодії соціальних акторів за умов нових форматів інтеракції. Комп'ютерно-опосередкована комунікація – це будь-яка комунікація між людьми, яка здійснюється за допомогою двох або більше електронних пристроїв (наприклад, електронна пошта, чати, Інтернет-форуми, соціальні мережі тощо). Актуальність дослідження СМС обумовлена, перш за все, фактом масового використання соціальними акторами мережевих Інтернет-форматів взаємодії, а також тим, що СМС впливають на стиль безпосередньої комунікації індивідів, доповнюючи, а іноді і заміщаючи традиційне спілкування.

Вивчаючи особливості комп'ютерно-опосередкованої комунікації,

будемо спиратися на роботи американських соціологів і соціолінгвістів С. Херрінг, А. Брауна, Б. Бернарда, Г. Рейнгольда, Д. Дешерієва та ін.

Комп'ютерно-опосередковане спілкування з'явилося наприкінці ХХ століття і дуже швидко почало набирати популярність. До найбільш важливих особливостей СМС слід віднести зв'язок поза простором, інформаційну пам'ять, можливість фільтрації інформації. Комп'ютерно-опосередковане спілкування дозволяє обмірковувати відповідь, аналізувати прочитане, звертатися до попередніх діалогів, які зберігаються в цифровій пам'яті на відміну від усної розмови, яка зникає відразу ж після проголошення. Крім того, однією з головних особливостей СМС є різноманітність форм спілкування: можна спілкуватися не тільки за допомогою текстових повідомлень, а й за допомогою фото, відео, аудіо, малюнків, gif – анімаційних зображень, аватарів (в залежності від особливостей соціальної мережі). Наприклад, згідно з сучасними дослідженнями, фотографії, які використовують кіберактори для самопрезентації в Інтернеті, у 98% випадків правдиві; 71 з 51 кіберакторов наділяють свій віртуальний аватар характеристиками, що відповідають їм в реальному житті [4; 7]. Це пояснюється тим, що прагнення до саморозкриття набагато сильніше бажання залишатися анонімним.

Інтернет володіє сильним демократизуючим потенціалом: ніколи раніше молодь не була настільки впевненою в самовираженні та рішучості бути побаченою мільйонами. Молодь прагне соціального схвалення, яке проявляється в кількості лайків, репостів і коментарів (а той, у кого більше подібних «знаків уваги», вважається соціально більш успішним). Молоді люди публікують текстові, аудіо- та відеоматеріали на своїх Інтернет-сторінках для привертання до себе уваги і формування відносин з однолітками, проте не піклуються, що це може створити проблеми в майбутньому, коли вони вийдуть на ринок праці, а роботодавці будуть отримувати про них інформацію з їх особистих акаунтів. Згідно результатам дослідження С. Бараби, Р. Клінга і Д. Грея, одна з десяти відмов молодим людям в роботі пов'язана з контентом їхніх акаунтів у соціальних мережах [1]. До ризикованих ситуацій можна також віднести випадки кібер-переслідувань, негативного коментування, троллінгу, акцентування табуєваних тем, сарказму тощо.

Однією з головних особливостей комп'ютерно-опосередкованої комунікації є різноманітність використовуваних в ній форматів спілкування. В Інтернет-просторі є можливість комунікувати не тільки за допомогою текстових, але й фото-/відео-повідомлень, що дозволяє партнерам по спілкуванню відчувати більший рівень «соціальної присутності». Як вважають Д. Шорт, Е. Вільямс і Б. Крісті, ефект соціальної присутності виникає, коли комунікатори використовують різноманітні засоби спілкування [6]. Під ступенем соціальної присутності розуміють соціальну обізнаність про учасників комунікації. Наприклад, за допомогою текстового спілкування ми отримуємо мінімальну інформацію про співрозмовника; завдяки емоджі (або емотиконам – емоціям, що виражаються за допомогою значків-малюнків; emoticon = emotion (емоції) + icon (образ)) і знакам оклику ми дізнаємося про емоційний стан співрозмовника. Завдяки відео- та аудіо-повідям учасники комунікації можуть дізнатися один про одного набагато більше, що сприяє встановленню довіри й дружніх стосунків, адже в більшій мірі схоже на спілкування віч-на-віч в реальному житті. Активне використання таких форматів може суттєво вплинути на зміну звичних нам контекстів вживання мови.

Розглянемо комунікативні можливості феномена емоджі, який стає особливо популярним в сучасній комп'ютерно-опосередкованій комунікації. Феномен емоджі однією з перших почала вивчати Сьюзен Херрінг, яка досліджувала їх роль у створенні нелінгвістичного змісту текстового повідомлення. На її думку, емоджі не завжди виконували роль засобу емоційного вираження значень, тісно пов'язаних з мовою [3]. Спочатку емоджі були створені для спрощення і прискорення написання відповідей; так, були створені знакові форми, які символізували кивки, посмішку, сміх, підморгування, здивування та ін. На сьогодні нараховують вже тисячі емоджі, не тільки символічних, але і графічних. Їхньою метою можна вважати передачу нелінгвістичної інформації, яка при особистому спілкуванні передається емоціями або жестами. Однак те, що вони є знаковим виразом емоційного стану комунікатора або маркером його/її емоцій [2], не слід вважати єдиною функцією емоджі. Додатковою функцією емоджі можна вважати те, що вони можуть не відображати емоційний стан

комунікатора, а, навпаки, приховувати або спотворювати його. До того ж, багато емоджі взагалі не висловлюють емоцій, але все ж можуть змінювати тон тексту, який вони супроводжують.

Спираючись на значення емоджі в повідомленні, можна інтерпретувати лінгвістичний зміст тексту, який може повністю або частково змінитися в залежності від використання конкретного емоджі. Саркастичне значення емоджі може змінити позитивний або негативний окрас повідомлення. Учасник/ця комп'ютерно-опосередкованого спілкування з їх допомогою може показати, що саме він/вона хоче донести до співрозмовника. Наприклад, усміхнений смайлик може пом'якшити наказовий тон або скаргу, перетворюючи повідомлення скоріш на дружню пораду та підкреслюючи некритичність певної проблеми, що обговорюється.

Отже, можна зазначити такі функції емоджі: 1) вираз емоційного стану людини (приміром, посмішка, смуток); 2) допоміжна підтримка, заміна або доповнення слів характерними символами; 3) модифікація характеру/тону повідомлення; 4) заповнення паузи, коли комунікатору нічого сказати; 5) обмін невербальними смислами.

В мережі Інтернет з'являються нові форми соціальної взаємодії, нові умови соціалізації та комунікації. Спілкування в соціальних мережах може стати ще більш наближеним до реального, оскільки віртуальні спільноти мають ознаки, які характерні й для реальних спільнот, що уможлиблює їх конкуренцію: наявність постійних учасників; загальна історія взаємин; наявність схожих цілей і соціокультурних норм (сленг, використання специфічних аббревіатур, наявність діалекту і локального етикету, особливих реакцій на девіантну поведінку); солідарність та підтримка членів спільнот; конфлікти і способи їх вирішення; самоусвідомлення Інтернет-груп як суб'єктів, відмінних від інших груп (розуміння членами своєї Інтернет-групи як особливої, відмінної від інших); поява особливих ролей у членів Інтернет-групи та ієрархічних відносин між ними [1]. Г. Рейнгольд визначає віртуальні спільноти як соціальні об'єднання, що виникають в Інтернеті, в яких досить велика кількість людей підтримує публічні дискусії протягом тривалого часу, відчуючи релевантні емоції, що сприяє формуванню мереж особистих взаємин

у кіберпросторі. Поняття «віртуальної спільноти» багато дослідників розглядає як соціологічний феномен і як нову форму спільнот [5]. На наш погляд, називати віртуальними спільнотами в стандартному розумінні ми можемо лише спеціалізовані професійні платформи, учасники яких переважно знайомі один з одним, онлайн спілкування яких зосереджено навколо певної теми (частіше за професійним спрямуванням), які існують тривалий час.

Вивчення комп'ютерно-опосередкованої комунікації є актуальним для соціологів і соціолінгвістів через активний перехід людської діяльності з реальності до мережі Інтернет, де з'являються нові форми соціальної взаємодії, нові форми мови, нові умови соціалізації та комунікації. Спілкування в соціальних онлайн-мережах незабаром може стати ще більш наближеним до реального спілкування, зменшуючи потребу в ньому. Комп'ютерні технології та гаджети стають незмінним атрибутом людського життя, тому необхідно чуйно реагувати на зміни в цій сфері та відстежувати сучасні тенденції у СМС-комунікації.

Список бібліографічних посилань

1. Barab, S. A., Kling, R. and Gray, J. H. (2004). *Designing for Virtual Communities in the Service of Learning*. New York: Cambridge University Press.
2. Baron, N. S. (2000) *Alphabet to Email: How Written English Evolved and Where It's Heading Article*. London; New York: Routledge.
3. Dresner, E., Herring, S. (2010). Functions of the Nonverbal in CMC: Emoticons and illocutionary force. *Communication theory*, 20(3), pp. 253–261.
4. Hum, N.J., Chamberlin, P.E., Hambright, B.L. *et al.* (2011). A picture is worth a thousand words: A content analysis of Facebook profile photographs. *Computers in Human Behavior*; 27(5), 1828–183.
5. Herring, S. (1997). *Virtual-Communities, virtual settlements & cyber-archaeology: a theoretical outline*. [online]. Available at: <https://academic.oup.com/jcmc/article/3/3/JCMC331/4584363> [Accessed 22 Dec. 2020].
6. Short, J., Williams, E. and Christie, B. (1976). *The Social Psychology of Telecommunications*. London: Wiley.
7. Vasalou, A., Joinson, A. (2009). Me, myself and I: The role of interactional context on self-presentation through avatars. *Computers in Human Behavior*; 25, pp. 510–520.

Наука в НУА

К. Г. Михайльова

АБИТУРІЄНТСЬКЕ СЕРЕДОВИЩЕ ПІД ВПЛИВОМ ГЛОКАЛЬНИХ ВПЛИВІВ: НАУКОВИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ

Сучасні трансформаційні перетворення змінюють як соціальних суб'єктів, так і умови їхнього існування. Традиційні практики, які були характерні для соціального простору, зокрема освіти, все частіше заміщуються новітніми, які відповідають новим потребам соціальних суб'єктів, новим рисам суспільства, новим принципам соціальної взаємодії.

За таких умов актуалізується потреба у науковому аналізі тих сфер, які, з одного боку традиційно є фундаментальними для суспільства, а з іншого, знаходяться на перетині різних потоків соціальних взаємодій. І, безумовно, освіта належить саме до таких сфер.

Сьогодні вона має не лише відповідати на виклики суспільного розвитку з його тенденціями практикоорієнтованості, толерантності, людиноцентризму. Вона має зверх завдання – зберігати цілісність за умов різноманітності потреб соціальних суб'єктів, за умов диверсифікації уявлень про її цінність та роль у суспільстві, за умов активізації ілюзії щодо пріоритету швидкого отримання знань, що надають вигоди тут і зараз, на відміну від фундаментальної освіти, яка може стати базою успіху всього життя.

Безумовно, в ці процеси залучено значну кількість різноманітних суб'єктів, важливим завданням для яких є узгодження їхніх інтересів. Особливою групою таких суб'єктів для вищої освіти є абітурієнти, які не лише змінюють уявлення про освіту та її результати, а й змінюються як група, утворюючи абітурієнтське середовище як сукупність різноманітних соціальних суб'єктів. Саме до їхнього аналізу і розгляду питань, які виникають у контексті взаємодії з ними, вдалися науковці з України та ще шести країн світу, які взяли участь у XIX Міжнародній науково-практичній конференції «Абітурієнтське середовище періоду глокалізації: шляхи формування та тенденції розвитку», яка

пройшла 12 лютого 2021 р. у Харківському гуманітарному університеті «Народна українська академія»¹.

В рамках пленарного засідання та круглого столу було обговорено широке коло питань, які можна згрупувати за кількома напрямками. Перший – якість абітурієнтського середовища, його особливі риси. В цьому аспекті було зазначено, що сучасне абітурієнтське середовище, по перше, є не до кінця визначеним поняттям із загальним розумінням його суттєвої зміни. Саме тому у ході конференції було запропоновано і його робоче визначення у сучасній конотації. Так, професор К. Астахова наголосила на тому, що це – «певна сукупність груп старших школярів, випускників та людей старших вікових груп, які не мають або планують отримання наступної вищої освіти, які зорієнтовані на вибудовування взаємин з вищою школою з метою отримання освіти в доступній для огляду перспективі»².

Як зазначив метр наукового форуму проф. В. Пономаренко, велике практичне значення має кластеризація абітурієнтів на їхніми характеристиками, зокрема, за результатами здачі ЗНО за окремими навчальними предметами, які дозволяють визначати загальні тенденції їхньої підготовки, корегувати зміст навчальних програм для підвищення ефективності їхнього навчання тощо.

Важливою позицією вбачається також необхідність ціннісно-інституційного структурування абітурієнтського середовища в умовах глокалізації та фундаментальних технологічних зсувів, на чому акцентував увагу проф. О. Яременко.

Ці та подібні акценти конференції щодо рис сучасного абітурієнтського середовища стали фундаментом для розгортання інших ракурсів дискусії в рамках конференції. Так, особлива увага була приділена змінам в університетах, які супроводжують прихід нового типу абітурієнтів та формування якісно незвичного для традиційної вищої освіти абітурієнтського середовища.

¹ Абітурієнтське середовище періоду глокалізації: шляхи формування та тенденції розвитку : Матеріали XIX Міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 12 лют. 2021 р. Харків: Вид-во НУА, 2021. 208 с. <http://dspace.nua.kharkov.ua:8080/jspui/handle/123456789/2134>

² Там само. С. 15

У цьому аспекті цікавим на конференції став багаторівневий аналіз таких змін. Так, проф. Sven-Olof Ytjö Collin продемонстрував, як сучасні університети трансформуються від закритих до еластичних, змінюючи власну місію. Найважливішою характеристикою такого типу університетів, на думку шведського професора, є замкнутість, як гарантія захисту від політичного впливу.

Поряд з цим, як було підкреслено проф. К. Михайловою, в сучасних умовах змінюються і акценти взаємодії університетів з абітурієнтським середовищем: воно здійснюється крізь призму інституційної довіри, коли університети мають можливість обирати суб'єкти довіри та розробляти різні форми взаємодії з ними. Довіра перестає бути направленою лише від абітурієнтів до університету, в сучасних умовах зростає роль зворотного вектору, довіра стає динамічним параметром взаємодії університетів з абітурієнтами.

Дискусія на конференції розгорнулася і щодо питань необхідності ребрендингу університетів, формування їхньої репутації, а також параметрів культурно-освітнього середовища. В цьому аспекті проф. В. Астахова підкреслила, що культурно-освітнє середовище виступає як конструкт, що характеризує культурно-освітній простір навчального закладу як в цілому, так і в окремих деталях. Він пов'язаний з якістю викладання навчального матеріалу, загальноприйнятими правилами поведінки, ціннісними орієнтирами, рівнем організації та управління, символами, традиціями тощо. Ці параметри можуть стати орієнтиром для сучасних абітурієнтів.

Відповідно значну увагу на конференції було приділено стратегіям створення університетами контенту для сучасних абітурієнтів. У цьому ракурсі поділилися досвідом представники провідних університетів України та інших країн (проф. В. Бакіров, проф. В. Чепак, проф. С. Бережна, проф. М. Ковальчик та інші). Цікавим було акцентування уваги на необхідності комбінаторного підходу до створення контенту для сучасних абітурієнтів, враховуючи різноманіття його складових та каналів взаємодії з ними.

Важливим акцентом на конференції стала спроба віднайти відповідь і на питання щодо механізмів та засобів формування абітурієнтського середовища. Бо рух університетів лише за абітурієнтським

середовищем, без спроб корегування його стану, унеможливить виконання університетами їхньої місії, перетворить їх на ринкові структури, які орієнтуються лише на потреби клієнтів. Саме тому у науковій дискусії підіймалися питання формування потреб у наступній вищій освіті та проблеми організації післядипломної освіти, створення технологій значущості та сучасності навчального контенту для обдарованих абітурієнтів, наявності новітніх розробок для абітурієнтів з особливими потребами тощо. Важливий висновок для сучасних університетів в цьому аспекті – створювати поле освітніх можливостей.

Вирішення позначеного кола проблем, як зауважили учасники конференції, в умовах глокалізації можливо лише за умов соціального партнерства та постійної взаємодії університетів зі стейкхолдерами. В сучасних умовах формування навчальних програм орієнтовано на ринок праці; підсумком діяльності університету стає високий рівень підготовки випускників, що створює додаткову капіталізацію університету; взаємодія зі школами мінімізує розриви у змісті освітньої підготовки та методах її здійснення; практики, залучені до освітнього процесу, змінюють його якість; а випускники, які з часом перетворюються та роботодавців, стають партнерами у вирішенні сучасних завдань, які стоять перед університетами у взаємодії з абітурієнтським середовищем.

Взагалі, на конференції було порушено значне коло актуальних як з практичної, так і теоретичної точки зору питань, які не лише дозволили визначити сучасні підходи до взаємодії сучасних університетів з абітурієнтським середовищем, а й визначили перспективи науково-практичних роздумів.

В. А. Курвас

ЭКСПЕРТНЫЕ ОЦЕНКИ ЭЛЕМЕНТОВ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

**(Межвузовская научно-практическая конференция
21 ноября 2020 г.)**

21 ноября 2020 года в Харьковском гуманитарном университете «Народная украинская академия» на базе кафедры «Информационные технологии и математика» (ИТМ) прошла XXII-я межвузовская научно-практическая конференция «Экспертные оценки элементов учебного процесса». На конференции обсуждались актуальные проблемы и перспективы использования информационных технологий в системе непрерывного и дистанционного образования; научно-практические рекомендации по повышению эффективности учебного процесса; методы математического моделирования, оценивания, прогнозирования элементов учебного процесса, а также методы контроля успеваемости обучающихся.

Рабочими языками конференции были украинский, русский, английский. В сборнике материалов конференции текущего года опубликовано 22 тезиса докладов тридцати четырёх представителей различных высших учебных заведений.

С приветственным словом на конференции выступил проректор по информационным технологиям ХГУ «НУА» кандидат технических наук, доцент Козыренко Виктор Петрович.

В работе конференции приняли участие преподаватели, аспиранты и студенты следующих вузов: Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия», Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, Харьковского национального автомобильно-дорожного университета, Харьковского национального университета радиозлектроники, Харьковского национального университета городского хозяйства имени А. Н. Бекетова, Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды, Национального университета гражданской защиты

Украины, Национального технического университета «Харьковский политехнический институт», Новокаховского политехнического института, Луганского национального аграрного университета, а также учителя Специализированной экономико-правовой школы ХГУ «НУА».

Участниками конференции традиционно много внимания было уделено цифровизации образования и дистанционному обучению. Так, заведующий кафедрой ИТМ Кирвас В. А. в докладе освятил опыт применения электронных образовательных ресурсов в учебной дисциплине «Информационные технологии». Было отмечено, что выбран смешанный подход обучения (Blended Learning) – ротационная модель (Rotation Model), а конкретнее, одна из её форм, приобретшая наибольшую популярность – «перевернутый класс» (Flipped classroom). Приведены возможности использования популярного сервиса Dropbox при обучении в университете. А доцент Дьячкова О. В. провела подробный анализ многочисленных средств организации дистанционного обучения.

Доцент Тимонин В. А. раскрыл возможности использования интеллектуальных тестовых систем при дистанционной форме обучения. Проблемы преподавания гуманитарных дисциплин в высшей школе в период дистанционного обучения рассмотрели доценты Борисова Н. В., Мельник К. В. и Рудник Д. Г. Доценты Яриз Е. М. и Яриз Н. А. обратили внимание на использование медиатекста и компьютерных технологий при реализации дистанционного обучения испанскому языку. Возможности дистанционного курса как средства подготовки к ВНО по литературе рассмотрели доценты Берест Т. Н. и Куприкова Г. В.

Об особенностях преподавания психологических дисциплин в условиях онлайн-обучения доложила кандидат психологических наук, доцент Гога Н. П.

В своём докладе доцент Малько А. Д. проанализировал возможности использования открытых образовательных ресурсов и цифровой образовательной среды в условиях пандемии. А доцент Костикова М. В. поделилась опытом использования дистанцион-

ного обучения в учреждениях высшего образования в условиях карантина.

Решение задач документооборота в работе университетского музея осветил доцент Данилевич С. Б. Проблемы создания таргетированной рекламы образовательных услуг рассмотрел на английском языке магистрант НТУ «ХПИ» Майдебура Дмитрий. А доцент Чередниченко О. Ю. со своими аспирантом и магистрантом рассмотрела вопросы повышения качества информационного поиска на электронных ресурсах на основе методов обработки текстовой информации.

Доцент Поморцева Е. Е. осветила проблему деинтеллектуализации высшего образования и задачу борьбы с данным явлением.

С интересным докладом «Современные виды обучения в общей технологии преподавания в высших учебных заведениях» выступил д-р экон. наук, профессор Сумец А. М. Кроме того были затронуты общегосударственные задачи организации высшего образования в стране.

Про использование парадоксов теории вероятностей в учебном процессе рассказала доцент Е. В. Свищева. А учитель В. В. Анищенко рассказала об организации дистанционного обучения, методов и технологии изучения математики в школе.

Д-р техн. наук, профессор Метешкин К. А. предложил моделировать учебные знания как стимул к повышению эффективности учебной деятельности студентов. Анализ методологии рейтинга Webometrics и задачи учебного заведения по его улучшению доложил проректор ХГУ «НУА» по ИТО учебного процесса доцент Козыренко В. П.

Уже традиционно отдельным блоком рассматривались вопросы применения информационных технологий в бизнесе. Особенности разработки в учебном процессе вероятностно-временного графа верификации адаптивной системы управления конкурентоспособностью предприятия рассмотрены в сообщении профессора Бобыра Е. И. А использование ИТ-технологий при решении задач управления и планирования перевозок в учебном процессе анализировал доцент Лабенко Д. П.

В завершение были определены приоритетные направления для исследований и обсуждения на следующей XXIII-й конференции в 2021 году:

- опыт и проблемы использования информационно-коммуникационных технологий и электронных образовательных ресурсов в период дистанционного обучения в университете;
- методы и опыт математического моделирования, прогнозирования и оценивания элементов учебного процесса;
- методы и опыт контроля успеваемости обучающихся в период дистанционного обучения с использованием информационно-коммуникационных технологий.

Е. І. Цибульська

УПРАВЛІННЯ ЯК ЧИННИК ЕКОНОМІЧНОЇ РІВНОВАГИ. ЗА ПІДСУМКАМИ КОНФЕРЕНЦІЇ МОЛОДИХ ВЧЕНИХ

Традиційно в грудні в рамках неділі кафедри економіки та права проходить конференція молодих вчених «Управління як чинник економічної рівноваги». Основна мета конференції – набуття практичних навичок апробації результатів наукових досліджень студентами економічних факультетів за різними аспектами управління підприємствами в контексті сучасних соціально-економічних та інституційних трансформацій суспільства, обмін передовим досвідом в галузі економічного розвитку та управління підприємствами. Проведення даної конференції має свою солідну історію. За роки свого існування у конференції взяли участь понад тисячу студентів та аспірантів з понад 30 закладів вищої освіти. В цьому навчальному році XIV конференція молодих вчених мала свої особливості. Вперше за всі роки свого існування вона пройшла 08.12.2020 р. в дистанційному режимі на платформі Zoom. Віртуальний досвід участі у конференції став у нагоді її учасникам, зокрема такий досвід дав можливість набути навичок ведення наукової дискусії з іншими учасниками в умовах дистанціювання. Незважаючи на дистанційну форму конференція збрала майже 60 учасників, серед яких були викладачі кафедри економіки та права, аспіранти, школярі, а також студенти різних напрямків підготовки, які навчаються як в Народній українській академії, так і в Харківському регіональному інституті державного управління при Президентові України, Харківському торговельно-економічному інституті Київського торговельно-економічного університету, Національній Академії Національної гвардії України, Національному юридичному університету імені Ярослава Мудрого.

Відкрив конференцію д-р екон. наук, проф. Яременко О. Л. У своєму вітальному слові Олег Леонідович зупинився на глобальних тенденціях

розвитку світової економіки на сучасному етапі. Він зазначив, що через пандемію COVID-19 найбільші економіки світу увійшли в зону рекордного падіння ВВП. Виняток склала друга за величиною економічна держава у світі – Китай, яка уникнула падіння економіки, стримуючи епідемію. Цей цікавий китайський феномен потребує детального вивчення. Пандемія COVID-19 стала шоком для національних економік по всій планеті. Багато аналітиків погоджуються, що це спричинило найбільшу економічну кризу з часів Другої світової війни. Чи зможе світова економіка, а також українська відновитися в 2021 р. Це питання активно обговорювалося учасниками конференції. Учасники конференції обмінялися думками про особливості управління підприємствами в умовах локдауну, зокрема розгорнулася цікава дискусія про перспективи відновлення конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості вітчизняних підприємств, ефективне управління персоналом підприємства, яка знаходиться на віддаленій роботі, великий інтерес з боку слухачів викликало освітлювання досвіду Великобританії у підтримці бізнесу в період «коронакризи» та можливість його застосування для України.

В кінці конференції були підведені підсумки, відмічені кращі виступи. Кожний учасник конференції отримав електронний варіант сертифікату про участь у конференції.

Важливим результатом наукової конференції молодих вчених, на думку її організаторів, є підтримка ґрунтовного теоретико-практичного базису у підготовці фахівців для сфери бізнесу та переосмислення нових очікувань у тісному співробітництві зі стейколдерами від людського капіталу в майбутньому.

О. А. Иванова, Д. Н. Тюрина

ДЕНЬ НАУКИ 2021

Вот уже в двадцать восьмой раз в апреле в Академии ежегодный День науки, объединяет всех участников образовательного процесса, которые представили результаты своих научных исследований в трех конференциях: научно-теоретической конференции молодых ученых, региональной конференции учителей и самой многочисленной международной научной студенческой конференции под руководством преподавателей НУА осуществляли свою работу студенты:

✓ Международная студенческая научная конференция «Карьерно-профессиональные представления и предпочтения студентов: тренды, парадигмы, факторы», в рамках которой работали 12 секций.

✓ Научно-теоретическая конференция молодых ученых «Организационно-управленческие подходы и содержание повышения квалификации преподавателей на начальных этапах академической карьеры».

✓ Региональная научно-практическая конференция учителей «Профессиональное развитие учителя в современном образовательном поле», раскрыла тему в 3 секциях.

День науки в НУА 2021 году прошел в дистанционном формате, но это не помешало сохранить традиции и в юбилейный год 30-летия ХГУ «НУА» состоялись три конференции, участников которых объединило пленарное заседание. На пленарном заседании с приветственным словом к участникам конференций обратилась д-р ист. наук, проф. Астахова Е.В., ректор академии. Модератором заседания выступила канд. экон. наук, доц. Иванова О.А., проректор по научно-исследовательской работе.

В рамках открытия Дня науки ректор очертила формат работы, выделила актуальность тематики, акцентировав внимание на связи с комплексной тематикой научно-исследовательской работы академии «Интеллектуальный потенциал общества в условиях перманентных социальных изменений: пути сохранения и развития»

(ГР № 0117U005126), а также темой научного эксперимента «Становление и развитие социального партнерства как эффективный фактор обеспечения стабильности и перспектив образования» (ГР № 0117U001471). Проф. Астахова Е.В. презентовала новое научное издание – монографию «Диалоги со временем (к 30-летию Народной украинской академии)», а также охарактеризовала достижения НИР, полученные факультетами вуза и школой: факультет «Референт-переводчик» в копилку научных побед внес серьезную лепту – III место во Всеукраинском конкурсе студенческих научных работ по направлению «Перевод» (студентка 5 курса факультета «Референт-переводчик» Ерецкая Т.; научный руководитель: канд. филол. наук, доцент Молодчая Н.С.). Факультет «Социальный менеджмент» дал значимые результаты: защита одной кандидатской диссертации (Шкурапет Н.И., науч. рук. – д-р социол. наук, проф. Михайлева Е.Г., а следующая защита под руководством Михайлевой Е.Г. состоится 11 мая (асп. Локоткова-Терновая О.Ю.) и третья планируется в этом году (асп. Майборода Р., науч. рук. – канд. социол. наук, доц. Зверко Т.В.). Блестящий результат на факультете «Бизнес-управление» – вышли в финал конкурса Стипендиальная программа «Завтра UA.» две студентки: Скачкова А. (БУ-4) и Гранкина Я. (БУ-3), научный руководитель – канд. экон. наук, доцент Тимохова Г.Б. В Специализированной экономико-правовой школе шесть призеров Областного этапа Всеукраинского конкурса МАН, в том числе четыре победителя, получившие I место. Это является серьезным достижением, надеемся, что юбилейный год 30-летия НУА для Академии будет еще более результативным.

С приветственным словом к участникам конференций обратились: д-р ист. наук, заведующий кафедрой истории образования и воспитания из вуза – партнера – Поморской академии (Польша) Роман Томашевский. В рамках Дня науки проходит конференция студентов, которая имеет статус международной. В этом году участвуют студенты из Германии и Сербии, Беларуси, Франции, Казахстана. А с видео-приветствием выступила студентка из Эквадора, которая учится у в Академии на факультете «Референт-переводчик» Югча Вальверде Мириан Полетт (Эквадор).

На пленарной сессии с свои доклады представили:

Новикова Ольга Владимировна, заведующая ЛПК ХГУ «НУА» – «Организация работы Лаборатории планирования карьеры как инструмента формирования карьерно-профессиональных представлений и предпочтений студентов»;

Довиденко Владислав Геннадиевич, студент 2 курса факультета «Социальный менеджмент» – «Инновационные векторы конструирования карьерных стратегий в условиях изменяющегося рынка труда» (научн.руководитель – канд. социол.наук, доц. Зверко Т.В.);

Войно-Данчишина Ольга Леонидовна, канд. юрид. наук, доц., декан факультета последипломного образования – «"Радость учебы": образование взрослых (мировые тенденции и опыт)»;

Гонца Ольга Александровна, совладелица сети кондитерских «Перша цукерня Слобожанщини», выпускница факультета «Бизнес-управление» – «Факторы влияния на трудоустройство и карьеру соискателей: взгляд работодателя»;

Лебедин Никита Сергеевич, аспирант кафедры социологии и гуманитарных дисциплин – «Soft skills как ответ на вызовы современности» (науч. рук. – д-р социол. наук, проф. Михайлева Е.Г.).

После пленарного заседания работа продолжилась в 16 секциях, каждая из которых была посвящена наиболее актуальным проблемам образования в соответствии с темами конференций.

Всего было подано 246 заявок от участников Дня науки. Анализируя структуру участников можно отметить, что 187 материалов тезисов вошли в сборник XXVIII Международной студенческой научной конференции «Карьерно-профессиональные представления и предпочтения студентов: тренды, парадигмы, факторы».

В этом году данная конференция подтвердила статус международной, тезисы переставили студенты из Беларуси (Могилёвский государственный педагогический институт имени А.А. Кулешова, Минский инновационный университет), Франции (Университет Бургундии Франш-Конте), Сербии (Нови-Садский университет), Германии (Университет Отто фон Герике в Магдебурге), Казахстана (Алматы менеджмент университет). Также студенты из 10 ведущих учебных заведений Украины (Харьковский национальный университет

имени В. Н. Каразина, Харьковский национальный аграрный университет им. В. В. Докучаева, Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды, Харьковский национальный университет радиоэлектроники, Приднепровская государственная академия строительства и архитектуры, Харьковский региональный институт государственного управления Национальной академии государственного управления при Президенте Украины, Межрегиональная академия управления персоналом, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», Харьковский национальный университет городского хозяйства имени А.Н. Бекетова, Украинская инженерно-педагогическая академия) в тезисах осветили вопросы, связанные с проблемами формирования карьерно-профессиональных представлений, профессиональной карьеры и возможности развития карьерных линий в конкурентных условиях.

26 молодых ученых из Харькова, Запорожья, Франции представили свои исследования и поделились с коллегами знаниями и опытом в рамках работы XXVIII Научно-теоретической конференции молодых учёных «Организационно-управленческие подходы и содержание повышения квалификации преподавателей на начальных этапах академической карьеры».

В сборнике материалов XXVIII Региональной научно-практической конференции учителей «Профессиональное развитие учителя в современном образовательном поле» представлены работы 33 учителей-практиков Специализированной экономико-правовой школы ХГУ «НУА», которые посвящены профессиональной компетентности и профессиональному развитию учителя в эпоху цифровизации. В сборнике также затрагиваются вопросы необходимости модернизации образования и формирования новых технологий обучения с учетом вызовов современности.

По итогам определены лучшие докладчики. Хорошее настроение, интересная и плодотворная работа, раскрытие остроактуальных тем и направлений, интеграция школы и университета, высокий уровень организации – именно так можно охарактеризовать День науки-2021 в ХГУ «НУА».

Н. П. Гога

**ВОЗМОЖНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПОВЫШЕНИЯ
КВАЛИФИКАЦИИ МОЛОДЫХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ
В НАЧАЛЕ АКАДЕМИЧЕСКОЙ КАРЬЕРЫ
(о проведении научно-теоретической конференции
молодых ученых в ХГУ «НУА»)**

Системные трансформации системы образования, с одной стороны и запросы рынка труда, с другой, определяют постоянную актуальность обсуждения проблем и перспектив карьерного пути молодых специалистов, в общем, и молодых преподавателей, в частности. Широкий круг вопросов был рассмотрен в рамках научно-теоретической конференции молодых ученых «Организационно-управленческие подходы и содержание повышения квалификации преподавателей на начальных этапах академической карьеры». В 2021 году тема конференции объединила аспирантов, докторантов и преподавателей ХГУ «НУА», вузов Украины и Франции. Активно проявили себя в обсуждении доц. Калюжная Ю.И., доц. Чемоданова М.Ф., аспиранты Булах Н.П., Панасенко Л.О., Лебедин Н.С. В живой дискуссии были затронуты особенности построения карьеры молодого ученого в современном обществе с учетом противоречий, требований к личностным качествам и профессиональных компетенциям, необходимость самообразования как составляющего элемента «Long life education», трудовой мобильности как фактора профессиональной самореализации. Отдельно следует выделить внедрение различных форм дистанционных форм обучения как несомненного преимущества формирования и развития общепрофессиональных компетенции. Дистанционные формы позволяют усовершенствовать, и, в определенной степени, ускорить процесс повышения квалификации, встроить его в общую карьерную стратегию. В условиях объективных ограничений профессиональной мобильности именно сетевые и дистанционные формы расширяют возможности включения в учебные и научные программы независимо от географического фактора.

А также возможности цифрового пространства для формирования «бренда» современного молодого ученого

Были отмечены перспективы взаимодействия вузовской среды со стейкхолдерами и в целом бизнес-средой по созданию образовательных кластеров для увеличения возможности получения профессионального образования, создания программ переподготовки и повышения квалификации, предоставления возможностей молодым ученым для реализации научных исследований и проектов, продвижению публикаций в изданиях, входящих в международные наукометрические базы и т.д.

Содержательный аспект подготовки молодого ученого связан с формированием психологической культуры и развитием «Soft Skills». Психологическая культура обеспечивает всестороннее развитие молодого специалиста, становление его когнитивных стилей восприятия реальности, умений взаимодействовать с людьми, поведению в конфликтных ситуациях. При анализе факторов становления личности на первый план выходят навыки, связанные с проявлениями социального, эмоционального и адаптивного видов интеллекта, проявлений многофункционального мышления как умение находить баланс между различными направлениями профессиональной деятельности и проактивности в поведении. Проанализированы личностные барьеры, препятствующие успешному развитию «Soft Skills»: неготовность к саморазвитию, проблемы с целеполаганием, видением собственного профессионального пути, в том числе, связанного с реализацией в научной сфере. Участники конференции обозначили дальнейшие возможности и перспективы исследования в сфере представлений о карьере молодых ученых в современной Украине.

О. В. Тарасова

НАУКА В ШКОЛЕ

Научно-исследовательская работа в школе ведется на протяжении уже многих лет и представлена разными составляющими. Так, ученики 1–4 классов ведут исследовательскую работу в течение года и затем представляют свои проекты на конференции младших школьников «Старт в Науку» в рамках Дней науки в Харьковском гуманитарном университете «Народная украинская академия». Особенностью этого года стало проведение выставки научной игрушки.

Учащиеся 5–8 классов осуществляют научно-исследовательскую работу в рамках Юниор-МАН. В этом году 8 апреля 2021 прошли заседания 3 секций в Юниор-МАН. Учащиеся выступили со своими исследовательскими проектами по разным дисциплинам. 17 учащихся представили 21 работу по английскому языку, русскому языку и литературе, украинской литературе, математике, экономике, географии, химии и биологии. Наши юные исследователи подготовили интересные проекты и порадовали членов жюри своей культурой ведения дискуссии и достойными ответами на задаваемые им вопросы. Атмосфера на секциях была очень доброжелательная и способствовала открытой интеракции между участниками дискуссии.

Члены жюри и учителя дали высокую оценку выступлениям учащихся. Хильковская А. А., заведующая общеакадемической кафедрой иностранных языков, доцент, поблагодарила участников секции по иностранному языку за интересные презентации и очень достойный уровень английского языка. Она отметила, что участники взялись за очень сложные темы, и при этом, совершенно осознанно отвечали на вопросы и задавали вопросы другим участникам.

Цыбульская Э. И., канд. экон. наук, доц. кафедры экономики и права, высоко оценила организацию проведения Юниор-МАН в режиме онлайн, акцентировала внимание на том, что темы научных исследований школьников были актуальные, имели практическую значимость и затрагивали разные сферы – экономику, математику,

историю, биологию и географию. Результаты своих научных исследований участники презентовали в виде интересных и ярких презентаций. Цыбульская Э. И. высоко оценила работу учителей, которые хорошо поработали с учениками в плане ведения научной дискуссии и аргументации выводов.

Гончаренко В. Н., учитель высшей категории, учитель-методист, отметила, что представленные на рассмотрение работы показали значительный интерес участников к выбранным темам и к самому формату аналитической работы. Учащиеся показали умение владеть собой и, несмотря на волнение, убедительно и четко излагать суть своих разработок. Гончаренко В. Н., выразила надежду, что участники Юниор-МАН будут развиваться дальше, совершенствуя свои навыки исследовательской работы, ораторского мастерства и ведения научной дискуссии, а также присоединяться к работе Малой Академии Наук в старшей школе.

В работе МАН принимают участие ученики 9–11 классов, которые проводят более серьезную исследовательскую работу по разным дисциплинам. В течение многих лет ученики Специализированной экономико-правовой школы занимают призовые места на районном и областном этапах конкурса-защиты научно-исследовательских работ МАН.

В этом учебном году (2020/2021) на областном этапе было представлено 7 работ, из которых 6 работ получили призовые места. Нужно отметить, что защита работ проходила в онлайн режиме, что является необычной формой работы. Однако все конкурсанты успешно справились со всеми техническими вопросами и защитили свои работы на высоком уровне. Еще одним достижением этого учебного года является тот факт, что ученик 10 класса Чинский Иван будет представлять Народную украинскую академию и Харьковскую область на Всеукраинском этапе конкурсе-защите научно-исследовательских работ МАН Украины в секции «Зарубежная литература». Научные руководители из вуза и учителя школы гордятся своими учениками.

В рамках Дней науки уже 28 год подряд преподаватели СЭПШ принимают участие в научно-практической конференции учителей,

где рассматриваются актуальные вопросы образования и воспитания подрастающего поколения с учетом особенности современных реалий.

В этом году 10.04.2021 состоялась XXVIII Региональная научно-практическая конференция учителей «Профессиональное развитие учителя в современном образовательном поле». Работа учителей была представлена в трех секциях: «Современные модели и практики профессионального роста учителя: особенности цифровой эпохи», «Решение стратегических задач НУШ как контекст профессионального развития учителя», «Мотивация и формы повышения квалификации учителей иностранного языка в современных условиях». Доклады учителей были посвящены профессиональной компетентности и профессиональному развитию учителя в эпоху цифровизации. Учителя-практики Специализированной экономико-правовой школы ХГУ «НУА», рассматривали вызовы цифровой трансформации, как инструмент обучения профессиональному развитию. Также были затронуты вопросы необходимости модернизации образования и формирования новых технологий обучения с учетом вызовов современности.

В работе секций приняли участие 36 учителей и 4 гостей в секции иностранных языков. Это учителя иностранного языка, имеющие международные квалификации CELTA/DELTA, которые поделились своим опытом в подготовке к этим экзаменам, как одним из способов повышения квалификации учителя.

Несмотря на онлайн формат, в котором проходила конференция, работа секций была продуктивной. Учителя выступали с докладами и своими практическими наработками, на экранах были яркие презентации, отражающие суть выступлений. Руководители секций поблагодарили всех участников конференции за интересную и содержательную работу и отметили лучшие выступления.

Системная научная работа в СЭПШ позволяет утверждать, что Дни науки в школе были интересными и результативными для всех участников образовательного процесса.

**Презентація
НОВИХ НАУКОВИХ ВИДАНЬ**

В. И. Астахова

ВЫСШЕМУ ОБРАЗОВАНИЮ ВЫСОКОЕ ВНИМАНИЕ

Высшая школа Харьковщины: 80-е годы XX – начало XXI века (воспоминания, интервью, документы) : монография / под общ. ред. Е. В. Астаховой.– Харьков : Изд-во НУА, 2020. – 542 с.

Народная украинская академия продолжает работу по изучению истории образования на Харьковщине. Подтверждением этому стала уникальная коллективная монография «Высшая школа Харьковщины: 80-е годы XX века – начало XXI века» (воспоминания, интервью, документы)», вышедшая из печати в сентябре 2020 года в честь 30-летия ХГУ «НУА».

Уникальность работы заключается, прежде всего в составе авторов этой книги – их почти 30 человек, крупнейших специалистов в сфере образования. Ровно половина из них многие годы стояла у руля харьковской высшей школы, а значит знает и понимает чем живет вуз в наше сложное, беспокойное время. Семь ректоров, согласившихся принять участие в подготовке данного издания, работают на своих должностях и поныне, давая собственные оценки состояния высшего образования в Украине, высказывая интереснейшие суждения о проблемах и перспективах его дальнейшего развития.

Однако книга интересна еще и тем, что объективные оценки процессов, происходящих в системе высшего образования Украины, дают не только ректоры вузов, но и руководители других уровней – проректоры, деканы, заведующие кафедрами, ведущие преподаватели и сотрудники. Сквозь призму их личного восприятия и многолетнего опыта складывается достаточно объемная и яркая картина вузовской жизни в Украине на рубеже веков. Этому во многом способствовал так называемый «Гид для интервьюеров» – вопросник, разработанный руководителем научной школы по истории образования на Харьковщине, доктором исторических наук, профессором Е. В. Астаховой, а также скрупулезная работа интервьюеров – преподавателей НУА.

Среди многих по-настоящему интересных статей в книге выделяется работа академика В. С. Бакирова «Высшая школа – нелегкий путь трансформации», где ректор ведущего харьковского вуза – Национального университета имени В. Н. Каразина, председатель Совета ректоров Харьковского вузовского центра раскрывает свое видение роли университетов в жизни общества и, в частности, в современном мире. Сегодня с университетами происходит серьезная трансформация, – пишет В. С. Бакиров, – поскольку они вынуждены реагировать на целый ряд вызовов таких сложных и неоднозначных как массовизация высшего образования с неизбежным при этом снижением уровня подготовленности молодежи, поступающей в вузы; как внутренняя и внешняя эмиграция преподавателей, в результате которой снижается качество кадрового потенциала, а, следовательно, и качество преподавания; постепенный переход к самофинансированию, когда университет должен заниматься не столько учебным процессом и научными исследованиями, сколько зарабатыванием денег на сохранение материально-технической базы, издание научной литературы, содержание библиотеки и многое другое [1, с. 49–51].

Не только В. С. Бакиров, но и большинство других авторов монографии подчеркивают, что университет является духовным и интеллектуальным центром любого университетского города, своеобразным культурным «Хабом», пространством сохранения, развития и поддержки интеллигентности, образованности и культуры. Об этом с достаточно жесткой долей критики в адрес современных реформаторов высшего образования пишет ректор педагогического университета И. Ф. Прокопенко, возглавляющий этот главный педагогический вуз Харьковщины на протяжении 40 лет; проблемам миссии университета посвящают свои статьи академик Л. Н. Шутенко, руководивший Харьковским национальным университетом городского хозяйства с 1976 по 2011 год; проректор ХПИ по научно-исследовательской работе академик А. П. Марченко, заведующий кафедрой культурологии юридического университета профессор В. А. Лозовой и др.

Общая идея, пронизывающая собой все статьи, представленные в монографии – это преклонение перед университетом как перед центром духовности и культуры, и готовность служить ему в любых условиях и при любой ситуации. Причем как утверждает Е. В. Астахова – ответственный редактор данного издания, не работать в университете, а именно служить ему всеми силами души и разума, ибо именно такое служение является великим счастьем для каждого, кто к нему причастен [2].

Список библиографических ссылок

1. Астахова, Е.В. (ред). (2020). *Высшая школа Харьковщины: 80-е годы XX века – начало XXI века (воспоминания, интервью, документы)*. Харьков, Изд-во НУА, 542 с.
2. Астахова, Е. В. (2020). Высшая школа в изменчивом мире. *Время*, 1 сент., с. 3.

ОТЗЫВЫ НА КНИГУ

С. И. Посохов

доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой историографии, источниковедения и археологии Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина

«Народная украинская академия» давно и плодотворно изучает историю харьковской высшей школы. Впрочем, нужно сказать, что не только историю, но и современные проблемы, и не ограничиваясь высшей школой. Достаточно посмотреть изданные в НУА книги о педагогических династиях и учителях, программы ежегодных конференций, посвященных актуальным вопросам современного образования. И все же эта книга занимает особое место. Она являет собой сочетание аналитики и воспоминаний, документальных очерков и размышлений. Она посвящена недавнему прошлому, которое не всеми еще прочитывается как история. Но очевидно, что этот период (конец XX – начало XXI века) являет собой переходной этап от «того, что было» к «тому, что есть». Его оценить сложно. Что-то мы

потеряли, что-то приобрели. Можно говорить «о противоречивом процессе реформирования». Но эти слова будут неубедительны. Вот почему составители этой книги пошли по другому пути: они решили опереться на личный опыт, представить вариант «коллективной памяти». Среди авторов много выдающихся ученых и педагогов, талантливых руководителей, чье мнение всегда было весомым в нашем регионе. Тем интереснее узнать их оценки этого этапа, сопоставить между собой, и благодаря этому увидеть нюансы образовательной политики того времени, осознать роль личности в системе образования. Для меня большая честь быть среди авторов этой книги. Безусловно, мой опыт несопоставим с опытом ректоров и проректоров, многие годы руководивших высшими учебными заведениями Харькова. Однако, благодаря вопросам, на которые мне пришлось отвечать, я еще раз понял, как важно не прервать связь поколений, опереться на традицию, помнить о своих учителях, о своей ответственности перед ними. Без такой практики не только высшая школа, но и школа вообще, утратят свою гуманистическую сущность, встанут на путь в никуда. И никакие технологии не помогут найти выход. Об этом нужно говорить сейчас, и говорить громко.

В. А. Золотарев

*зав.кафедрой технологии дорожно-строительных материалов и химии
Харьковского национального автомобильно-дорожного университета,
профессор*

Уважаемые Валентина Илларионовна
и Екатерина Викторовна!

Пишу вам, чтобы высказать свое впечатление от работы, выполненной коллективом НУА. Она меня удивила, по крайней мере, трижды. Во-первых, когда я получил приглашение к разговору, я подумал: еще одна энциклопедия с шаблонными текстами на одну-две страницы об интересных университетских лицах. Зачем и сколько это будет стоить в зависимости от количества строк?

Второй, когда я начал сотрудничать с Еленой Владимировной. Странно, подумал я, какой-то неформальный подход и объем практически не ограничен.

Третий, наиболее для меня неожиданный – работа вышла на «пясть». Даже не верится, но вышла. И это в такое неблагоприятное для всех время, особенно тяжелое для школы и для высшей школы.

Но самое главное, что даже при беглом знакомстве с монографией, я понял, что это глубоко продуманное по форме и содержанию коллективное произведение. Конечно, монография полезна для составителей и для принявших в ней участие действующих лиц, для НУА в целом, для нашего слобожанского научно-педагогического сообщества. Более того, она задумана так, чтобы по восприятию отдельных интервьюируемых составить общие представления о состоянии нашего образования и науки.

Конечно, это прекрасно удалось.

Прежде всего, не оказалось безразличных. Чувствуется искренность, профессионализм, глубокое осознание нынешнего представления (даже предложения) о путях дальнейшего развития. Нельзя не заметить, что практически в каждом очерке, благодарность учителям. Это говорит о достоинстве, интеллигентности, культуре и просвещенности участников исследования. По цели, задачам и результатам – это, конечно, исследование.

Ответы на вопрос «до» и «сейчас» фиксируют тот очевидный факт, что не все благополучно, а может даже и прискорбно в нашей высшей школе сейчас: низкий интеллектуальный уровень поступающих во многом приистекающий из-за механистической и вредной системы ВНО; планомерное уничтожение уважения и оценки (материальной и моральной) работников образования и науки; неподкрепленное профессионализмом расширение сфер деятельности университетов, приведшее к тому, что в погоне за престижными профессиями и выживанием «пирог печет сапожник, а сапоги тачает пирожник». Очевидно нежелание способных молодых людей идти в науку; снижение уровня научных разработок и их невостребованность (нашим «предпринимателям» проще купить и перепродать или закупить все за рубежом за валюту, которой у нас нет, выручить прибыль здесь,

перевести ее в валюту там и, как результат, обескровить страну (государство); создание благоприятных условий для эмиграции молодых ученых лучших профессионально, но нищих духом (любовь к Родине мало кого удерживает, а патриотом может быть только профессионал); потеря престижа фундаментальных (сфера деятельности настоящих университетов) наук и тяга к «беловоротничковой» деятельности, для которой у нас еще долго не будет возможностей, апатия студентов к обучению – совмещение работы и учебы считается нормой вопреки принципу, что учеба тоже работа; порочная система контрактного обучения в государственных университетах (она не спасает, а разлагает высшую школу); преждевременная радость от увеличения количества иностранных студентов может смениться огорчением, когда там, на родине будут по-настоящему экзаменовать обучавшихся у нас (как это было в Бангладеш, как это в США в отношении эмигрантов); упование на дистанционное обучение, к которому мы не готовы и представлены самим себе; обман с уменьшением учебной нагрузки от 900 до 600 часов за счет сокращения читаемых курсов или их объема; тенденция к свободному посещению без введения объективной оценки знаний пропущенного; абсолютизация ректорского самовластия; стремление перевести государственные вузы на самоокупаемость; зависимость финансирования вузов от государственного заказа, в результате чего технические вузы просто вымрут; уничтожение принципа коллективности в студенческой и, кстати, преподавательской жизни во многом из-за ожидания, кого уволят следующим.

Достигнута главная цель – коллективная оценка состояния высшей школы Харьковщины. Думаю, она типична для ВУЗов по всей Украине. Было бы хорошо проанализировать, систематизировать высказанные в монографии соображения, сделать выводы, вынести их на Совет ректоров Харькова с тем, чтобы затем ознакомить с ними Министерство образования науки, НЯЗЯВО и отраслевые министерства. Возрождение высшей школы страны – общее дело государства, а не насаждение принципов самовыживания.

Я выражаю искреннюю благодарность за привлечение меня к участию в работе, за сотрудничество и за результат.

Е. В. Астахова

«ДИАЛОГИ СО ВРЕМЕНЕМ» – ЕЩЕ ОДИН ШАГ ИСТОРИЗАЦИИ НУА

Название юбилейного издания, посвященного первому тридцатилетию со дня основания Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия», выбрано не случайно. «Диалоги со временем» – не совсем обычная книга. Как, впрочем, не совсем обычна и сама НУА.

У каждого учебного заведения – своя история, ни на кого не похожая.

Так и с Народной украинской академией. Это – особая планета, история у нее тоже особая. Очень динамичная, насыщенная, современная и... добрая.

У НУА, в отличие от многих иных, историзация процесса идет, что называется, по ходу, с колес: от первого дня создания ведутся уникальные Летописи, живет активно Музей истории НУА, который уже сам имеет более чем двадцатилетнюю историю, издается многотиражная газета «Академия», собираются персоналии ученых и преподавателей... Шаг за шагом, одновременно с развитием и быстрым движением, НУА создает, пишет, фиксирует свою историю.

И делает это не просто «про запас», на будущее, а всеми силами старается, чтобы те, кто попадает в орбиту планеты НУА, знали и уважали ее историю, гордились ею и с честью продолжали. Ведь это очень важно – знать, понимать, чтить и транслировать ценности своей Alma mater, ее традиции и символы.

Юбилеи в мире университетов – особая страница истории отечественного образования. И далеко не самая простая. Ведь в истории все переплетено – взаимосвязано; так и в истории учебных заведений, научных школ и образовательных систем: кто от кого произошел, кто был раньше, а кто позже...

Народная украинская академия – уникальна, она создавалась, что называется, greenfield, с чистого листа. Но она же – наследница

харьковской высшей школы, уникальной образовательной среды Харьковщины. Она – продолжатель, надеемся, достойный, и она же – принципиально новая институциональная форма, ибо сочетает в себе университет, общеобразовательную и дошкольные ступени. Тот самый модуль непрерывного образования, который «длиною в жизнь и шириною в жизнь».

Конечно, описать всю историю первого тридцатилетия НУА, ее многогранную деятельность, достижения невозможно. К тому же, процесс историзации, который уже упоминался, сопровождался подготовкой и публикацией монографий к предыдущим юбилеям учебного заведения [1]. В тех изданиях хорошо представлены направления деятельности академии, многочисленные документы, свидетельствующие о процессе легитимизации комплекса, прохождении им определенных институциональных процессов. Конечно, много фотографий, очерков, статей – все то, что сопровождает жизнь любого учебного заведения и в совокупности дает представление о его «лица необщем выражении».

Но к 30-летию не хотелось повторяться, возникла идея сделать несколько иначе, чем раньше. Так, чтобы, продолжив традицию юбилейных изданий, не дублировать их, а дополнить, добавить, привнести что-то новое, что позволило бы полнее и глубже понять и почувствовать, что собой представляет планета НУА с высоты уже трех десятилетий истории.

Решено было через индивидуальные истории «собрать» коллективную память, посмотреть, что в «сухом остатке» у выпускников, преподавателей, сотрудников и друзей оставляет в жизни такое явление, как Народная украинская академия.

Так появились эссе-воспоминания – сердцевина юбилейного издания. Конечно, эссе субъективны. Особенно если говорить о выпускниках, ибо приглашались к участию, откликнулись, находили время и готовили свои воспоминания не все выпускники (все – было бы абсолютно нереально), а только те, кто не сошел с орбиты *Alma mater*, связан с ней, контактирует.

Конечно, субъективность в отборе авторов, избранный жанр

и юбилейный формат издания накладывают отпечаток. Эссе, практически все без исключения, позитивны, пафосны, с нотками восторженности и – всегда – признательности и благодарности.

Но даже через этот «юбилейный налет» при ближайшем рассмотрении хорошо прочитываются характерные черты и особенности НУА, ее принципы и ценности, красной нитью проходят знаковые события, традиции, харизматичные ипостаси «отцов-основателей» и преподавателей, являющих собой основу культурно-образовательной среды Народной украинской академии.

Во многих эссе прочитывается признание и принятие основных ценностей НУА – уважения, человечности, реальной индивидуализации образовательного процесса, понимания того, что академия числит за собой как один из базовых смыслов, как главный навык будущего – понимать и научиться использовать свою человечность. В эпоху цифровизации такой маркер проступил еще отчетливее.

Очень интересовало авторов проекта описание академической повседневности, академического быта, системы взаимоотношений «внутри». Хотелось при помощи такого источника исторической информации, как эссе, вычленить черты академической корпорации интересующего нас отрезка времени. Что-то получилось, что-то, возможно, не очень. Но интереснейший пласт истории НУА опубликован, введен в оборот. И это главное.

История такой сложной институциональной структуры, как инновационное учебное заведение, возникающее первым в своем классе-виде-периоде, требует, безусловно, изучения большого корпуса источников и литературы. В издании опора сделана на воспоминания, изложенные в форме эссе. При таком подходе что-то, конечно, осталось за кадром, что-то проступило гипертрофированно рельефно. Но юбилейное издание – не классический исторический труд. Скорее – этапная публикация, позволяющая зафиксировать не только факты и имена, но и эмоции.

Представляется, что корпус преподавательских эссе позволяет увидеть важную для НУА преемственность с харьковской высшей школой. А эссе выпускников четко прорисовывают подходы академии

к сочетанию учебной и внеучебной деятельности, к созданию в университете и школе широкого спектра возможностей для развития и «набора высоты», которое совсем недавно получило в литературе определение «университетского пространства» (И. П. Кулакова, 2006).

Эссе дало возможность увидеть способы предъявления своей самости внеуниверситетскому миру, которые сложились и стали характерны для воспитанников академической среды. Тех самых воспитанников, которые представляют собой интереснейшую генерацию сегодняшнего и завтрашнего дня страны и мира, которыми НУА искренне гордится и с которыми связывает свои перспективы.

Если присмотреться к изданию повнимательнее, то можно увидеть еще один значимый вектор. НУА периода своего первого тридцатилетия прекрасно иллюстрирует сложную и неоднозначную тенденцию, в соответствии с которой образование постепенно перестает быть государственным проектом и переходит в сферу инициативы и ответственности самого человека.

Это маркер, однозначно определить цвет которого сегодня сложно. Но, смеем надеяться, на примере истории первого тридцатилетия НУА, инициатива, профессионализм и ответственность в совокупности с харизматичностью и верой в человека могут не только города строить, но и целые планеты создавать. Такие, как Народная украинская академия.

Список библиографических ссылок

1. Астахова, Е. В. (ред.). (2001). *Народная украинская академия: вчера, сегодня, завтра...* Харьков, 188 с.
2. Астахова, В. И., Астахова, Е. В. (ред.). (2006). *Очерки истории Народной украинской академии*. Харьков: Изд-во НУА, 519 с. Available at: <http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/handle/123456789/462> [Accessed 11 Apr. 2021].
3. Астахова, Е. В. (ред.). (2015). *Дорогу осилит идуций...* Харьков: Изд-во НУА, 646 с Available at: <http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/handle/123456789/1260> [Accessed 11 Apr. 2021].

References

1. Astakhova, Ye. V. (red.). (2001). *Narodnaya ukrainskaya akademiya: vchera, segodnya, zavtra...* [People's Ukrainian Academy: yesterday, today, tomorrow ...]. Khar'kov, 188 p.
2. Astakhova, V. I., Astakhova, Ye. V. (red.). (2006). *Ocherki istorii Narodnoy ukrainskoy akademii* [Essays on the history of the Ukrainian People's Academy] Khar'kov: Izd-vo NUA, 519 p. Available at: <http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/handle/123456789/462> [Accessed 11 Apr. 2021].
3. Astakhova, Ye. V. (red.). (2015). *Dorogu osilit idushchiy...* [The road will be mastered by the walking...]. Khar'kov: Izd-vo NUA, 646 s Available at: <http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/handle/123456789/1260> [Accessed 11 Apr. 2021].

Н. В. Статівка

ГЛОСАРІЙ ЗАКОНОДАВЧИХ ТЕРМІНІВ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ДОВІДКОВЕ ВИДАННЯ

Глосарій законодавчих термінів освітньої діяльності: довідкове видання / І. Б. Кравчина, Г. Б. Тимохова ; Нар. укр. акад. – Харків : 2020. – 506 с.

Трансформація освітньої діяльності в умовах поширення глобалізаційних та інтеграційних процесів вимагає ефективнішого використання існуючого та розробки новітнього інструментарію даної галузі. Потреба подібних видань зумовлена передусім нагальною потребою узагальнюючих праць і зокрема довідникового, енциклопедичного характеру, які б давали цілісний образ законодавчих термінів освітньої діяльності України. Таким чином цілком зрозуміла актуальність, теоретична та практична значущість задуму авторів Глосарію – узагальнити та розкрити термінологію основних понять і відповідних термінів освітньої діяльності України.

Аналіз структури і змістового наповнення Глосарію засвідчує, що цей в довіднику описується організація, функціонування, розвиток освітньої діяльності в умовах глобалізації та євроінтеграції. До глосарію увійшло понад 1700 термінів, які розміщено за абеткою. Біля кожного терміна в круглих дужках вказується номер і назва нормативно-правового акту та наводиться стаття або пункт, у якому вміщено той чи інший термін. За основу переліку термінів глосарію насамперед узяті термінологія нових законів про освіту, вищу освіту, наукову і науково-технічну діяльність та щодо освіти осіб з особливими потребами, також відповідних підзаконних нормативно-правових актів. Зокрема узагальнено системне визначення ключових понять і відповідних термінів, що описують її організацію, функціонування, розвиток в умовах глобалізації та євроінтеграції і надають можливість здійснювати фахову комунікацію, розуміти міжнародну, європейську термінологію освітньої діяльності. Крім того, терміни та їх визначення доповнені базовими поняттями міжнародних регуляційно-рекомендаційних документів ООН, ОСЕР, ЄС стосовно освітніх

і дослідницьких просторів. Якщо до одного терміна сформовано декілька визначень, вміщених у різних законах або стандартах, у словнику подаються всі варіанти, виявлені упорядниками.

Глосарій має зручну організацію. Системність і структурованість термінології дозволяє оптимізувати процес роботи з матеріалом. Мікроструктура довідкового видання є одночасно стислою та інформативною.

Глосарій адресовано фахівцям у різних галузях вітчизняної освітньої сфери, державної влади, бізнесу, суспільства в цілому, широкому колу осіб, зацікавленим в модернізації та європейської інтеграції національної вищої освіти, підвищенні її глобальної конкурентоспроможності.

М. О. Красуля

**ПРО МОНОГРАФІЮ «СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК
СИСТЕМИ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ
В ІННОВАЦІЙНОМУ ОСВІТНЬОМУ ЗАКЛАДІ
(УЗАГАЛЬНЕННЯ ДОСВІДУ)»**

Становлення та розвиток системи фізичного виховання в інноваційному освітньому закладі (узагальнення досвіду) : монографія / Нар. укр. акад. ; під ред. Красулі М. О. ; [упоряд. : Красуля М. О. (відпов. ред.), Колісниченко Ж. О., Красуля А. В., Ніколаєва С. В.]. – Харків : Вид-во НУА, 2020. – 205 с.

Монографія присвячена дослідженню актуальної проблеми – аналізу системи фізичного виховання в навчальному комплексі з безперервною системою освіти. Монографія є результатом багаторічної роботи викладачів інтегрованої кафедри фізичного виховання та спорту ХГУ «НУА» і переслідує ціль побудови цілісної системи фізичного виховання на усіх ступенях – від дошкільної, шкільної до вищої освіти.

У монографії розглянуто наступні питання:

– теоретичні питання, що стосуються визначенню ролі фізичної культури у формуванні особистості учнів та студентів. На основі аналізу літературних джерел та власного досвіду практичної роботи, автори доводять значення фізичного виховання на всіх етапах освіти та необхідність його удосконалення;

– принципи та особливості організації занять з фізичного виховання в умовах безперервної освіти, умови забезпечення їх наступності;

– викладання «Фізичної культури» в рамках середньої освіти, зокрема, особливості організації навчальних занять в СЕПШ, а також інших форм позакласної спортивно-масової роботи;

– організації занять з «Фізичного виховання» в університеті, зокрема: аналіз сформованої в академії системи занять, результати наукових досліджень авторів по різних питаннях фізкультурно-освітньої діяльності у ЗВО;

– формування мотивації до занять, вимоги до сучасного викладача фізичного виховання.

Таким чином, у монографії досить повно узагальнено досвід викладачів кафедри фізичного виховання та спорту Народної української академії з організації навчального процесу в умовах безперервної освіти. Наведені результати досліджень, методики та принципи проведення занять можуть бути використані викладачами фізичного виховання у закладах середньої та вищої освіти для удосконалення навчального процесу та виховання здорової молоді, здатної до самостійного використання засобів фізичної культури для самовдосконалення та саморозвитку.

Відомості про авторів

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ**INFORMATION ABOUT
THE AUTHORS****Ануфрієва Ірина Леонідівна**

доц., Харківський гуманітарний
університет «Народна українська
академія»
ir@nua.kharkov.ua

Anufriieva Iryna

Associate Professor, Kharkiv
University of Humanities “People’s
Ukrainian Academy”

Астахова Валентина Іларіонівна

д-р іст. наук, проф., Харківський
гуманітарний університет «Народна
українська академія»
rector@nua.kharkov.ua

Astakhova Valentyna

Doctor of History, Professor, Kharkiv
University of Humanities “People’s
Ukrainian Academy”

Астахов Віктор Вікторович

канд. юрид. наук, проф.,
Харківський гуманітарний
університет «Народна українська
академія»
vva@nua.kharkov.ua

Astakhov Victor

Ph.D. (Law), Professor, Kharkiv
University of Humanities “People’s
Ukrainian Academy”

Астахова Катерина Вікторівна

д-р іст. наук, проф., Харківський
гуманітарний університет «Народна
українська академія»
rector@nua.kharkov.ua

Astakhova Kateryna

Doctor of History, Professor, Kharkiv
University of Humanities “People’s
Ukrainian Academy”

Бабаєв Валерій Юрійович

канд. держ. упр., доц., Харківський
гуманітарний університет «Народна
українська академія»
babaevv@ukr.net

Babaiev Valerii

Ph.D. (Public Administration),
Associate Professor, Kharkiv
University of Humanities “People’s
Ukrainian Academy”

Батаєва Катерина Вікторівна

д-р філос. наук, проф., Харківський
гуманітарний університет «Народна
українська академія»
bataevaekaterina72@yahoo.com

Bataieva Kateryna

Doctor of Philosophy, Professor,
Kharkiv University of Humanities
“People’s Ukrainian Academy”

Бірченко Олена Володимирівна

канд. соціол. наук, доц., Харківський
гуманітарний університет «Народна
українська академія»
elena77daoup@gmail.com

Birchenko Olena

Ph.D. (Sociology), Associate
Professor, Kharkiv University of
Humanities “People’s Ukrainian
Academy”

Бондаренко Олександр Вікторович

аспірант, Харківський гуманітарний
університет «Народна українська
академія»
nir-nua@ukr.net

Bondarenko Oleksandr

Postgraduate Student, Kharkiv
University of Humanities “People’s
Ukrainian Academy”

**Войно-Данчишина Ольга
Леонідівна**

канд. юрид. наук, доц., Харківський
гуманітарний університет «Народна
українська академія»
kcentr@nua.kharkov.ua

Voino-Danchishina Olga

Ph.D. (Law), Associate Professor,
Kharkiv University of Humanities
“People’s Ukrainian Academy”

Гога Наталія Павлівна

канд. психол. наук, доц.,
Харківський гуманітарний
університет «Народна українська
академія»
nata181181@rambler.ru

Hoга Natalia

Ph.D. (Psychology), Associate
Professor, Kharkiv University of
Humanities “People’s Ukrainian
Academy”

Гусленко Ірина Юрївна

канд. пед. наук, доц., Харківський
гуманітарний університет «Народна
українська академія»
guslenkoir@hotmail.com

Guslenko Iryna

Ph.D. (Pedagogy), Associate
Professor, Kharkiv University of
Humanities “People’s Ukrainian
Academy”

Драннік Анастасія Андріївна

студентка, Харківський
гуманітарний університет «Народна
українська академія»

Drannyk Anastasyia

student, Kharkiv University of
Humanities “People’s Ukrainian
Academy”

-
- Зверко Тамара Василівна**
канд. соц. наук, доц., Харківський
гуманітарний університет «Народна
українська академія»
sm@nua.knarkov.ua
- Zverko Tamara**
Ph.D. (Sociology), Associate
Professor, Kharkiv University
of Humanities “People’s Ukrainian
Academy”
- Золотарьов Віктор Олександрович**
д-р техн. наук, проф., Харківський
національний автомобільно-
дорожній університет
- Zolotarev Victor**
Doctor of Engineering Sciences
Professor, Kharkiv National
Automobile and Highway University
- Іванова Ольга Анатоліївна**
канд. екон. наук, доц., Харківський
гуманітарний університет «Народна
українська академія»
olgaiva.nua@gmail.com
- Ivanova Olga**
Ph.D. (Economics), Associate
Professor, Kharkiv University
of Humanities “People’s Ukrainian
Academy”
- Івахненко Антоніна Олександрівна**
канд. філол. наук, доц., Харківський
гуманітарний університет «Народна
українська академія»
ivakhnenkoantonina@gmail.com
- Ivakhnenko Antonina**
Ph.D. (Philology), Associate
Professor, Kharkiv University
of Humanities “People’s Ukrainian
Academy”
- Калюжна Юлія Іванівна**
канд. політ. наук, доц., Харківський
національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди
Kaliuzhna.yulia@gmail.com
- Kalyuzhna Yuliya**
Ph.D. (Political Science), Associate
Professor, H. S. Skovoroda Kharkiv
National Pedagogical University
- Кірвас Віктор Андрійович**
канд. техн. наук, проф., Харківський
гуманітарний університет «Народна
українська академія»
itm.nua@ukr.net
- Kirvas Victor**
Ph.D. (Engineering Sciences),
Professor, Kharkiv Humanitarian
University “People’s Ukrainian
Academy”

- Коллін Свен-Олоф**
Ph.D., проф. корпоративного управління, Вільний університет Сканії (Швеція), афільований проф., Почесний професор Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»
svencollin@yahoo.com
- Краснопольський Володимир Едуардович**
д-р. пед. наук, доц., Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
v.e.krasnopolskyi@gmail.com
- Красуля Марина Олександрівна**
канд. техн. наук, доц., Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»
fiz@nua.karkov.ua
- Майборода Роман Вадимович**
аспірант, Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»
- Михайлов Олександр Володимирович**
аспірант, Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»
- Михайльова Катерина Геннадіївна**
д-р соціол. наук, проф., Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»
emihaileva@gmail.com
- Collin Sven-Olof**
Ph.D. (Corporate Governance), Professor, Free University of Scania (Sweden), Affiliate Professor, Honorary Professor of Kharkiv University of Humanities “People’s Ukrainian Academy”
- Krasnopolskyi Volodymyr**
Doctor of Pedagogics, Associate Professor, Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko
- Krasulia Marina**
Ph.D. (Engineering Sciences), Associate Professor, Kharkiv University of Humanities “People’s Ukrainian Academy”
- Mayboroda Roman**
Postgraduate Student, Kharkiv University of Humanities “People’s Ukrainian Academy”
- Mykhailov Oleksandr**
Postgraduate Student, Kharkiv University of Humanities “People’s Ukrainian Academy”
- Mykhaylyova Kateryna**
Doctor of Sociology, Professor, Kharkiv University of Humanities “People’s Ukrainian Academy”

-
- Помазан Ігор Олександрович**
канд. філол. наук, доц., Харківський
гуманітарний університет «Народна
українська академія»
igor_pomazan@ukr.net
- Posmazan Igor**
Ph.D. (Philology), Associate
Professor, Kharkiv University of
Humanities «People’s Ukrainian
Academy»
- Посохов Сергій Іванович**
д-р іст. наук, проф., Харківський
національний університет
імені В. Н. Каразіна
- Posokhov Sergiy**
Doctor of History, Professor,
V. N. Karazin Kharkiv National
University
- Свіщова Євгенія Віталіївна**
канд. фіз.-мат. наук, доц.,
Харківський гуманітарний
університет «Народна українська
академія»
evishchova@gmail.com
- Svishchova Yevheniia**
Ph.D. (Physics ad Mathematics),
Associate Professor, Kharkiv
University of Humanities “People’s
Ukrainian Academy”
- Скачкова Орина Олександрівна**
студентка, Харківський
гуманітарний університет «Народна
українська академія»
- Skachkova Oryna**
student, Kharkiv University of
Humanities “People’s Ukrainian
Academy”
- Статівка Наталія Валеріївна**
д-р наук з держ. упр., проф.
Харківський регіональний інститут
державного управління
Національної академії державного
управління при Президентові
України
nir-nua@ukr.net
- Stativka Natalia**
Doctor of Public Administration,
Professor, Kharkiv Regional Institute
of Public Administration of the
National Academy of Public
Administration attached to the Office
of the President of Ukraine
- Тарасова Оксана Валеріївна**
учитель, учитель-методист,
Спеціалізована економіко-правова
школа Народної української академії
seps_h_nua@ukr.net
- Tarasova Oxana**
School Teacher, Specialist on
Methods of Teaching, Specialized
Economics and Law School, “People’s
Ukrainian Academy”

- Тимохова Галина Борисівна**
канд. екон. наук, доц., Харківський
гуманітарний університет «Народна
українська академія»
tymohova@gmail.com
- Тимошенкова Тамара Михайлівна**
канд. філол. наук, проф.,
Харківський гуманітарний
університет «Народна українська
академія»
germ-rom-nua@ukr.net
- Томашевський Роман**
д-р іст. наук, проф., Поморська
академія (Польща)
trop3@op.pl
- Тюріна Діна Миколаївна**
канд. пед. наук, доц., Харківський
гуманітарний університет «Народна
українська академія»
nir-nua@ukr.net
- Хільковська Ася Олександрівна**
ст. викл., Харківський гуманітарний
університет «Народна українська
академія»
asia.khilkovska@gmail.com
- Цибульська Елеонора Іванівна**
канд. екон. наук, доц., Харківський
гуманітарний університет «Народна
українська академія»
ellatsib@gmail.com
- Tymokhova Halyna**
Ph.D. (Economics), Associate
Professor, Kharkiv University
of Humanities “People’s Ukrainian
Academy”
- Tymoshenkova Tamara**
Ph.D. (Philology), Professor, Kharkiv
University of Humanities “People’s
Ukrainian Academy”
- Tomaszewski Roman**
Doctor of History, Professor,
Academia Pomorska (Poland)
- Tiurina Dina**
Ph.D. (Pedagogics), Associate
Professor, Kharkiv University
of Humanities “People’s Ukrainian
Academy”
- Khilkovska Asia**
senior lecturer, Kharkiv University
of Humanities “People’s Ukrainian
Academy”
- Tsybulska Eleonora**
Ph.D. (Economics), Associate
Professor, Kharkiv University
of Humanities “People’s Ukrainian
Academy”

Чибісова Наталія Григорівна

канд. філос. наук, проф.,
Харківський гуманітарний
університет «Народна українська
академія»
chibisova@ukr.net

Chybisova Nataliia

Ph.D. (Philosophy), Professor,
Kharkiv University of Humanities
“People’s Ukrainian Academy”

Червяковська Йоланта

аспірантка, Поморська академія
(Польща)
trop3@op.pl

Czerwiakowska Jolanta

Postgraduate Student, Professor,
Academia Pomorska (Poland)

Ялова Анастасія Альбертівна

студентка, Харківський
гуманітарний університет «Народна
українська академія»

Yalova Anastasiia

student, Kharkiv University of
Humanities “People’s Ukrainian
Academy”

Яременко Олег Леонідович

д-р екон. наук, проф., Харківський
гуманітарний університет «Народна
українська академія»
v.o.yaremenko@gmail.com

Yaremenko Oleg

Doctor of Economics, Professor,
Kharkiv University of Humanities
“People’s Ukrainian Academy”

Яріз Євгеній Михайлович

доц., Харківський гуманітарний
університет «Народна українська
академія»
Eugenio2012@mail.ru

Yariz Yevgenii

Associate Professor, Kharkiv
University of Humanities “People’s
Ukrainian Academy”

ЗМІСТ

Слово до читача	5
Трансформація соціальних функцій освіти й методів навчання: виклики і перспективи у XXI столітті	7
<i>Астахова Е. В.</i> Университетский преподаватель в условиях кардинальных трансформаций образовательных систем	9
<i>Астахов В. В.</i> Дефиниция «Образовательные услуги» – юридическая форма или терминологический казус	25
<i>Майборода Р. В., Зверко Т. В.</i> Концептуальні засади громадянського суспільства: соціологічне осмислення поняття та підходів до розвитку	36
<i>Иванова О. А.</i> Стейкхолдер-менеджмент современной образовательной организации	48
<i>Чибисова Н. Г.</i> Мирозозрение и творчество: к вопросу формирования личности	56
<i>Бирченко Е. В., Михайлов А. В.</i> Рынок труда Украины и миграция молодых высококвалифицированных специалистов: социальная укорененность взаимовлияния	66
<i>Свіцова С. В.</i> Про деякі аспекти трансформації питання строгості в математиці	79
<i>Гога Н. П.</i> Особенности развития я-концепции современного студента (опыт «Зимней школы лидерства» ХГУ «НУА»)	86
<i>Томашевський Р.</i> Академічна реформа у Польщі в період 2018–2021 рр. (крізь призму Covid-19)	94
<i>Czerwiakowska J.</i> Continuation of self-directed education in the Covid-19 situation (according to seniors in Pomerania)	109
Сучасне суспільство в контексті гуманітарного знання й проблеми економічного розвитку	123
<i>Яременко О. Л.</i> Інститути як підстава спряження технологічних та соціально-економічних змін	125
<i>Статівка Н. В., Тимохова Г. Б.</i> Економічні аспекти збереження соціального потенціалу в сучасному українському суспільстві	136
<i>Войно-Данчишина О. Л.</i> Трудові відносини та пандемія: законодавче врегулювання	146

<i>Collin S.-O., Gertsson N.</i> The Partnership structure of the audit firm: Governance of audit firms and its implications on the audit firm and audit quality	157
<i>Бабаєв В. Ю.</i> Сучасні теоретичні моделі економічного розвитку країн	181
<i>Калюжна Ю. І.</i> Політико-економічні доміанти та соціокультурні наративи ХХІ ст. як детермінанти «майбутньої апокаліптичної реальності»	190
<i>Бондаренко О. В.</i> Щодо формування стратегії управління експортними ризиками в агробізнесі	200
Проблеми лінгвістики, лінгводидактики, літературознавства та перекладу	211
<i>Ануфриєва И. Л.</i> Влияние пандемии на организацию учебного процесса	213
<i>Івахненко А. О.</i> Деякі особливості використання теми природи в поезії Емілі Дікінсон	219
<i>Краснопольський В. Е., Гусленко І. Ю.</i> Впровадження сучасних технологій віртуальної реальності в іншомовну підготовку здобувачів вищої освіти	231
<i>Помазан І. О.</i> Патріотизм очима панегіристів українського Бароко	243
<i>Тимошенко Т. М.</i> Стилистический аспект реализации прагматической целеустановки высказывания	252
<i>Хильковская А. А.</i> О сущности, особенностях и границах агрессивного и конфликтного дискурса	257
<i>Яриз Е. М.</i> Анализ методов обучения работе с текстами на занятиях по аналитическому чтению	272
Студентська трибуна	281
<i>Скачкова О. О.</i> Розвиток систем медіації та комплаєнса на українських підприємствах	283
<i>Ялова А. А.</i> Особливості передачі комічного в кіноперекладі на матеріалах фільму «Вартові Галактики»	295
<i>Драннік А. А.</i> Соціологічні аспекти комп'ютерно-опосередкованої взаємодії соціальних акторів	304
Наука в НУА	311
<i>Михайлова К. Г.</i> Абітурієнтське середовище під впливом глокальних впливів: науковий аналіз проблеми	313

<i>Кирвас В. А.</i> Экспертные оценки элементов учебного процесса (Межвузовская научно-практическая конференция 21 ноября 2020 г.)	317
<i>Цибульська Е. І.</i> Управління як чинник економічної рівноваги. За підсумками конференції молодих вчених	321
<i>Иванова О. А., Тюрина Д. Н.</i> День науки 2021	323
<i>Гога Н. П.</i> Возможности и перспективы повышения квалификации молодых преподавателей в начале академической карьеры (о проведении научно-теоретической конференции молодых ученых в ХГУ «НУА»)	327
<i>Тарасова О. В.</i> Наука в школе	329
Презентація нових наукових видань	333
<i>Астахова В. И.</i> Высшему образованию высокое внимание	335
Отзывы на книгу	
<i>Посохов С. И.</i>	337
<i>Золотарев В. А.</i>	338
<i>Астахова Е. В.</i> «Диалоги со временем» – еще один шаг историзации НУА	341
<i>Статівка Н. В.</i> Глосарій законодавчих термінів освітньої діяльності: довідкове видання	346
<i>Красуля М. О.</i> Про монографію «Становлення та розвиток системи фізичного виховання в інноваційному освітньому закладі (узагальнення досвіду)»	348
Відомості про авторів	351

В 90

Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія» / [редкол.: К. В. Астахова (голов. ред.) та ін.]. – Харків : Вид-во НУА, 2021. – Т. 27. – 364 с.

ISSN 1993-5560

Щорічне періодичне видання «Вчені записки» Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія» містить публікації результатів наукових досліджень викладачів та аспірантів академії, інших ЗВО України, зарубіжних авторів, що працюють над проблемами соціогуманітарного напрямку.

У збірнику наведено результати наукових розробок з економічних, соціологічних, історичних, правових, філологічних та інших аспектів розвитку сучасної освіти.

Видання може бути цікавим для науковців, керівників сфери освіти, викладачів та студентів.

Research Bulletin of Kharkiv University of Humanities “People’s Ukrainian Academy” is an annual periodical which publishes the research results obtained by the Academy’s faculty members, as well as by scholars from the other higher educational institutions of Ukraine and international authors working on the problems in the field of Social Sciences and Humanities.

The collection contains materials that explicate economic, sociological, historical, legal, philological and other aspects of contemporary educational development.

The publication may be of interest to teachers, post-graduates, students and all those working in the sphere of education.

УДК 08

Наукове видання

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ХАРКІВСЬКОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«НАРОДНА УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ»**

Том XXVII

В авторській редакції

Відповідальна за випуск *О. А. Іванова*
Комп'ютерна верстка *І. С. Кордюк*

Підписано до друку 26.04.2021. Формат 84×108/32.
Папір офсетний. Гарнітура «Таймс». Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 21,16. Обл.-вид. арк. 18,31.
Наклад 300 пр. Зам. № 41/21.

Видавництво Народної української академії
Свідоцтво № 1153 від 16.12.2002.

Надруковано у видавництві
Народної української академії

Україна, 61000, Харків, МСП, вул. Лермонтовська, 27.